

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

ЧЕПЕЛЄВА Н. В.

ПСИХОЛОГІЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА

Монографія

Київ – 2026

УДК 159.923.2

Ч44

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(протокол № 7 від 28 травня 2026 року)*

Рецензенти:

Кокун О. М. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Бондаренко О. Ф. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Київського національного лінгвістичного університету

Чепелева Н. В.

Ч44 Психологічна герменевтика : монографія / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 220 с.
ISBN 978-617-555-370-1

Монографія присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню психологічної герменевтики як напряму сучасної психологічної науки, що досліджує процеси розуміння, інтерпретації та смислотворення в життєвому досвіді особистості. У праці розкрито психологічну природу тексту, наративу, діалогу та інтерпретації як провідних чинників осмислення людиною себе, інших і світу. Особливу увагу приділено тексту як формі організації внутрішнього досвіду, автонаративу як засобу саморозуміння та психологічним процедурам аналізу смислових структур особистісного досвіду. Обґрунтовано прикладне значення психологічної герменевтики для психотерапії, психологічного консультування, освіти та розвитку особистості в умовах суспільних трансформацій і невизначеності. Монографія адресована науковцям, викладачам, практичним психологам, аспірантам і всім, хто цікавиться проблемами сучасної психології розуміння та смислотворення.

ISBN 978-617-555-370-1

УДК 159.923.2

© Інститут психології імені
Г. С. Костюка НАПН України, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ	9
1.1. Вихідні теоретичні положення герменевтики	9
1.2. Текст як об'єкт дослідження психологічної герменевтики	22
1.3. Розуміння – інтерпретація – діалог	35
1.4. Особистий досвід як предмет психолого-герменевтичного дослідження	57
1.5. Психологічні механізми розуміння та інтерпретації особистого досвіду	65
1.6. Культурні передумови розуміння та інтерпретації особистого досвіду	76
1.7. Наративна психологія як складова психологічної герменевтики	93
Розділ 2. ОСОБИСТІСТЬ ЯК АВТОР ТА ОПОВІДАЧ ІСТОРІЙ	103
2.1. Тлумачення особистості у контексті постнекласичної психології	103
2.2. Дискурсивні засоби осмислення особистого досвіду	112
2.2.1. Наратив як провідний засіб відображення особистого досвіду	112
2.2.2. Наративне конструювання особистого досвіду у контексті розвитку особистості	129
2.2.3. Лейтмотив як смисловий стрижень особистого досвіду	139
2.3. Вплив інтерпретаційних процесів на функціонування та розвиток особистості	145
2.4. Наративне конструювання ідентичності особистості	154

2.5. Ментальні ресурси особистості в герменевтичному вимірі	167
Розділ 3. САМОПРОЄКТУВННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДИСКУРСИВНОМУ ВИМІРІ	173
3.1. Самопроєктування особистості в контексті постнекласичної психології	173
3.2. Дискурсивні практики самопроєктування особистості ...	182
3.3. Самопроєктування як процес створення потенційної особистої історії	187
3.4. Спрямованість особистості на власний розвиток як підґрунтя дискурсивного самопроєктування.....	194
ПІСЛЯСЛОВО	207
ЛІТЕРАТУРА	210

ВСТУП

Проблема розуміння в сучасному гуманітарному знанні набуває статусу однієї з ключових, визначаючи нові горизонти осмислення людини, культури та соціальної реальності. У ситуації множинності повідомлень, суперечливості інтерпретацій і динамічності соціальних змін здатність людини розуміти тексти, соціальні події, інших людей і власний досвід постає не лише як когнітивна функція, а як фундаментальна умова особистісного розвитку, психологічної стійкості та суб'єктності.

Особливої ваги ця проблематика набуває в умовах сучасних кризових процесів, що визначають життя суспільства: глобальної нестабільності, інформаційного перевантаження, пандемій, воєнних конфліктів, вимушених міграцій, економічної невизначеності. Для українського суспільства останніх років ці виклики набули екзистенційного характеру. Масштабна війна, колективна травматизація, руйнування звичних життєвих практик та необхідність адаптації до нової реальності поставили перед людиною завдання не лише психологічного виживання, а й глибинного переосмислення власного досвіду, відновлення внутрішньої цілісності та формування нових життєвих перспектив. За таких умов проблема розуміння набуває не лише наукового, а й виразного практичного значення.

Попри тривалу традицію дослідження процесів розуміння в психології, низка принципових питань і сьогодні залишається недостатньо розробленою. Це стосується передусім психологічних механізмів інтерпретації життєвого досвіду, ролі культурного та дискурсивного контексту, а також особистісного виміру процесів осмислення. Особливо актуальним є дослідження того, як людина інтегрує пережиті події у цілісну життєву історію, надає їм смислу та на цій основі трансформує власну поведінку і життєву стратегію.

Теоретико-методологічним підґрунтям аналізу цих процесів виступає герменевтика – традиція дослідження розуміння та тлумачення, що сформувалася у філософії та гуманітарних науках. У сучасних умовах герменевтична проблематика

виходить за межі аналізу письмових текстів і охоплює значно ширше коло явищ: інтерпретацію соціальної реальності, осмислення культурних символів, розуміння міжособистісної взаємодії та тлумачення особистого досвіду. Саме на перетині класичної герменевтики та сучасної психології формується психологічна герменевтика як окремий напрям наукового пошуку.

Психологічна герменевтика зосереджується на дослідженні закономірностей смислотворення: того, як людина інтерпретує власний життєвий шлях, як за допомогою мови, наративу та діалогу вибудовує внутрішню картину світу й ідентичність. У центрі її уваги перебуває не лише текст як об'єкт аналізу, а й особистість як носій досвіду, суб'єкт інтерпретації та автор власної життєвої історії. У цьому сенсі психологічна герменевтика відкриває можливість переходу від дослідження психічних функцій до аналізу людини як суб'єкта смислотворення.

Методологічно така перспектива узгоджується з постнекласичним етапом розвитку психології, в межах якого особистість розглядається як активний, самодетермінований, культурно вкорінений суб'єкт, здатний до саморозвитку, самотворення та відповідального вибору.. Важливим джерелом становлення психологічної герменевтики став також наративний поворот у гуманітарних і соціальних науках, який засвідчив, що осмислення реальності здійснюється переважно через оповідальні структури. Саме через історії про себе людина впорядковує досвід, інтегрує минуле, теперішнє і майбутнє, долає внутрішні суперечності та створює відчуття життєвої цілісності.

У цьому контексті особистість постає як автор і оповідач власної історії. Вона не лише реагує на зовнішні обставини, а інтерпретує їх, надає їм значення, вписує у власний життєвий сюжет і тим самим перетворює зовнішні події на внутрішній досвід. Наративне конструювання виступає механізмом формування ідентичності, підтримання безперервності Я та актуалізації смислових ресурсів розвитку. Відтак наратив,

дискурс, діалог і текст розглядаються в монографії як базові психологічні механізми організації особистісного буття.

Особливе місце в дослідженні посідає проблема ментальних ресурсів особистості. У психолого-герменевтичній парадигмі ресурси розуміються не лише як індивідуальні здібності чи риси, а як динамічна система смислових, інтерпретаційних, рефлексивних та наративних можливостей, що забезпечують здатність людини долати невизначеність, переосмислювати досвід і проектувати майбутнє. Здатність до створення нових смислів, реконструкції життєвої історії та побудови перспективи виступає одним із найважливіших чинників психологічної стійкості в сучасному світі.

Логічним продовженням цієї проблематики є феномен самопроектування особистості, який тлумачиться як процес конструювання людиною образу власного майбутнього, формування життєвого задуму та його реалізації в практиках повсякденного життя. Самопроектування спирається на осмислений досвід минулого, усвідомлення актуальних можливостей, систему цінностей і культурні сценарії, що засвоюються в соціальній взаємодії, і виступає показником зрілої суб'єктності та авторства власного життя.

Монографія ґрунтується на більш ніж двадцятип'ятирічному досвіді дослідження проблем психологічної герменевтики, що дозволило розкрити її евристичний потенціал для аналізу особистості, її досвіду, ідентичності, ментальних ресурсів і процесів самопроектування. У праці здійснюється системний аналіз герменевтичних засад психології, розглядаються текст і досвід як об'єкти психолого-герменевтичного дослідження, висвітлюються психологічні механізми розуміння та інтерпретації, аналізуються наративні способи організації досвіду та досліджуються дискурсивні практики самопроектування особистості.

Структура монографії відповідає логіці поставленої мети. У першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади психологічної герменевтики. Другий розділ присвячено аналізу особистості як автора та оповідача історій, ролі наративу в розвитку ідентичності та функціонуванні особистості. У третьому

розділі висвітлено особливості самопроектування особистості в наративно-дискурсивному вимірі як одну з провідних форм сучасної суб'єктності.

Монографія адресована науковцям, викладачам, практичним психологам, аспірантам і всім, хто цікавиться проблемами сучасної психології розуміння, смислотворення, та розвитку особистості

Розділ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

1.1. Вихідні теоретичні положення герменевтики

Психологічна герменевтика розглядається нами як напрям досліджень, що має вивчати психологічний аспект загальної герменевтичної проблематики, тобто проблеми розуміння та інтерпретації реальності, у тому числі психічної реальності людини, її особистого досвіду, який зафіксований у різного роду текстах; з'ясовувати психологічні механізми розуміння та інтерпретації вербальних та невербальних повідомлень, їх залежність від особистісних характеристик людини. При цьому ми спираємося на характерну для сучасного постструктуралізму ідею про те, що не лише свідомість людини, але й її дії, події її життя можна уподібнити певній сумі текстів, які підлягають розумінню та інтерпретації. Ми приймаємо також думку Х.-Г. Гадамера про те, що мова вже містить у собі світ. Інакше кажучи, світ і людина первісно включені один в одне, а мова – це осередок, в якому поєднуються “Я” і світ. Тобто буття, яке може бути зрозумілим, є мова (Gadamer, 1960), точніше текст.

Таким чином, основним засобом розуміння людини і світу виступає мова, а провідним методом такого розуміння є тлумачення, яке трактується нами як розгорнута, відрефлексована, звернена до себе або іншого інтерпретація (Чепелева, 2004)..

В свою чергу, В. Дільтей предметом герменевтики вважав душевний досвід, який отримав словесне вираження, а П. Рікер визначав її як теорію операцій розуміння в їх співвідношенні з інтерпретацією текстів, зазначаючи при цьому, що слово «герменевтика» означає не що інше, як послідовне здійснення інтерпретацій. Тобто герменевтика займається загальними правилами тлумачення текстів (Ricoeur, 1981).

Сам термін *герменевтика* грецького походження і має три основних значення: 1) висловлювати щось, говорити, промовляти;

2) пояснювати, викладати, інтерпретувати висловлене;
3) тлумачити висловлене іншою мовою, перекладати (Pritz & Teufelhart, 1996). Герменевтику найчастіше розглядають як мистецтво розуміння та досягнення смислу і значення знаків або ж як теорію та загальні правила інтерпретації текстів. Іншими словами, герменевтика працює з текстами, причому як з текстами письмовими, що є характерним для класичної герменевтики, так і з текстами в широкому семіотичному сенсі, тобто з будь-яким семіотичним об'єктом, що має знакову природу та підлягає розумінню, інтерпретації, декодуванню.

Автори класичної герменевтики Ф. Шлейєрмахер та В. Дільтей розглядали її як універсальний метод пізнання культурно-історичних явищ. Розуміння при цьому тлумачилося як процес, в якому із зовнішніх явищ чуттєво даних знаків розгортаємо внутрішній зміст, тобто це процес розкриття цілісного смислу тексту і духовного світу його автора.

Герменевтика як метод розуміння включає такі етапи: 1) висунення певної гіпотези, яка містить передчуття або передрозуміння тексту як цілого; 2) інтерпретація окремих фрагментів тексту, яка виходить із передрозуміння цілого; 3) корегування цілісного змісту тексту, виходячи з аналізу окремих його фрагментів (Gadamer, 1960). Іншими словами, відбувається мов би рух колом від цілого до частин тексту і назад до цілого, тобто збагачене розуміння цілого дозволяє по-новому переосмислити і зрозуміти частини цього цілого, що, в свою чергу, збагачує розуміння цілого. Коло таким чином не лише замикається, а й багаторазово повторюється. Остаточно ж коло замикається у самому інтерпретаторі, який відкриває це символізоване коло через предмет розуміння смислу у самому собі. Як вважав Дільтей, те, що я розумію в іншому, я знаходжу у самому собі як переживання і те, що я переживаю, я можу знову знайти в іншому через переживання. Звідси розуміння є саморозуміння, бо у виявленні чужої індивідуальності немає нічого, чого не було б у суб'єкта, який розуміє, тобто він може побачити у матеріалі, що розуміється, лише те, що є у ньому самому (Dilthey, 1927). Однак ні Дільтей, ні Шлейєрмахер не дали відповіді на питання, яким же чином розірвати це коло.

Значний внесок у розвиток ідей герменевтики зробив Х.-Г. Гадамер, який вважав, що у всіх формах духовно практичного досягнення світу людиною ми маємо справу не тільки з об'єктивним пізнанням, а й з суб'єктивним переживанням істини, яке потребує філософського прояснення. Суттєве місце в його теорії посідає поняття передрозуміння, згідно з яким передумови нашого розуміння складаються в історичній традиції, яка й лежить в основі передрозуміння. Воно визначає також питання, які людина ставить перед собою та перед навколишнім. При цьому наявність передрозуміння одночасно гарантує й те, що відповідь на запитання буде мати певний сенс, бо відповідь має сенс, лише коли вона пов'язана із запитанням. Моделлю, що дозволяє краще досягнути герменевтичний характер людського досвіду, є, на думку дослідника, проблема розуміння тексту, в ході якого «чуже» стає «своїм». (Gadamer, 1960).

Ще одним дослідником, який зробив суттєвий внесок в розробку герменевтичної проблематики, є П. Рікер (Ricoeur, 1981). Він вважає, що текст можна розглядати як модель соціального явища, а, відповідно, принципи його інтерпретації – як методологічну парадигму. Аргументами для цієї тези виступили такі міркування. Якщо визначити предмет гуманітарних наук як дослідження поведінки, що зорієнтована на певні смисли, то поведінку можна аналізувати за тими ж принципами, що й текст – в тому й в іншому випадку має місце смислова діяльність. Подібно до того, як в процесі тлумачення тексту слід прояснити смисловий зв'язок, так й аналіз людської діяльності має на меті віднаходження її смислових структур.

Герменевтика у своїй генезі пов'язана з проблемою інтерпретації, яка, на думку багатьох дослідників, зводиться до виявлення глибинної семантики тексту, яка і є справжнім об'єктом розуміння.

Процес інтерпретації починається з висловлювання інтерпретатором певної гіпотези відносно передбачуваного змісту тексту, а герменевтичні правила виступають інструментами перевірки цього припущення, тобто виконують функцію, подібну до експерименту у природничих науках. Найважливішими з цих правил є такі: приймати текст «сам по собі»; ціле повинне

розумітися з частин, а частини – з цілого; інтерпретатор має визначити співвідношення власних настановлень та об'єктивного змісту тексту; слід доповнити наявні смислові зв'язки тексту відповідними умовами та припущеннями; інтерпретатор повинен зрозуміти текст краще, ніж його автор (Schleiermacher, 1998). Таким чином, інтерпретація тексту створює діалогічну ситуацію, що характеризується не лише необхідністю з'ясувати задум автора, а й висловити власну позицію відносно його змісту. Усі ці характеристики створюють у своїй сукупності «парадигму тексту», у межах якої розглядається будь-яка соціальна дія.

Як зазначають більшість дослідників, значення герменевтики багато у чому зумовлене тією обставиною, що вона звернула увагу на методологічну роль інтерпретації у гуманітарних науках, розглядаючи її як процедуру, спрямовану на виявлення смислу і значення соціальних явищ. Її можна розглядати як метод розуміння людських дій шляхом приписування ним певних мотивів, соціальних значень, ціннісних орієнтацій. В розвиткові герменевтики як методології гуманітарного знання є безперечне раціональне зерно, пов'язане з постановкою проблеми розуміння як досягнення сенсу будь яких виявів людської діяльності, усіх предметів культури.

Перш ніж розглянути основні поняття психологічної герменевтики, зупинимося на вихідних методологічних положеннях, на які ми будемо спиратися, у подальшому викладі. Це положення конструктивізму, які стосуються ідей про репрезентацію людині світу, навколишнього, реальності у цілому лише через призму культурних схем, зразків, моделей тощо. До них передусім належить мова як засіб конструювання «дійсності другого порядку». Остання створюється шляхом приписування смислів, значень або цінностей відповідній дійсності першого порядку (Watzlawick, 1976).

Ідея соціального конструювання реальності спирається на такі постулати:

1. Світ не постає перед людиною об'єктивно, вона осягає реальність через досвід, що знаходиться під впливом мови.
2. Мовні категорії формуються у соціальній взаємодії, тобто мають соціальну природу.

3. Розуміння дійсності в даний момент залежить від діючих норм та соціальних конвенцій.

4. Соціальне розуміння дійсності, що формується в процесі соціальної взаємодії, великою мірою визначає людське життя (там само).

Таким чином, світ, в якому ми живемо та діємо, це сконструйований нами (свідомо чи несвідомо) світ, до якого ми адаптовані, який є зручним та передбачуваним. Вихід з нього створює почуття дискомфорту та бажання знову повернутися у цей звичний, обжитий «наш» світ. Конструюємо ми цю дійсність другого порядку на основі культурних моделей, виходячи із власного досвіду – як особистого, так й досвіду спілкування з іншими.

Крім ідей конструктивізму, ми базуємося на положеннях постмодернізму стосовно тлумачення життя як тексту, що може запозичатися з культурних зразків, переписуючись, переформулюючись протягом усього життя.

Отже, ми виходимо із уявлення про мову як засіб конструювання реальності, особливо реальності особистого досвіду. При цьому ми фіксуємо увагу на тому, що наша мова конститує наш внутрішній світ та наші переконання, а особистий досвід отримує значення лише через специфічні лінгвістичні, історичні та соціальні структури. Саме в мові співтовариства конструюють власне бачення світу, а кожний раз, коли ми говоримо, ми створюємо реальність (Freedman & Combs, 1996).

Перейдемо до розгляду провідних понять психологічної герменевтики, до яких ми відносимо поняття «розуміння», «інтерпретація» та «текст». Докладнша їх характеристика буде подана нижче, тут ми зупинимось лише на деяких загальних положеннях (Чепелева, 2004).

Розуміння тлумачиться нами як процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відновлення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез нового смислу, що здійснюється в результаті взаємодії, зіткнення смислу, який був закладений в текст його автором, і смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення.

Таким чином, розуміння може відбуватися на двох рівнях: структурному (значенневому), основною характеристикою якого є відновлення смислу, закладеного у текст його автором, та смисловому, який можна розглядати як процес трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смислову систему, тобто його переосмислення реципієнтом.

Основною характеристикою розуміння на першому рівні є процес відтворення смислу тексту. Його можна розглядати як процес, що характеризується згортанням інформації, перекладом її на внутрішню мову реципієнта – мову смислу. Це відбувається завдяки формуванню предметно-схемного коду (М.І. Жинкін), який дозволяє фіксувати зміст тексту у вигляді деякої узагальненої смислової схеми.

Таким чином, значенневий рівень розуміння тексту передбачає активну переробку матеріалу шляхом його згортання, компресії. В результаті відтворюється смислова структура вихідного повідомлення, що є основною метою розуміння на значенневому рівні. Основними механізмами цього процесу є когнітивні операції розуміння, передусім структурування та переструктурування текстової інформації, її стиснення та семантичне зважування.

Однак, як показують численні дослідження, розуміння нечасто відновлює саме той смисл, який був закладений у текст його автором. Викликано це передусім тим, що будь-який текст має потенційну множину смислів, яка, своєю чергою, зумовлена контекстуальним багатством вихідного повідомлення, тобто наявністю великої кількості смислових шарів, кожен з яких відсилає реципієнта до відповідного контексту. І завдання людини, що сприймає текст, віднайти ті «смислові ключі», які й дозволяють їй відтворити його концепт.

Більш поширеною є друга ситуація, яка передбачає частковий збіг контекстуальних систем учасників комунікативного процесу, що дає змогу реципієнтові будувати власний «зустрічний текст», який базується на смисловій основі вихідного повідомлення, але доповнює її власним осмисленням проблем, що розглядаються. Це, в свою чергу, призводить до породження, синтезу нового смислу. Таке розуміння, на відміну

від значеннєвого, ми будемо називати смисловим, або *інтерпретацією*.

Таким чином, інтерпретаційні схеми є по суті тими рамками, які обмежують особистий контекст реципієнта і задають межі «зустрічному тексту», тобто тексту, котрий він будує, спираючись на свої знання, смисли, культурні зразки, власний досвід діяльності. Інакше кажучи, характерне для семіотики тлумачення тексту як засобу інтерпретації дійсності, а також інших творів може бути, на нашу думку, застосовано й в психологічних дослідженнях. На жаль, нам поки що невідомі засоби, які дозволяють об'єктивувати цей суб'єктивний текст інтерпретації; про його характер ми можемо судити лише опосередковано, аналізуючи результати розуміння повідомлення.

Невідрефлексоване застосування інтерпретаційних схем може спричинити й псевдоінтерпретацію, тобто бездумне, механічне накладання на текст готових стереотипів, шаблонів, які діють на рівні значень, не торкаючись глибинних смислових пластів тексту. Така «значеннева» інтерпретація, що не передбачає глибокого осмислення тексту, взаємодії смислових позицій, визначається нами як квазіінтерпретація, яка не має нічого спільного з дійсною інтерпретацією і веде до псевдорозуміння, неадекватним оцінкам суті ситуації Іншого, виникненню псевдосмислів. В психотерапевтичній ситуації, наприклад, це призводить до перетворення взаємодії з клієнтом на простий обмін репліками, які не відбивають глибинний смисл висловлювань клієнта, не є відповіддю на них, а мають вигляд шаблонних стереотипних фраз, які часто призначені лише заповнити паузу і лише поверхово пов'язані з основним змістом висловлювань клієнта.

Основним механізмом інтерпретації є діалог, який базується на встановленні зв'язків з контекстами, тобто вміщення висловлювання в новий контекст, що обмежений інтерпретаційними рамками, які цей контекст «висвічують». Саме контекстуальне багатство тексту, як вже зазначалося, і визначає притаманну більшості з них потенційну множинність смислів. Суму контекстів, в якій даний текст набуває осмисленості і які

певним чином можуть бути мовби інкорпоровані в ньому, Ю.М. Лотман називав пам'яттю тексту (Lotman, отман).

Ще одним ключовим поняттям психологічної герменевтики є поняття *тексту*. Зазначимо передусім, що текст тлумачиться нами в широкому семіотичному сенсі – і як текст, представлений у письмових джерелах, і як повідомлення, що породжується клієнтом у психотерапевтичному процесі, і як текст, який творить людина у внутрішньому діалозі, намагаючись осмислити, зрозуміти себе, свій досвід, власні проблеми. Таким чином, текст виступає засобом інтерпретації не лише навколишньої дійсності, але й іншої людини, а крім того, одним з провідних засобів саморозуміння.

Ми розглядаємо текст як модель реальної міжособистісної взаємодії учасників комунікативного процесу, діалогу двох суб'єктів стосовно тих чи інших проблем. Саме повідомлення при цьому виступає не просто як автономна система знакових елементів, а як підсистема більш складної системи мовної комунікації. Тобто, в тексті закладені, з одного боку, мета та комунікативний намір автора повідомлення, з іншого – програма роботи реципієнта з ним.

При цьому ми приймаємо характерну для сучасного постструктуралізму ідею про те, що не лише свідомість особистості можна уподібнити деякій сумі текстів, а й дії людини, події її життя. П. Рікер називає такі повідомлення квазітекстами і виділяє наступні властивості дії, які споріднюють її з текстами:

♦ Дія може бути прочитана, оскільки вона, по-перше, формується за допомогою знаків, правил, норм, значень, сукупність яких не укорінена попервах у свідомості людей, але може бути прочитана. По-друге, дія має будову, споріднену з будовою тексту. Як і висловлювання, будь-яка дія інтерпретується не сама по собі, а залежно від контексту, в який вона вміщена. По-третє, дії, як і знаки, можуть наповнюватися різним змістом, набуваючи кожного разу іншого значення, розуміння (відновлення) якого потребує спеціальної роботи, що у своїх суттєвих рисах співпадає з процесом читання тексту.

♦ Дія має свій зміст – те, що можна зрозуміти. Цей зміст, як і розгортання дії у часі, має свою внутрішню логіку.

♦ Дія вписується у тканину історії, на яку вона накладає відбиток і в якій залишає свій слід.

Таким чином, підбиває підсумок П. Рікер, про дію можна говорити як про квазітекст. Як і в сфері письма, зазначає дослідник, тут то отримує перемогу можливість бути прочитаними, то гору бере неясність та прагнення все заплутати (Ricoeur, 1981).

Ще однією суттєвою ознакою сучасних підходів до характеристики тексту є той факт, що він розглядається як засіб організації, осмислення та упорядкування особистого досвіду, змістом якого є не лише концепти, що відображають розуміння та інтерпретацію людиною дійсності та самої себе, але й світ внутрішніх переживань, світ її індивідуально-авторського ставлення до дійсності. Тобто переживання трансформується в текст. Особливого значення здатність тексту упорядковувати дійсність набуває в процесі аутокомунікації. Як зазначає Ю.М. Лотман, текст в каналі “Я” – “Я” має тенденцію обростати індивідуальними значеннями і отримує функцію організатора неупорядкованих асоціацій, що накопичуються в свідомості особистості. Він перебудовує ту особистість, що включена в процес аутокомунікації (Lotman, 2009). Тобто текст є не лише важливим засобом саморозуміння, але й саморозвитку особистості.

Як правило, така функція тексту проявляється особливо яскраво, коли він набуває вигляду наративу, тобто тексту-оповідання. Отже, можна говорити про оповідальний модус людського життя як специфічної для людської свідомості моделі оформлення життєвого досвіду.

Інакше кажучи, коли щось повідомляється про певну життєву подію, наприклад, утруднення, конфлікт, намір, страх тощо, зазвичай це набуває форми наративу. Повідомлення будується у формі історії, яка розповідається за певними правилами. Тобто, відповідаючи на запитання, яким чином люди намагаються усвідомити власний досвід, як вони оформлюють при цьому власні інтенції, сподівання та страхи, як долають утруднення, суперечності та конфлікти, ми повинні відповісти – оповідаючи історії (Brockmeier & Harré, 1997).

Однак нез'ясованою залишається проблема суті наративу, його психологічної природи. Спробі розв'язати дану проблему присвячений окремий розділ даної монографії.

У зв'язку з викладеним вище можна визначити основні проблеми, що стоять перед психологічною герменевтикою.

Насамперед сформулюємо основні положення, на які слід спиратися, розробляючи проблематику психологічної герменевтики:

1. Прийняття положення про те, що людський досвід зафіксований та представлений у формі тексту (або квазітексту) і відповідно може бути прочитаний.

2. Настановлення на роботу зі смислами (а не зі значеннями), які й схоплюються, й виражаються в мовленні, дискурсі, тексті, символічних діях тощо.

3. Усвідомлена установка на діалог, що передбачає інтерпретацію, тлумачення, а не пасивне, безстороннє сприймання тексту іншого. Інакше кажучи, орієнтація на «вияв прихованого смислу, що стоїть за очевидним смислом» (П. Рікер). Це, в свою чергу, можливе лише в процесі взаємодії, зіткнення смислів співрозмовників.

4. Усвідомлення того, що доступ до реальності, в тому числі й до психічної реальності людини, ми маємо передусім через мову, що розуміється в широкому семіотичному сенсі.

5. Орієнтація на роботу з контекстами, тобто усвідомлення того, що кожне явище, подія занурені у контекст, і залежно від контексту може по-різному висвітлюватися його значення (Чепелева, 2009).

Повернемося тепер до актуальних проблем, що стоять перед психологічною герменевтикою.

Передусім це проблема тексту як засобу фіксації і вираження внутрішнього досвіду особистості. Очевидно тут недостатньо тих характеристик тексту, які традиційно застосовуються (в психолінгвістиці, лінгвістиці тексту) при описанні письмових творів: зв'язність, цілісність, структурність, завершеність, предметно-сміслова вичерпність тощо.

Тут доцільним є звернення до тлумачення тексту в структуралізмі та постструктуралізмі.

Структуралістський підхід до тексту-нарративу передбачає розгляд його як замкненої завершеної структури, що включає такі характеристики, як послідовність та завершеність дії, наявність подій, що змінюють одна одну, розташовані в хронологічному або принаймні підпорядкованому якійсь єдиній логіці порядку, оцінки найбільш значимих подій, та афективне відношення до них оповідача. Іншими словами, нарратив, в контексті структуралістського підходу, являє собою трансформацію неупорядкованих життєвих подій у якусь єдину послідовність, вибудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача, що визначає внутрішню логіку розгортання тексту.

Однак у реальності такі чітко вибудовані автонарративи зустрічаються нечасто, вони є наслідком складної рефлексивної роботи, яка не під силу багатьом, і є скоріше фактом літератури, ніж життя. Тому, говорячи про особливості нарративу, який породжується людиною у життєвих, психотерапевтичних та ін. ситуаціях, слід враховувати ті ідеї, що сформульовані останнім часом у постструктуралістській літературі і пов'язані з ім'ями Ю. Кристевої, Ж. Дерріда, Р. Барта та деяких інших дослідників, які великою мірою продовжують лінію досліджень Ж. Лакана.

У постструктуралізмі змінюється як підхід до людини, так і до тексту: значення розглядається як відкрите до множинних інтерпретацій, а структура тексту позбавляється стабільного центру (Derrida, 1978; Foucault, 1972; Lyotard, 1984). Текст, таким чином, розуміється як простір, де відбуваються процеси утворення значень та смислів, тобто процеси означення та осмислення. Тому він підлягає спостереженню не як закінчений замкнений у своїх межах продукт, а як створення смислів, «підключення» до інших текстів, інших кодів, що відбувається на наших очах і яке тісно пов'язане з культурою, суспільством, історією. Причому такий зв'язок – це не відношення детермінації, а відношення цитації.

Отже, для тексту самооповідання, автонарративу характерною є множинність смислів, до того ж множинність, яку неможливо відкинути, а часто й конфлікт смислів. Характерним для нарративу є й незавершеність, фрагментарність дискурсу, уривчастість та надмірність текстів, спрямовані на порушення традиційної зв'язаності оповідання, а іноді, навпаки, над-

зв'язність, нав'язлива надмірність, що утруднює цілісне сприймання тексту.

Другу проблему, що постає перед психологічною герменевтикою, можна сформулювати як проблему механізмів породження тексту-історії, автонаративу, тобто механізмів об'єктивації, втілення досвіду у певному сюжеті, перетворення його в наративну структуру. Тут, на наш погляд, продуктивним є звернення до механізмів створення метафори, оскільки метафоричність також є однією з ключових характеристик автонаративу.

В контексті означеної проблеми найбільш значимою є одна з теорій метафори, що групується навколо ідеї «семантично аномальної» або «парадоксальної предикації». В цій теорії акцент переноситься на механізми створення метафор, на суб'єктивно вироблювані самою людиною ситуативні (контекстуальні) правила і норми синтезу нового значення, а також межі розуміння його іншими, яким адресоване висловлювання. Такий підхід дає можливість розглядати метафору як провідний механізм смислопородження (Lakoff & Johnson, 1980).

Метафора, таким чином, відволікається від усталеного бачення предмету, пропонує його смислову інтерпретацію, яка мов би вводить предмет у новий контекст, інший смисловий простір. Метафоричне значення, за П. Рікером, полягає у семантичному конфлікті і народжується з руїн реального значення, яке спирається на буденне застосування слів. Метафоричне висловлювання зводить воедино, здавалося б, несумісні смисли, відкриваючи шлях до створення нових понять. Образна схема, мовлення та понятійність створюють мов би єдиний потік і замикаються на досвіді суб'єкта, його присутності у життєвому світі (Ricoeur, 1977).

Наступна актуальна проблема, що постає перед психологічною герменевтикою – визначення процедур аналізу, інтерпретації тексту самооповідання, автонаративу.

В глибинній герменевтиці А. Лоренцера розрізняються логічне та сценічне розуміння. Якщо перше передбачає встановлення зв'язності висловлювань суб'єкта, то друге дозволяє виявити ті ситуативні смислові єдності, ті «точки», що викликали

конфлікти та страждання. На відміну від нього, інший представник герменевтичного тлумачення психоаналізу – Ю. Хабермас бачить мету психоаналізу в зв'язній розповіді пацієнтом історії власного життя. Зв'язно розповівши історію власного життя, ліквідувавши всі «прогалини», пацієнт звільняється від неврозу, а отже й від «систематичних викривлень комунікації». Однак, як справедливо відмічає Лоренцер, дійсна історія життя почасти має лиш опосередковане відношення до тих смислових зв'язків, які склалися у психіці пацієнта (Lorenzer, 1970).

На наш погляд, слід передусім визначити характер тексту, що його створює суб'єкт, слідуючи принципу породження наративу тут-і-тепер. Тобто ми повинні з'ясувати, з чим ми маємо справу – з дійсною «історією», грою в текст, грою текстом (грою означуваними) або ж з симулякром. Інакше кажучи, йдучи за Ж. Бодрійаром, слід визначитися з чим саме ми працюємо – з текстом, що позначає реальність; з текстом, який маскує реальність; текстом, що маскує відсутність реальності; або ж з текстом-фікцією (симулякром), ніяк не пов'язаним з реальністю, що ним позначається, текстом, у котрому зафіксований смисл, що не відповідає собі самому. І, очевидно, процедури роботи з кожним з цих текстів повинні бути різними. У визначенні таких процедур також уявляється одне з актуальних завдань психологічної герменевтики.

Таким чином, наступне завдання психологічної герменевтики – визначити процедури аналізу тексту-наративу. Тут явно недостатньо структурного аналізу. Можливо, слід звернутися до запропонованих Р. Бартом принципів текстового аналізу. За Бартом, текстовий аналіз не ставить перед собою мети опису структури твору; завдання полягає не в тому, щоб зафіксувати деяку сталу структуру, а скоріше в тому, щоб провести рухливу структурацію тексту, проникнути у смисловий об'єм твору, у процес означування; спробувати вловити та класифікувати не всі смисли тексту (це неможливо), а скоріше ті форми, ті коди (культурні, особистісні, індивідуальні), через які йде їх виникнення. Текстовий аналіз, іншими словами, прослідковує шляхи творення смислів, не ставлячи перед собою

завдання віднайти єдиний смисл, ні навіть один з можливих смислів тексту. Таким чином, текстовий аналіз – це не пояснення тексту, а спроба вловити оповідання в процесі його становлення. Саме «розмикування тексту на нитки» складає різницю між структурою (об'єктом структурного аналізу у власному сенсі цього слова) та структурацією – об'єктом текстового аналізу (Barthes, 1977).

Нам такий підхід уявляється продуктивним, однак, це не значить, що ми можемо механічно переносити запропоновані Р. Бартом процедури аналізу письмових текстів на аналіз автонаративу, як це намагаються зробити деякі автори.

Таким чином, психологічна герменевтика ставить перед дослідниками завдання, розв'язання яких дозволить не лише з'ясувати сутність процесу розуміння та інтерпретації людиною власного досвіду, визначити його психологічні механізми та їх вплив на особистісне зростання, а й сприятиме дослідженню проблеми розуміння в контексті національної та світової культури, пов'язуючи розуміння з буденним та професійним життям особистості, з її індивідуальними, віковими та іншими особливостями. Психологічна герменевтика має прикладне значення для педагогічної та практичної психології, сприяючи в першому випадку не лише формуванню в учнів тих чи інших прийомів розуміння, але передусім розвиваючи в них здатність до розуміння як ключову якість особистості ХХІ століття. Розробки в галузі психологічної герменевтики дозволить також вирішити одну з найактуальніших проблем вітчизняної практичної психології – розробити процедури психоконсультативної та психотерапевтичної роботи, які були б адекватні нашій національній свідомості та національній культурі.

1.2. Текст як об'єкт дослідження психологічної герменевтики

Визначаючи провідні проблеми психологічної герменевтики, ми зазначали, що одним з найважливіших питань, які потребують спеціального психологічного дослідження, є з'ясування психологічних особливостей тексту, визначення його конституційних ознак та властивостей, які дають можливість

цьому складному семіотичному утворенню виступати в ролі засобу організації, осмислення та фіксації особистого досвіду.

Психологічний підхід до тексту тлумачить останній як модель взаємодії автора і реципієнта. Іншими словами, текст розглядається як перетворена форма реальної міжособистісної взаємодії автора і реципієнта, діалогу двох суб'єктів стосовно тих чи інших проблем. Саме повідомлення при цьому виступає не просто як автономна система знакових елементів, а як підсистема більш складної системи мовної комунікації. Тобто, в тексті, з точки зору представників даного підходу, закладені, з одного боку, мета та комунікативний намір автора повідомлення, з іншого – програма роботи реципієнта з ним.

Таким чином, психологічний підхід до тексту вимагає розкриття рамок твору, виходу у позатекстову реальність. Тільки у цьому випадку можливо виявити дійсну сутність тексту, ті ознаки, які характеризують його розуміння.

На цьому аспекті акцентує увагу багато дослідників, зокрема, на думку Р. Барта, основу тексту складає не його внутрішня, закрита структура, що піддається об'єктивному вивченню, а його вихід в інші тексти, інші коди, інші знаки: інакше кажучи, сутність тексту не в тексті як такому, а в його метатекстовому характері (Barthes, 1970).

Таким чином, адекватна психологічна характеристика тексту повинна включати як власне текст, так й позатекстові фактори: діяльність, у яку він включений, ситуації, на котрі зорієнтований, автора, що створив твір (точніше його представленість у тексті), реципієнта, якому адресований твір та роль якого запрограмована в ньому. Зазначимо, що саме такий підхід дає можливість здійснити повноцінний аналіз тексту не лише як ключової ланки в системі мовної комунікації, а й засобу усвідомлення та об'єктивації особистого досвіду.

Перш ніж перейти до характеристики тексту з огляду на висловлені вище міркування, зупинимось на запропонованому деякими авторами розподілі текстів на тексти-твори та тексти-практики (Barthes, 1977). Якщо у першому випадку основна увага звертається на статику тексту, його продуктивний аспект та авторську ефективність, то в другому випадку підкреслюється

динамізм тексту, його становлення, поєднання процесів спрямованого творення та спонтанного генерування, а також самовираження та саморозвиток автора в цих процесах. Текст-практику, як свідчить аналіз, репрезентують перекази міфів, сказань, авторські життєписи, щоденники, сповіді, художні записи «потoku свідомості», літературні фантазії, психотерапевтичний та психоаналітичний дискурси тощо (там само). Нам цей підхід здається продуктивним, особливо в контексті наративної психології, про яку йтиметься нижче. Отже, ми приймаємо даний підхід і переходимо, насамперед, до характеристики текстів-творів, яким притаманні такі конституційні ознаки.

Однією з важливіших ознак тексту є зв'язність та цільність. Це ті характеристики, без яких текст взагалі неможливий, особливо це стосується першої ознаки. Зв'язність забезпечується сукупністю факторів – логікою викладу, специфічною організацією мовних засобів, комунікативною спрямованістю повідомлення, композиційною структурою.

Цільність, своєю чергою, забезпечується основним концептом, загальним смислом тексту, у відповідності з яким кожний елемент твору набуває свого закінченого сенсу. Цільність тексту вкорінена в єдності комунікативної інтенції того, хто говорить, та в ієрархії планів (програм) мовленнєвого висловлювання. Цільний текст – це текст, який при переході від одного послідовного ступеня до другого, більш глибокого, кожний раз зберігає смислову тотожність, позбавляючись лише маргінальних елементів (van Dijk & Kintsch, 1983).

З цільністю тексту тісно пов'язана наступна його характеристика – завершеність, яка, за М.М. Бахтіним, визначається такими факторами: предметно-смисловою вичерпністю; мовленнєвим задумом того, хто говорить, та типовими композиційно-жанровими формами завершення. Перший та найважливіший критерій завершеності висловлювання при цьому, на думку М.М. Бахтіна, – це можливість відповісти на нього, точніше зайняти відносно нього позицію відповіді (Bakhtin, 1981).

Наступною найважливішою конституційною ознакою тексту, тісно пов'язаною з його цільністю, є структурність, оскільки концепт твору об'єктивується в його внутрішній (смісловій) структурі. Будь-який текст являє собою єдність зовнішньої (формальної) та внутрішньої (сміслової) структур, які тісно співвідносяться з двома семантичними рівнями твору – поверховим та глибинним (Чепелева, 2015). При цьому важливішою для глибокого та адекватного розуміння тексту є його глибинна семантика, в якій закладена відповідь на запитання «для чого все це говориться, в чому суть сказаного насправді?». Якщо реципієнт не в змозі дати відповідь на це запитання, то це означає, що він залишився на рівні поверхової семантики твору.

Основною ознакою цільності тексту є наявність в його семантиці глибинного рівня, якому підпорядковані всі елементи зовнішньої структури твору. Говорити про цільність тексту таким чином можна лише у тому випадку, коли всі його елементи тісно пов'язані між собою та підпорядковані загальному концепту, який і є втіленням глибинної семантики повідомлення. З іншого боку, виділити цей концепт, тобто проникнути в глибинну семантику тексту, можна лише за умови його цільності, тобто тісної залежності поверхової семантики твору від його глибинного плану.

Зі структурністю тексту тісно пов'язана така важлива його характеристика, як подільність, котра дає можливість оперувати з фрагментами твору в процесі сприймання. Поняття подільності тексту співвідноситься з уявленням про текст як відкриту когнітивну структуру, що допускає вибіркове та реконструктивне читання. Завдяки цій властивості читач може зіставляти окремі смислові лінії, повертатися до певних фрагментів, пропускати інші та вибудовувати індивідуальну траєкторію розуміння. Отже, процес читання передбачає не пасивне сприйняття, а активне конструювання змісту (Kintsch, 1998; Есо, 1979).. Отже, подільність тексту є важливою його якістю. Мірою подільності виступають внутрішня та зовнішня структури повідомлення.

Однією з провідних ознак тексту є його інформативність, яка визначається як здатність твору нести певне повідомлення.

У психологічній та лінгвістичній літературі існують різні підходи до характеристики текстової інформації. Так, на думку Т.М. Дрідзе, інформативність характеризує не абсолютну кількість інформації в тексті, а лишу ту, яку засвоїть реципієнт. У зв'язку з цим оцінкою інформативності тексту слугує міра адекватності розуміння реципієнтом задуму та основної ідеї твору (Психолінгвістическая..., 1979).

Деякі автори, характеризуючи текстову інформацію, виділяють основні її види, зокрема, фактологічну, теоретичну та рефлексивну інформацію. Перші два види інформації містять повідомлення про конкретні факти, події, осіб, а також теоретичні положення, які відстоює автор. Для інформації, що належить до рефлексивного рівня, властиві аналіз, оцінювання, узагальнення текстових елементів, викладених раніше. Спираючись на ці дослідження, ми пропонуємо класифікувати текстову інформацію за такими інформаційними планами:

1. Когнітивна інформація, яка в свою чергу складається з фактологічного та теоретичного шарів. Вона містить повідомлення про факти, події, теоретичні положення, закладені в текст його автором.

2. Рефлексивна інформація, котра, в свою чергу, складається з концептуального шару, мета якого – повідомлення читачеві авторського розуміння відношень між явищами, фактами, думками, представленими в когнітивному інформаційному плані. Цієї мети автор досягає, вводячи у текст метатекстові елементи, які дозволяють йому продемонструвати хід власних роздумів або шляхи розв'язання проблем, що ставляться у творі.

Крім того, рефлексивна інформація містить експресивний шар, у якому відбивається авторське ставлення до тих чи інших положень, що викладаються в тексті. Останній інформаційний шар, що входить до рефлексивної інформації, – індексальний. Індексальна інформація вказує на ті чи інші характеристики автора, роль, яку він відводить собі у даному творі. Іншими словами, індексальна інформація мовби репрезентує автора повідомлення, причому незалежно від того, ставить він перед собою таке завдання чи ні.

При цьому рефлексивна інформація, на відміну від когнітивної, не завжди може бути явно виражена в тексті (мовними або немовними засобами). Об'єктивація такої інформації може вимагати від читача великих зусиль, складної розумової роботи. Однак, якщо він залишає цю інформацію поза увагою, то результат розуміння тексту буває невисоким.

3. Останній інформаційний план тексту – регулятивна інформація, основна функція якої – управління процесом сприймання та розуміння твору. Крім того, наявність у тексті регулятивної інформації дає можливість читачеві структурувати його, встановлювати зв'язки між окремими фрагментами повідомлення, допомагає висувати гіпотези щодо подальшого розвитку змісту. Остання функція регулятивної інформації – підвищення інтересу до твору, що сприймається, та підтримка його протягом усього процесу взаємодії з ним.

Ми вважаємо, що когнітивний інформаційний план представляє власне текст, рефлексивний – автора, а регулятивний – відповідно читача, що й дає підстави говорити про текст як модель комунікативно-пізнавальної взаємодії автора і читача (Чепелева, 2015).

На нашу думку, наведену вище схему можна використати (за умови певної її модифікації) й при аналізі наративу, який породжує людина в процесі усвідомлення, осмислення та об'єктивації власного досвіду.

В цьому випадку когнітивна інформація трансформується у виклад фактів, подій, які сталися з оповідачем, тобто представляє поверховий план наративного тексту – те, що суб'єкт бажає повідомити іншому. Звичайно, цей поверховий шар є найменш інформативним для розуміння суті проблем людини, і його аналіз є лише початковою ланкою дослідження наративу. Подальша робота потребує проникнення в глибинну структуру повідомлення, що можливо за умови аналізу інших інформаційних планів тексту – рефлексивного та регулятивного. Однак саме вивчення когнітивної інформації дозволяє зробити перше припущення про головні теми, що зустрічаються у наративі суб'єкта.

Рефлексивна інформація, як вже зазначалося, представляє автора повідомлення і є найбільш суттєвою для розуміння його внутрішнього стану. Саме аналіз цього інформаційного плану дозволяє визначитися із емоційним станом автора наративу, його ставленням до подій, що представлені в когнітивному шарі, і, що найголовніше, рефлексивна інформація містить власне розуміння індивідом проблем, які приховані за зовнішньою структурою повідомлення. Тому, на наш погляд, ефективний аналіз наративного тексту неможливий без визначення його рефлексивних елементів. Останні можуть бути представлені в тексті наративу певними лінгвістичними засобами, а можуть потребувати спеціального вивчення глибинної структури повідомлення.

Нарешті, останній інформаційний шар – регулятивний відображає спрямованість автора наративу на іншу людину – слухача, психотерапевта, дослідника тощо. Його аналіз дозволяє визначити спосіб самопрезентації суб'єкта, тобто який образ себе прагне створити автор наративу в іншого – що саме приховати, а може, навпаки, виділити на перший план, на яких подіях або дійових особах наголосити, повернувши до них увагу співбесідника, підкресливши їх значення в тексті тощо. В зв'язку з цим, регулятивна інформація теж є дуже показовою стосовно внутрішнього світу людини, яка її породжує.

Остання, чи не найсуттєвіша характеристика тексту, особливо художнього, – його діалогічність.

На думку деяких авторів, діалогічність притаманна лише художнім текстам. Однак більшість дослідників вважає, що діалогічність притаманна будь-якому повідомленню, незалежно від його жанрової приналежності, і можна лише говорити про більший чи менший ступінь діалогічності. При цьому дослідники спираються на думки М.М. Бахтіна про твір як цілісне мовленнєве висловлювання, в якому автор транслює не лише якусь інформацію, а й своє ставлення до проблеми. І лише читач, точніше його особистісне включення у текст, доповнює останній, робить твором в істинному значенні цього слова. Будь-який текст має внутрішню діалогічну структуру – він містить як відкриті, так і приховані апеляції до одних авторів, полемізує з поглядами

інших, спирається на авторитети, відомі факти, положення (наприклад, шляхом цитування), або піддає їх сумніву (Чепелева, 1990). Діалогічний текст містить апеляції до читача, його потреб, запитів, інтересів, він орієнтований на певний рівень знань. Зіставлення різних точок зору, смислових позицій, яке також притаманне діалогічному тексту, має на меті стимулювати виникнення нового знання, ставлення, оцінки в реципієнта.

Таким чином, характерним для діалогічного тексту є намагання залучити читача до спільного з автором пошуку істини, розв'язання певних теоретичних або практичних проблем. Автор діалогічного тексту претендує не лише на передачу певної інформації, але й на встановлення певного контакту з співбесідником, трансляцію йому особистісних смислів і прагне до їх прийняття іншим. У свою чергу недіалогічний текст – це лише виклад готового результату, він не стимулює розумової й комунікативної активності читача, розрахований не стільки на міркування, скільки на пасивне засвоєння інформації. Крім того, діалогічний текст вміщує в собі кілька варіантів розуміння (ступенів свободи розуміння), не задаючи певного, жорстко обмеженого способу інтерпретації. Саме тому діалогічний текст має своєю функцією не тільки інформування, але й розвиток особистості.

Нами були визначені основні параметри, які характеризують діалогічність тексту (Чепелева, 2007):

1. Персоніфікованість, тобто наявність у тексті елементів, які характеризують саме автора твору і, що особливо важливо, авторське ставлення до тих чи інших проблем, їх оцінки. Це ті елементи тексту, які можуть бути віднесені до його рефлексивного інформаційного плану.

2. Адресованість твору, яка за М.М. Бахтіним визначається тим, наскільки автор уявляє своїх адресатів, яка сила їх впливу на висловлювання, особливо на його композицію та стиль. Таким чином, адресованість – це спрямованість на ту чи іншу групу реципієнтів, прагнення автора (відповідними засобами зафіксоване у тексті) враховувати інтереси, потреби, наявний рівень знань та інші характеристики особистості.

3. Наявність у тексті так званих «шпарин» (або лакун), які ніби задають ритм внутрішньому діалогові читача. Шпарини – це пропуск у викладі або обґрунтуванні деяких положень, яких автор нібито «не додумує», даючи можливість зробити це читачеві. Звичайно використання шпарин потребує від автора тексту великої майстерності, бо пропуск тих чи інших ланок викладу може зробити текст просто фрагментарним, незрозумілим.

Певну роль у стимулюванні внутрішнього діалогу читача відіграють і «текстові паузи», які позначаються (на відміну від шпарин) зовнішніми засобами – прогалинами, зірочками, заголовками параграфів або розділів. Вони дають читачеві можливість зупинитися, обдумати вже прочитане, відреагувати на те чи інше положення, висловити своє ставлення до змісту, поставити запитання тощо.

4. Найістотнішою характеристикою діалогічності є включення у смисловий простір тексту різних точок зору на матеріал, що викладається, зіставлення різних смислових позицій. Саме у зіставленні, протиставленні, а іноді й боротьбі різних точок зору, смислових позицій народжується загальний смисл тексту, який, на відміну від його значення, включає й модальні ціннісні компоненти.

Отже, діалогічний текст, маючи всі конституційні ознаки власне тексту (інформативність, структурність, цільність, зв'язність тощо), відрізняється більшою комунікативною спрямованістю, яскраво вираженою адресованістю та персоніфікованістю. Крім того, читання таких текстів сприяє не лише інтелектуальному, а й особистісному розвитку читача. Відбувається це завдяки активному залученню читача у співтворчість з автором твору, формуванню його оцінювального ставлення до прочитаного, розмірковування над ним.

Підхід до тексту як моделі взаємодії автора і читача дає можливість припустити, що в ньому реалізується діалог особливого типу – текстовий діалог та виділити його функції:

1) Підтримання мотивації читання протягом усього процесу взаємодії з текстом.

2) Акцентування уваги читача, що полягає у підвищенні інтересу до тексту, фіксації уваги на деяких ключових його

положеннях; усе це, крім того, допомагає утримувати матеріал у пам'яті.

3) Стимулювання розумової діяльності читача, що виражається не лише у виділенні автором ключових елементів змісту, але й у підготовці читача до сприймання наступної інформації, яка стимулює висунення гіпотез та припущень, спрямовує здогадки та очікування у бажане для автора русло.

4) Залучення читача до процесу міркування, запропонованого автором.

5) Полегшення процесу сприймання та розуміння тексту завдяки подоланню «дистанції» між автором та читачем, максимальній експлікації змісту твору.

6) Управління розумовою діяльністю читача, яке полягає передусім у забезпеченні структурування текстового матеріалу, встановленні логічних зв'язків між його елементами, узагальненні викладеного матеріалу за допомогою різноманітних текстових засобів, виділенні ключових положень твору.

7) Модально-оцінювальна функція, тобто відображення оцінки та ставлення автора до викладеної інформації, реалізація в тексті одного з суб'єктів комунікації (автора) (Чепелева, 2007).

На наш погляд, у тексті реалізується два види діалогу – імпліцитний та експліцитний. Перший характеризує відкритий, зовнішній діалог автора тексту з читачем. Засоби експліцитного діалогу виражають пряму орієнтацію на читача, враховуючи його можливі діалогічні реакції. Другий вид діалогу складають засоби, що відображають динаміку розумової діяльності автора тексту, виникнення, розвиток та взаємодію смислових позицій у творі. Засоби такого діалогу відбивають сам процес авторського міркування, причому в тексті фіксуються кроки міркувань автора, мотивовані переходи від однієї думки до іншої.

На нашу думку викладені вище особливості діалогічного тексту притаманні не лише тексту-твору, який у більшості випадків є письмовим повідомленням і передбачає відповідну читацьку діяльність реципієнта, а характеризують також текст-практику, виступаючи мов би містком, що поєднує обидва види текстів.

Однак текст-практика має й власні, притаманні лише йому особливості, на яких ми зупинимось докладніше. Передусім зазначимо, що постмодерністські, постструктуралістські підходи до тексту, про які йшлося вище, відбивають насамперед характеристики саме тексту-практики як засобу розуміння та інтерпретації особистого досвіду. Йому притаманні такі особливості:

1) полімотивоване розгортання, відсутність кінцевого задуму, невираженість тематичного центру, ковзаюча ієрархія смислів, відносна фінальність;

2) автор не домінує над текстом, а знаходить себе у ньому, пізнає себе через зміст, що породжується, тобто текстотворення є процесом народження особистості та авторської ідентичності;

3) при породженні тексту, поряд із усвідомленою інтенцією, не меншу роль відіграє неусвідомлюване генерування смислу, тому головне в тексті часто знаходиться за межами висловленого;

4) на відміну від тексту-твору, текст-практика не є замкненим, його смислове поле розгортається в процесі породження тексту;

5) саморух тексту набуває більшого значення, ніж авторське самовираження, тому автор не відчужений від твору, а мов би розчинений у ньому;

6) такому текстові притаманне більше контекстуальне різноманіття, ніж тексту-твору;

7) більша діалогічність тексту-практики порівняльно з текстом-твором за участю великої кількості «голосів», тобто смислових позицій, думок, точок зору, оцінок тощо.

8) непередбачуваність результату текстової практики, відкритість для безлічі інтерпретацій;

9) текст не породжується, а, скоріше, «програється», «запускається в дію», «здійснює бажання».

Таке розуміння тексту співзвучне постструктуралістським уявленням про текст як відкриту продуктивну практику, де смисл не задається наперед, а породжується в процесі письма та читання (Barthes, 1970, 1975; Kristeva, 1984).

Крім названих вище особливостей тексту-практики, він, як вже зазначалося, може бути схарактеризований, виходячи із

розуміння тексту в сучасній постструктуралістській літературі. У цьому випадку текст розуміється як простір, де відбуваються процеси утворення значень та смислів, тобто процеси означення та осмислення. Тому від підлягає спостереженню не як закінчений замкнений у своїх межах продукт, а як створення смислів, «підключення» до інших текстів, інших кодів, що відбувається на наших очах і яке тісно пов'язане з культурою, суспільством, історією. Причому такий зв'язок – це не відношення детермінації, а відношення цитації (Барт, Кріст'ва, Дерріда).

На наш погляд, тут можна звернутися до понять фено-тексту та гено-тексту, запропонованих Ю. Крістєвою (Kristeva, 1984), а також до близького до них розрізнення понять «тексту» та «твору» Р. Бартом (Barthes, 1977). Фено-текст, за Крістєвою, це реально існуючі у мові фрази, різноманітні типи дискурсу, будь-які словесні твори, що втілюють певну суб'єктивну інтенцію і виконують інструментальну функцію. Фено-текст, однак – це лише авансцена семіотичного об'єкту; за ним приховується «друга сцена», де відбувається інтенсивна семіотична робота із виробництва фено-текстового смислу. Цю другу сцену Крістєва назвала гено-текстом. Гено-текст – це суверенна царина розрізнювання, де немає ні центру, ні периферії, немає суб'єктивності, комунікативного завдання; це неструктурована смислова множинність, яка віднаходить структурну упорядкованість лише на рівні фено-тексту; це своєрідний «культурний розчин», що кристалізується у фено-тексті. І можна припустити, що поняття фено-тексту певною мірою відповідає поняттю текстутвору, а гено-тексту відповідно – тексту-практиці.

Поняття твору за Р. Бартом в цілому відповідає фено-тексту, а його тлумачення тексту – гено-тексту Крістєвої. І справді, будь-який текст сплетений з неоглядної кількості культурних кодів, в існуванні яких автор, як правило, не віддає собі звіту; вони вплетені в його текст несвідомо. Культурний код, за Бартом, це перспектива множини цитацій, міраж, зітканий з безлічі структур; одиниці, що створені цим кодом, є не чим іншим, як відгомонам того, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите. Дослідником були виділені такі культурні коди, що складають семіотичний простір тексту:

1. Оповідальних дій, що характеризує послідовність подій, про які йдеться в тексті.

2. Семантичний, що поєднує усі суттєві для розуміння тексту поняття, що зустрічаються в ньому.

3. Код культури, який включає необхідні відомості про культуру тієї епохи, яка відображується в творі; ці відомості необхідні для глибшого та повнішого розуміння твору читачем завдяки зануренню в культурний контекст.

4. Герменевтичний код, що містить формулювання запитань, які ставить твір та формулювання можливих відповідей.

5. Символічний код, що створює тло глибинних психологічних мотивів героїв твору (Barthes, 1970).

Зітканий із множини рівноправних кодів, мовби з ниток, текст в, свою чергу, сам влітається у нескінченну тканину культури; він є її «пам'яттю», причому «пам'ятає» не лише культуру минулого й теперішнього, а й культуру майбутнього. Таким чином, за Бартом, текст – це інтертекст, «галактика означуваних», а твір – «ефект тексту», наочний результат «текстової роботи», яка відбувається на «другій сцені», шлейф, що тягнеться за текстом (Barthes, 1970).

Виходячи із охарактеризованого вище розподілу тексту на текст-твір і текст-практику, можна також припустити, що й методи аналізу кожного з них повинні різнитися. Якщо до тексту-твору доцільним є застосування усіх тих методів аналізу, що розроблені сучасною лінгвістикою та психологією тексту, то текст-практика потребує, на наш погляд, розроблення спеціальних процедур, які дозволили б вловити усі ті особливості тексту у його становленні, про які йшлося вище.

Можливо, слід звернутися до запропонованих Р. Бартом принципів текстового аналізу. За Бартом, текстовий аналіз не ставить перед собою мети опису структури твору; завдання полягає не в тому, щоб зафіксувати деяку сталу структуру, а скоріше в тому, щоб провести рухливу структурацію тексту, проникнути в смисловий об'єм твору, в процес означування; спробувати вловити та класифікувати не всі смисли тексту (це неможливо), а скоріше ті форми, ті коди, через які йде їх виникнення. Текстовий аналіз, іншими словами, прослідковує

шляхи творення смислів, не ставлячи перед собою завдання віднайти єдиний смисл, ні навіть один з можливих смислів тексту. Завдання полягає у тому, щоб помислити, уявити, пережити множинність тексту, відкритість процесу означування (Barthes, 1970). Таким чином, текстовий аналіз – це не пояснення тексту, а спроба вловити оповідання в процесі його становлення. Завдання – встановити коди, під якими розуміються асоціативні поля, надтекстова організація значень, які нав'язують уявлення про певну структуру; код належить головним чином до сфери культури, це певні типи вже баченого, читаного, зробленого. Особливо виділяється культурний код – це код людських знань, суспільних уявлень, думок тощо. Саме «розсмикування тексту на нитки» складає різницю між структурою (об'єктом структурного аналізу у власному сенсі цього слова) та структурацією – об'єктом текстового аналізу (Barthes, 1970).

На нашу думку, наративний текст як засіб організації та впорядкування особистого досвіду, особливо коли він твориться в конкретній життєвій ситуації (побутовій, психотерапевтичній, комунікативній тощо), можна віднести, скоріше, до тексту-практики, ніж тексту-твору; і методи його аналізу повинні базуватися на зазначених вище принципах текстового аналізу, які дозволяють визначити сам процес усвідомлення особистістю власного життєвого досвіду.

1.3. Розуміння – інтерпретація – діалог

Проблема розуміння в останній час стає однією з центральних проблем не лише психології, а усіх гуманітарних наук. Вона привертає увагу спеціалістів з теорії пізнання, логіки та методології науки, дослідників у галузі соціології, естетики, історії та філології. Пов'язане це передусім з тим, що сучасна культура все частіше має справу з ситуаціями, коли виникає необхідність у розумінні, яке все більше усвідомлюється як важливіший факт духовного життя особистості. Сам характер сучасних процесів комунікації, інтерпретації, тлумачення різного роду повідомлень висуває на перший план необхідність розробки загальної теорії розуміння.

Наявність великої кількості підходів до розв'язання проблеми розуміння – від методологічного до семіотичного і лінгвістичного – є свідченням її багатоаспектності та складності, з одного боку. З іншого – невизначеність багатьох ключових понять або ж розмаїття в тлумаченні призводять до парадоксальної ситуації «нерозуміння розуміння», виходом з якої може бути, на наш погляд, лише чітке окреслення горизонтів цієї проблеми та намагання упорядкувати її концептуальний апарат.

В зв'язку з цим ми, обмежуючись рамками психологічного підходу, спробуємо розмежувати важливіші, з нашої точки зору, поняття – «розуміння», «інтерпретація», «тлумачення» – та дати характеристику діалогу як одного з універсальних механізмів розуміння.

Розуміння, як вже зазначалося вище, тлумачиться нами як процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відновлення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез нового смислу, що здійснюється в результаті взаємодії, зіткнення смислу, який був закладений в текст його автором, і смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення.

Як вже зазначалося, розуміння може відбуватися на двох рівнях: значеннєвому, основною характеристикою якого є відновлення смислу, закладеного у текст його автором, та смисловому, який можна розглядати як процес трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смислову систему, тобто його переосмислення реципієнтом.

Зупинимось докладніше на характеристиці обох рівнів розуміння тексту, зазначивши при цьому, що текст ми трактуємо у широкому семіотичному смислі – і як текст, представлений у письмових джерелах, і як повідомлення, що породжує клієнт в процесі психотерапевтичної роботи, і як текст, що творить людина у внутрішньому плані (внутрішньому діалозі), намагаючись усвідомити, осмислити себе, свої проблеми, власний досвід. Коли ж мова йде про читача, то тут ми теж розглядаємо це поняття у широкому сенсі – як людину, що

сприймає будь-яку вербальну інформацію, а не лише ту, що міститься у писемному повідомленні.

Основною характеристикою розуміння на першому рівні є процес відтворення смислу тексту, що сприймається. Зазначимо, що характеризуючи «текстовий смисл» (або концепт), ми спираємося на ідеї М. І. Жинкіна, який визначав смисл як інформаційне утворення, що не містить слів, але може бути розгорнуте у низку синонімічних текстів. Тобто це поняття є одним з ключових для розуміння, оскільки воно – початкова та кінцева стадія процесу згортання та розгортання інформації. Іншими словами, розуміння можна розглядати як процес, що характеризується згортанням інформації, перекладом її на внутрішню мову реципієнта – мову смислу. Це відбувається завдяки формуванню предметно-схемного коду, який дозволяє фіксувати зміст тексту у вигляді деякої узагальненої смислової схеми.

Таким чином, значеннєвий рівень розуміння тексту передбачає активну переробку матеріалу шляхом його згортання, компресії. В результаті відтворюється смислова структура вихідного повідомлення, що є основною метою розуміння на значеннєвому рівні. Основними механізмами цього процесу є когнітивні операції розуміння, передусім, структурування та переструктурування текстової інформації, її стиснення та семантичне зважування, а також діалог, який веде реципієнт в процесі читання.

Цей діалог, на відміну від діалогу, що здійснюється на смисловому рівні розуміння і виявляється у взаємодії смислових позицій автора і читача, ми назвали інформаційним. Це скоріше не діалог, як його розумів М. М. Бахтін (Bakhtin, 1981), а прийом (не завжди усвідомлений), що допомагає читачеві прояснити зміст твору, відтворити його смисл, побудувати внутрішню структуру повідомлення. Здійснюється він у формі постановки запитань, які виступають у ролі розумових опор, що допомагають утримувати матеріал у пам'яті, фіксувати основні змістові вузли повідомлення.

Вони можуть також відображувати безпосередню реакцію реципієнта на текст, що сприймається. Це, в основному,

запитання до тексту (а не до його автора) або ж припущення відносно подальшого розвитку змісту повідомлення, що сприймається, хоча формально читач може звертатися й до себе. Однак у більшості випадків запитання інформаційного діалогу не виходять за межі тексту. Вони майже не ставляться автору, для читача він мовби прихований, розчинений у творі.

Такі запитання умовно можна назвати недіалогічними, оскільки вони не є формою суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що характерна для діалогу, а є безпосередньою реакцією на повідомлення, що сприймається. Вони, як правило, не спонукають читача до роздумів після прочитання твору, а «затухають» відразу після з'ясування (іноді лише уявного) його змісту.

Таким чином, інформаційний діалог як початкова, простіша фаза взаємодії читача з текстом забезпечує передусім значеннєвий рівень розуміння. Основна умова такого діалогу – розрив у знаннях автора і реципієнта, тобто недостатня інформованість реципієнта про проблеми, що розглядаються в тексті. Це веде до появи інформаційних «шпарин», наявність яких і стимулює запитання читача. Безумовно, розрив у знаннях не повинен бути абсолютним, оскільки діалог стане неможливим, адже саме запитання завжди є узагальненням інформації, що сприймається. Отже, другою умовою виникнення інформаційного діалогу є наявність деякого спільного знання його учасників (автора і читача), яке й стимулює подальшу взаємодію з текстом, даючи поштовх розумовій активності реципієнта. Основними механізмами цього процесу, як вже зазначалося, є когнітивні операції розуміння. Зупинимось на їх характеристиці докладніше.

Операціональною стороною розуміння є ціла низка когнітивних операцій, що включають макрооперації семантичного орієнтування в змісті тексту, структурування та переструктурування текстової інформації, згортання та розгортання смислів. Отже, виділяються такі операції розуміння: структурування та переструктурування текстової інформації, смислове групування матеріалу, його стиснення (згортання), розгортання змісту (наприклад, при його відтворенні).

Зупинимосся на характеристиці цих операцій докладніше (Чепелева, 2015).

Мета операції структурування – побудова зовнішньої структури тексту, що включає виділення окремих його елементів, які містять закінчену думку, і встановлення між ними смислових зв'язків. Структурування тексту включає в себе низку мікрооперацій – передусім порівняння окремих текстових елементів та їх стиснення.

Операція стиснення, в свою чергу, забезпечує виділення смислових опорних пунктів, смислових «віх» (А.А. Смирнов) матеріалу, в яких узагальнено зміст окремих фрагментів тексту. Іншими словами, смислові віхи – це слова, що заміщують зміст певного фрагменту тексту і являють собою деякі «точки контакту» мовленнєвого потоку з внутрішньою індивідуальною системою знань людини. Необхідність цієї операції зумовлена обмеженістю обсягу оперативної пам'яті людини. Таким чином, укрупнення інформації, що досягається за допомогою її стиснення, дозволяє збільшити її обсяг та утримувати цю інформацію в пам'яті протягом усього процесу читання.

Операція смислового групування матеріалу виконується з метою групування окремих текстових елементів у смислові теми та підтеми, що теж забезпечує укрупнення текстової інформації, допомагаючи утримувати її в пам'яті. Крім того, смислове групування та стиснення інформації передбачають узагальнення змісту окремих фрагментів тексту, що, в свою чергу, забезпечує ефективніше розуміння твору.

Центральною операцією, визначальною для ефективного розуміння тексту, є операція переструктурування текстового матеріалу. Вона забезпечує, по-перше, встановлення ієрархії смислів твору, ведучи таким чином до побудови внутрішньої (смислової) його структури. А саме останнє і є, на думку багатьох дослідників, одним з основних результатів розуміння. Без переструктурування текстової інформації неможливо зрозуміти текст у цілому, виділити його головну думку, визначити суттєве, встановити смислові зв'язки між окремими елементами твору. Невиконання операції переструктурування текстового матеріалу веде до хибного його розуміння. Це пов'язане передусім з тим, що

окремі смислові блоки твору нерідко містять інформацію, яка відрізняється від тієї, котру вони несли б, будучи включеними в інший контекст. Переструктурування, таким чином, дає можливість зрозуміти текст у його цілісності, виділивши головний його зміст. На думку П. Ліндсея і Д. Нормана, переструктурування текстового матеріалу необхідне ще й тому, що воно допомагає пов'язати інформацію, що сприймається, з наявними в читача знаннями, його минулим досвідом, оскільки структура засвоюваної інформації не завжди відповідає підструктурам минулого досвіду людини (Lindsay & Norman, 1972).

Забезпечується виконання цієї операції усіма перерахованими вище мікроопераціями, а також семантичним зважуванням елементів твору. Ця операція передбачає виділення семантично значимої інформації, яка, в свою чергу, теж може бути неоднорідною й мати різну вагу залежно від цілей читання, читацьких інтересів, інших зовнішніх та внутрішніх факторів.

Остання когнітивна операція розуміння, яка повинна завершувати цей процес – розгортання змісту тексту. Як зазначає більшість дослідників, правильне і глибоке розуміння тексту є провідною умовою його ефективного запам'ятовування. Меті закріплення матеріалу в пам'яті, контролю за результатом розуміння і слугує операція розгортання змісту тексту.

Ефективному структуруванню та переструктуруванню текстової інформації слугують й гіпотези, здогадки як щодо подальшого розгортання змісту твору, так і стосовно його смислу в цілому, його головної ідеї. Гіпотеза обов'язково торкається головного поєднувального принципу, який немовбито повертає кожний елемент тексту певною стороною, виокремлюючи у ньому той чи інший смисл.

Прояснити зміст тексту, виділити його структуру та висунути певні гіпотези відносно подальшого розвитку змісту або загального смислу тексту сприяють запитання, які читач ставить у процесі сприймання твору. Вони виступають в ролі мисленневих опор, які допомагають утримувати матеріал у пам'яті, встановлювати смислові зв'язки між окремими елементами твору, фіксувати основні смислові вузли тексту, прогнозувати його зміст.

Тобто, це запитання, спрямовані на оптимізацію розумової роботи читача з текстом. Вони активізують його пізнавальну сферу, збуджують увагу та пізнавальний інтерес, актуалізують наявні знання, що своєю чергою сприяє більш успішному розумовому оперуванню елементами твору, що сприймається. Однак, як показують численні дослідження, розуміння не завжди відновлює саме той смисл, який був закладений в текст його автором. Викликано це передусім тим, що будь-який текст має потенційну множину смислів, яка, в свою чергу, зумовлена контекстуальним багатством вихідного повідомлення, тобто наявністю великої кількості смислових шарів, кожний з яких відсилає реципієнта до відповідного контексту. І завдання людини, що сприймає текст, – віднайти ті «сміслові ключі», які їй дозволяють їй відтворити концепт повідомлення.

Причому справа ускладнюється тим, що контекстуальні системи автора та реципієнта можуть не збігатися або ж перетинатися лише частково. В першому випадку відбувається те, що отримало назву «накидання смислу на текст» (Gadamer, 1960), яке, своєю чергою, призводить до виявлення в повідомленні деякого змісту, відсутнього в самому тексті. Більш поширеною є друга ситуація, яка передбачає частковий збіг контекстуальних систем учасників комунікативного процесу, що дає змогу реципієнтові будувати власний «зустрічний текст», який базується на смисловій основі вихідного повідомлення, але доповнює її власним осмисленням проблем, що розглядаються.

Таке доповнення, привнесення власного смислу в текст залежить від поінформованості читача в тій предметній галузі, якій присвячений твір (близьке знайомство із спорідненими контекстами), широкої загальнокультурної підготовки (знайомство з далекими контекстами), його цінностей, настановлень та ставлень, а також цілей читання та мотивів діяльності, в яку воно включене. Взаємодія цих компонентів і створює ті інтерпретаційні рамки (або схеми), накладення яких на вихідний текст призводить до різних його тлумачень. В даному випадку очевидно, що мова йде про інше розуміння – не про процес, що відтворює зміст тексту, виявляє його смислову структуру, а про осмислення твору, що проявляється в зіткненні

двох смислів – авторського, втіленого в тексті, та читацького, що, як наслідок, призводить до породження, синтезу нового смислу. Таке розуміння, на відміну від структурного, ми будемо називати смисловим, або **інтерпретацією**.

На перший погляд запропоноване тлумачення інтерпретації суперечить загальновідомому визначенню П. Рікера, який розглядає останню як роботу мислення, що полягає у розшифруванні смислу, котрий стоїть за очевидним смислом (Ricoeur, 1974). Однак саме цей прихований смисл, який повинна «розшифрувати» інтерпретація, великою мірою залежить не лише від контекстуальної насиченості вихідного повідомлення, але й складності й багатоплановості смислової сфери реципієнта, що й дозволяє останньому по-різному осмислювати вихідне повідомлення. І якщо на значенневому рівні реципієнт працює в основному з авторськими контекстами, намагаючись віднайти їх у смисловій структурі тексту, то смисловий рівень передбачає взаємодію двох контекстуальних систем, що розширює і збагачує не лише смисловий простір вихідного повідомлення, а й смислову сферу особистості, яка його сприймає.

Розкрити та прокоментувати смисл, на думку М. М. Бахтіна, можна лише за допомогою іншого смислу, розчинити його в поняттях неможливо. Тут, вважає дослідник, є два можливі шляхи: або відносна раціоналізація смислу, або ж поглиблення його за допомогою інших смислів, тобто інтерпретація.

Таким чином, інтерпретація є механізмом смислового збагачення тексту, що здійснюється завдяки зануренню в контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. Саме він і задає ті чи інші інтерпретаційні рамки (або схеми), котрі, з одного боку, обмежують смисловий простір тексту, дозволяючи відкинути несуттєві смисли, з іншого – розширюють його, збагачуючи новим розумінням змісту повідомлення, сприяючи тим самим породженню, синтезу нових смислів. Інакше кажучи, інтерпретаційні схеми допомагають формувати інтенції та думки, спрямовувати дії людей. Такими інтерпретаційними схемами можуть бути наявні в культурі зразки, що були присвоєні реципієнтом, увійшли в його смислову сферу, знання, досвід взаємодії з іншими текстами тощо.

Нами було виділено наступні види інтерпретаційних схем:

- смислові, що включають передусім особистісні смисли, тобто мотивоване ставлення до значення, форму включення значення в структуру свідомості та особистості;
- культурні, які використовують наявні в культурі зразки;
- когнітивні, що включають концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта.

Таким чином, інтерпретаційні схеми є по суті тими рамками, які обмежують особистий контекст реципієнта і задають межі «зустрічному тексту», тобто тексту, котрий він буде, спираючись на свої знання, смисли, культурні зразки, власний досвід діяльності. Інакше кажучи, характерне для семіотики тлумачення тексту як засобу інтерпретації дійсності, а також інших творів може бути, на нашу думку, застосовано й у психологічних дослідженнях. На жаль, нам поки що невідомі засоби, які дозволяють об'єктивувати цей суб'єктивний текст інтерпретації; про його характер ми можемо судити лише опосередковано, аналізуючи результати розуміння повідомлення.

Як зазначалося вище, невідрефлексоване застосування інтерпретаційних схем може спричинити й псевдоінтерпретацію, тобто бездумне, механічне накладання на текст готових стереотипів, шаблонів, які діють на рівні значень, не торкаючись глибинних смислових пластів тексту. Така «значеннева» інтерпретація, що не передбачає глибокого осмислення тексту, взаємодії смислових позицій, визначається нами як квазіінтерпретація, яка не має нічого спільного з дійсною інтерпретацією і веде до псевдорозуміння, неадекватним оцінкам суті ситуації. Іншого, виникнення псевдосмислів. У випадку квазіінтерпретації механізм взаємодії з текстом можна розглядати за аналогією з обміном репліками в міжособовому діалозі, причому репліками, що не відбивають смисл вихідного повідомлення, не є відповіддю на нього, а мають вигляд шаблонної фрази, яка призначена лише заповнити паузу і тільки поверхово пов'язана з основним змістом тексту, що сприймається.

Однак інтерпретація може усвідомлюватися і виступати як поставлена перед суб'єктом і прийнята ним задача. Як правило,

така ситуація виникає в умовах діяльності, в котру включений процес взаємодії. Так, наприклад, інтерпретація може бути необхідною складовою учінневої, комунікативної, наукової (літературна критика, історико-наукові дослідження тощо), виконавської діяльності (у випадку, коли мова йде, наприклад, про музичну, режисерську інтерпретацію художнього твору) тощо.

Основним механізмом інтерпретації є діалог, який базується на встановленні зв'язків з контекстами, тобто вміщення висловлювання в новий контекст, що обмежений інтерпретаційними рамками, які цей контекст «висвічують». Саме контекстуальне багатство тексту, як вже зазначалося, і визначає притаманну більшості з них потенційну множинність смислів. Суму контекстів, в якій даний текст набуває осмисленості і які певним чином можуть бути мовби інкорпоровані в ньому, Ю. М. Лотман називав пам'яттю тексту (Lotman, 2009).

У процесі інтерпретації може також відбуватися конфлікт смислів, що є результатом незбігу концепту вихідного повідомлення та особистісних смислів реципієнта. При цьому смисловий конфлікт може ускладнюватися тим, що в процесі взаємодії автора і реципієнта актуалізуються не один, а декілька контекстів читача, що приводить до зіткнення двох і більше інтерпретаційних схем, породжуючи в свідомості реципієнта, крім смислового, ще й «конфлікт інтерпретацій» (Ricoeur, 1974).

Умовою успішного розв'язання такого конфлікту є діалог, що здійснюється, як правило, в формі процедури «запитання-відповідь», дозволяючи тим самим «запустити» механізми рефлексії і прояснити як зміст твору, що сприймається, так і зміст свідомості реципієнта. Таким чином, рефлексивні процеси є необхідною складовою розуміння на будь-якому рівні – і на значеннєвому, і на смисловому. Однак якщо у першому випадку в читача домінує рефлексія на текст, то в другому – рефлексія на автора і на себе, тобто на прояснення власних смислів.

Причому в процесі взаємодії та інтерпретації тексту суб'єкт розв'язує щонайменше два види задач – пізнавальну та комунікативну. У межах пізнавальної задачі одним з механізмів інтерпретації твору стає так званий пізнавальний діалог, що

використовує запитання типу «Чи це дійсно так?», які можуть варіюватися, уточнюючи зміст об'єкта (тексту) або самі уявлення суб'єкта (читача). В останньому випадку пізнавальний діалог стає рефлексивним.

Якщо суб'єкт діє в межах комунікативної задачі, то діалог спрямований на прояснення підвалин інтерпретації, тобто в які рамки і якими засобами інші контексти «вписані» в свідомість реципієнта та автора тексту. Діалог перетворюється в засіб прояснення, уточнення особистісних смислів партнерів комунікації (автора і читача). Іншими словами, часто неусвідомлювані інтерпретаційні схеми в рамках комунікативної задачі не лише усвідомлюються, але й стають предметом аналізу, рефлексії, а у випадку реального міжособистісного діалогу – й предметом обговорення.

Таким чином, включення інтерпретації в комунікативний контекст перетворює діалог на засіб прояснення особистісних смислів, значень партнерів комунікації. Неусвідомлювані інтерпретаційні схеми одного з учасників взаємодії стають предметом аналізу, рефлексії, обговорення. Це потребує від співрозмовників усвідомлення та роз'яснення не лише результатів розуміння висловлювань іншого, а й власних контекстів і тих інтерпретаційних схем, в які ці контексти були включені. У цьому випадку інтерпретація перетворюється на **тлумачення**, яке передбачає розгорнуту рефлексію не лише повідомлення, що сприймається, а й власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення як собі, так й Іншому. Тобто, якщо інтерпретацію можна розглядати як діалог з Іншим (причому не лише із зовнішнім, а й з внутрішнім Іншим), осмислення його висловлювань та відповідну артикуляцію результатів такого осмислення, то тлумачення – це діалог для Іншого, якому роз'яснюється та обґрунтовується вибір тих чи інших інтерпретаційних схем і власне розуміння тексту, що сприймається.

Таким чином, на смисловому рівні розуміння з репродуктивного процесу відтворення смислу вихідного повідомлення перетворюється в творче, що доповнює, реконструює текст, збагачує його читацькими смислами, думками та

оцінками. Читач у цьому випадку стає активним співавтором, що завершує роботу, розпочату автором твору. Це стає можливим за умови, якщо взаємодія з текстом стає дійсно діалогічною, що передбачає взаємодію смислових позицій, авторського та читацького контекстів. Саме діалогічна взаємодія дає можливість не лише віднайти глибинні шари смислу, що не можуть бути прояснені іншими способами, а й синтезувати новий смисл, який виникає в результаті такої взаємодії.

Дослідження діалогічної взаємодії читача з текстом, що призводить до осмислення вихідного повідомлення, передбачає вихід в іншу площину аналізу, використання суб'єкт-суб'єктної схеми, на відміну від суб'єкт-об'єктної, що притаманна значеннєвому розумінню. В останньому випадку текст «мовчить» – він виступає як об'єкт, який треба «розпакувати», виявивши приховані смисли, закладені в твір його автором. В ситуації смислового розуміння текст виступає як «співрозмовник», по відношенню до якого можна зайняти активну позицію відповіді: погоджуватися або не погоджуватися, доповнювати його власним розумінням проблем, що обговорюється, тощо.

Витоки такого підходу до характеристики розуміння як творчого процесу, що змінює «сміслову поле» реципієнта, – в ідеях М. М. Бахтіна, який одним з перших звернув увагу на активно-діалогічний характер розуміння, зазначаючи, що розуміння доповнює текст: воно активне і має творчий характер.

Діалог можна визначити як комунікативний процес реальних або уявних партнерів, в ході якого відбувається не просто обмін інформацією, а виявлення точок зору, смислових позицій, ціннісних орієнтацій та особистісних смислів партнерів. Результат такого діалогу – синтез нового смислу, який виникає в процесі зіткнення різних смислових позицій партнерів спілкування.

Отже, особистісне включення читача в текст, що передбачає актуалізацію його контекстуальної системи, діалог з автором твору, – необхідна умова дійсно творчого розуміння. В цьому випадку читач не просто сприймає та засвоює якісь готові штампи, кліше, не лише відтворює смислову структуру

вихідного повідомлення, а й активно включається в діалог з автором твору, прагнучи досягти справжнього його розуміння, що передбачає як відновлення концепту вихідного повідомлення, так й осмислення та переосмислення твору. Результатом такого розуміння є не лише збагачення когнітивної сфери читача, а й розширення його особистого тезаурусу, збагачення особистісних та культурних контекстів.

Основною умовою діалогу з текстом є діалогічні відношення, що виникають в процесі читання. Останні М.М. Бахтін тлумачив як складні динамічні відношення особливого типу. Специфічність їх полягає у тому, що вони не можуть бути зведені ні до чисто лінгвістичних, ні до чисто психологічних відношень. Вони можливі, на думку дослідника, лише між цілими висловлюваннями різних мовних суб'єктів (Bakhtin, 1981). У висловлюванні ж представлена, зафіксована смислова позиція учасника діалогу. Тобто діалогічні відношення виникають лише в результаті зіставлення, зіткнення смислових позицій партнерів спілкування. Причому це не лише відношення полеміки, незгоди, сумніву або заперечення, але й відношення згоди, довіри, підкорення авторитету.

Однак провідними, найбільш значущими для розуміння тексту є відношення «запитання-відповідь». М.М. Бахтін, котрий тлумачив смисл як відповідь на запитання, зазначав нерозривний зв'язок розуміння з відповіддю, яка, на його думку, й створює ґрунт для розуміння (там само). Розуміння й відповідь, в свою чергу, пов'язані діалогічними відношеннями: розуміння – основа відповіді, її підготовча фаза і, разом з тим, актуалізуватися воно може лише у відповіді, в якій би формі вона не виступала – мовного висловлювання, предметної дії або навіть «мовчазного розуміння».

Однак розуміння – це не лише взаємодія смислових позицій, а й зіткнення звичного і незвичного. Воно пов'язане з розхитуванням звичних уявлень, вилученням об'єктів із звичного контексту їх осмислення, руйнуванням старого смислу. На основі таких очуднених (від англ. *defamiliarization*) смислів і будується новий смисловий ряд.

Прикладом такого зіткнення звичних і незвичних смислів може бути ситуація читання навчального або наукового тексту суб'єктом, що не має достатніх теоретичних знань з проблем, що викладаються, але має певні буденні уявлення, котрі не відповідають дійсному стану речей. В цьому випадку відбувається зіткнення буденних уявлень читача і теоретичних знань, представлених у тексті (тобто зіткнення буденного та теоретичного контекстів). В результаті відбувається деструкція старої системи смислів, що базувалася на життєвому досвіді, буденних уявленнях, і будується нова – на основі інформації, поданої у тексті. Таке зіткнення, як правило, і викликає різноманітні діалогічні реакції – запитання, сумнів, подив тощо, які й забезпечують переключення читача у новий контекст, сприяючи створенню нової системи смислів.

Таким чином, діалогічну реакцію може викликати зіткнення буденних знань читача і теоретичного тезаурусу тексту. Крім того, умовою діалогічної взаємодії з текстом може бути невідповідність особистісних контекстів автора і читача, розходження їх теоретичних тезаурусів. Діалогічні реакції може викликати й різне емоційне ставлення автора та реципієнта до тих чи інших подій, фактів, осіб, що характеризуються в тексті, або до положень, що подані в ньому. Діалог може стимулювати й незбіг цілей автора та читача, а також розходження в оцінках тих чи інших положень. Інакше кажучи, діалог з текстом може бути реалізований за наявності діалогічних відношень автора та читача, тобто незбігу їх смислових позицій, або ж зафіксованих у творі різних поглядів, точок зору на проблеми, що викладаються. Крім того, умовою діалогічної взаємодії з текстом є наявність оцінювального ставлення до нього, точніше до його положень.

Отже на своєму вищому рівні – смислового – розуміння з репродуктивного процесу відтворення смислу вихідного повідомлення перетворюється у дійсно творчий процес, що збагачує текст, доповнюючи його поглядами, думками, оцінками читача. Останній стає по суті активним співавтором, який завершує роботу, розпочату автором твору.

Таким чином, процесуальна сторона розуміння на смислового рівні – це передусім активна діалогічна взаємодія автора і читача, яка зумовлюється розбіжністю їх смислових позицій, викликає виникнення цілої низки діалогічних реакцій на текст та оцінювальне ставлення до прочитаного.

До таких реакцій можна віднести згоду або незгоду, подив, заперечення тощо, а також найрозповсюдженішу, на думку М.М. Бахтіна, діалогічну реакцію запитання-відповіді.

Нами було виділено основні чинники, що викликають діалогічні реакції читача. До них належать:

- зіткнення буденних знань читача та теоретичних знань, закладених у текст;
- розходження особистого досвіду читача та інформації, що міститься в тексті;
- розбіжність в оцінках автором та читачем тих чи інших положень, подій, осіб;
- різні теоретичні тезауруси автора і читача, наприклад, приналежність до різних наукових шкіл;
- незбіг емоційного ставлення автора і читача до тих чи інших подій, фактів, осіб або думок;
- не виправдання очікувань, гіпотез, здогадок читача стосовно подальшого змісту твору;
- розходження цілей автора і читача (Чепелева, 2007).

Діалог з текстом необхідно включає й оцінку, яка є передусім виявленням активного ставлення читача до тексту, що сприймається. Вміння оцінити текст та висловити своє ставлення до нього є одним з найважливіших показників читацької компетентності. Однак оцінка може виступити й бар'єром, що ускладнює, а іноді навіть взагалі гальмує процес читання. Це відбувається в разі повного розходження поглядів, позицій автора і читача, викликаючи в останнього різко негативну емоційну реакцію та оцінку вже на перших стадіях читання, роблячи подальше читання взагалі неможливим.

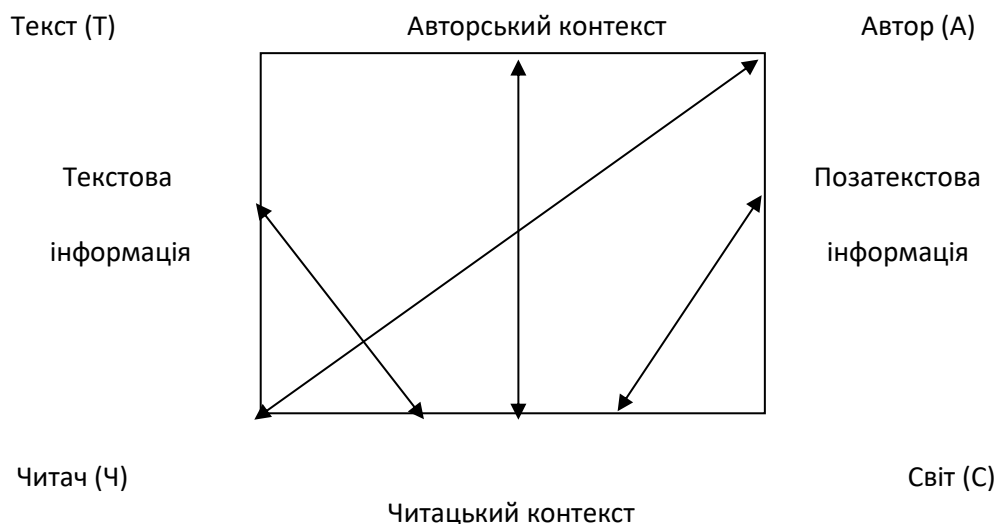
Смислове діалогічне розуміння, що забезпечується передусім процесами осмислення та переосмислення тексту, можна представити у вигляді схеми. Підставою для її побудови слугує той факт, що текст являє собою відображення авторської

інтерпретації навколишнього світу (фактів, подій, закономірностей тощо), зафіксованої за допомогою знакових засобів. Читач, своєю чергою, повинен здійснити мовби «подвійне декодування» – сприйняти зміст повідомлення, суть авторської інтерпретації і сформулювати власне розуміння навколишньої дійсності, характеристика якої подана у тексті.

Враховуючи сказане вище, модель взаємодії читача з текстом може бути представлена у вигляді так званого «діалогічного квадрату», вершини якого позначають учасників текстової взаємодії (автора, читача, текст і деякий фрагмент реальної дійсності, який умовно можна назвати «Світ»), а сторони – ті чинники, що забезпечують таку взаємодію, – передусім інформаційні потоки та контекстуальні системи автора і читача (Чепелева, 2007).

Як видно із схеми, читач для того, щоб отримати якесь знання, уявлення про навколишній світ, повинен вступити у взаємодію не лише з текстом, а й з автором, який зафіксував своє розуміння навколишнього світу у даному творі. Читач може також отримати інформацію безпосередньо з навколишнього середовища, однак у більшості випадків (за винятком наукової діяльності, експериментальних досліджень тощо) вона буде представлена у вигляді буденного знання, а не теоретичного, як це має місце в науковому тексті, тобто теоретичної інтерпретації дійсності або ж авторського її осмислення, коли мова йде про художній твір.

Лінія С—А на схемі позначає авторське розуміння світу, те знання, що має автор в результаті власного досвіду, наукових досліджень, осмислення навколишнього або ж внаслідок читання інших текстів. Звичайно, точніше було б, враховуючи, що авторська інтерпретація дійсності великою мірою зумовлена дією тих чи інших текстів, замінити лінію С—А на квадрат, однак зафіксувавши цей факт, не будемо ускладнювати схему, враховуючи, що для цілей нашого аналізу це не має принципового значення.

Лінія А—Т представляє відображення авторського розуміння дійсності у конкретному тексті. Однак позначивши її як авторський контекст, ми тим самим наголошуємо, що тут відбувається взаємодія знань автора, його ставлення до проблем, що висвітлюються, їх оцінка тощо. Інакше кажучи, Інформація про навколишнє, переломлюючись через поняттєву та особистісну сферу автора, фіксується ним вербальними і невербальними знаковими засобами у конкретному творі.

Лінія Т—Ч позначає текстове знання, тобто особливим чином структуровану, оформлену за допомогою різноманітних текстових засобів інформацію, яку повинен сприйняти і зрозуміти читач.

І нарешті, лінія С—Ч фіксує те знання, котре читач отримує безпосередньо із навколишньої дійсності. Сюди входять минулий досвід, життєві уявлення, буденні знання, інформація, отримана в процесі читання інших текстів, — все те, що можна позначити одним терміном – «передрозуміння». Як і у випадку С—А, цю лінію, коли мова йде про досвід, знання, отримані з інших текстів, можна було б розгорнути в окремий квадрат. Однак обмежимося простішим зображенням, виходячи з міркувань, що були викладені вище.

Таким чином, авторський та читацький контексти включають знання та особистісні смисли учасників текстової взаємодії, текстове та «об'єктивне» знання – певним чином структуровану інформацію про реальну дійсність.

Однак рух тільки зовнішніми сторонами квадрата забезпечує лише значенневий (структурний) рівень розуміння, дозволяючи відтворити смислову структуру вихідного повідомлення. Для того, щоб відбувся діалог, слід "проникнути" всередину квадрата, зіставивши, зіткнувши різні позиції, думки, погляди та точки зору.

На поданій вище схемі позначені лінії контакту, що стимулюють текстовий діалог. Ми виділили найхарактерніші з них.

1. Контакт *«автор – читач»*. В цьому випадку мова йде про взаємне сприйняття учасників текстового діалогу. Як свідчать дослідження, автор у більшості випадків так чи інакше представлений у творі. Читач, сприймаючи текст, як правило, будує свій суб'єктивний образ автора, спираючись на експліцитні або приховані його характеристики. В останньому випадку реконструкція авторської позиції потребує поглибленого аналізу тексту, що здійснюється на значенневому рівні розуміння. Автор, в свою чергу, створюючи текст, більшою або меншою мірою орієнтується на майбутнього читача – його вікові та професійні характеристики, наявний рівень знань, особистісний та культурний контексти тощо.

Таке взаємне орієнтування автора і читача робить читання особистісним, дозволяючи читачеві не лише сприймати та розуміти авторську аргументацію, а й формувати власну інтерпретацію твору.

2. Лінія *«текстова інформація – читацький контекст»* забезпечує зіставлення, взаємодію смислових просторів тексту та читача, інакше кажучи, текстових та читацьких контекстів. Таке зіставлення стимулює різноманітні діалогічні реакції реципієнта – запитання, згоду, незгоду тощо.

3. Контакт *«позатекстова інформація – читацький контекст»*, як і попередній, викликає різноманітні діалогічні реакції в результаті взаємодії різних інформаційних та смислових шарів.

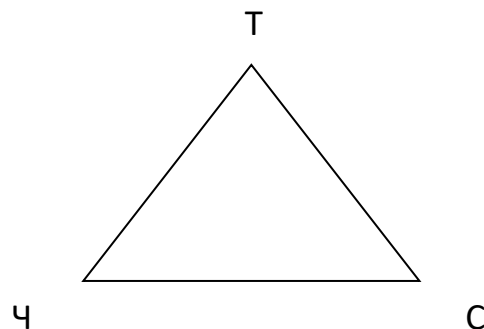
4. Контакт *«авторський контекст – читацький контекст»*, на наш погляд, найбільшою мірою забезпечує дійсно діалогічну взаємодію, оскільки остання є зіткненням,

зіставленням різних смислових позицій, зафіксованих в авторському та читацькому контекстах, викликаючи діалог як взаємодію особистісних смислів учасників текстового спілкування.

Таким чином, представлена вище схема є, з нашої точки зору, нормативною моделлю смислового діалогічного розуміння тексту, що має своїм результатом осмислення та переосмислення вихідного твору і, як наслідок, переструктурування та збагачення смислової сфери читача.

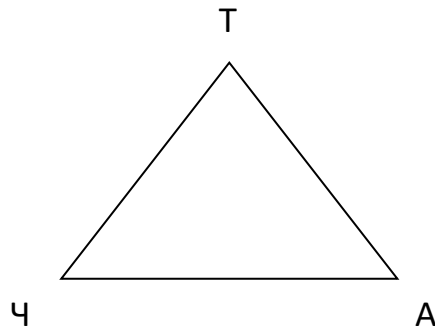
Розглянемо різноманітні трансформації діалогічного розуміння, що призводять до перетворення його у читання недіалогічне, тобто таке, що базується передусім на значеннєвому розумінні повідомлення. Схематично це виражається у трансформації «діалогічного квадрата» у різноманітні види «недіалогічних трикутників».

Перший випадок недіалогічного розуміння схематично можна зобразити наступним чином:

Його можна позначити як інформаційне розуміння. В цьому випадку відсутня взаємна орієнтація автора і читача, однак можлива взаємодія читацького контексту та текстової інформації. Ефект такого розуміння – інформаційно-пізнавальний і частково практичний (тобто організація практичної діяльності читача), що передбачає розширення та збагачення тезаурусу реципієнта. Досягається він передусім за допомогою когнітивних текстових операцій та інформаційного діалогу, що виражається у зіткненні читацького досвіду та інформації, представленої в тексті.

Другий випадок трансформації діалогічного розуміння – так зване «замкнене читання». Схематичне його зображення має такий вигляд:

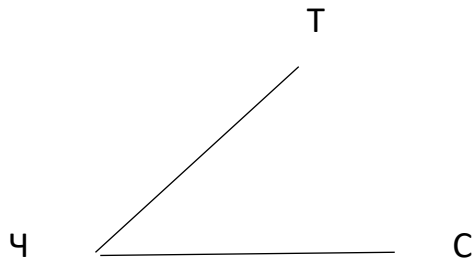

В цьому випадку читач не підключає в процесі читання свій особистий досвід. Звичайно, крайній випадок такого читання навряд чи можливий, оскільки повна відсутність передрозуміння унеможливорює процес взаємодії з текстом. Однак ті чи інші варіанти такого читання, тобто часткове «відключення» читацького контексту, безумовно, мають місце.

Таке читання може включати діалог з автором повідомлення, однак тут відсутній вихід у позатекстову реальність, немає також міжтекстової взаємодії (не підключається інформація, отримана в результаті читання інших текстів). Тому такий діалог, позбавлений свого «контекстного забезпечення», навряд чи буде повноцінним та ефективним. Результат такого читання – виключно інформаційно-пізнавальний, та й він є досить збідненим, оскільки до процесу розуміння не залучаються інші контексти. Особистісний та практичний ефекти відсутні, процес розуміння забезпечується передусім когнітивними операціями розуміння.

Розглянемо також три види «незамкненого читання», що являють собою подальше руйнування «недіалогічного трикутника» і свідчать про недостатню сформованість у читача процесів розуміння та інтерпретації.

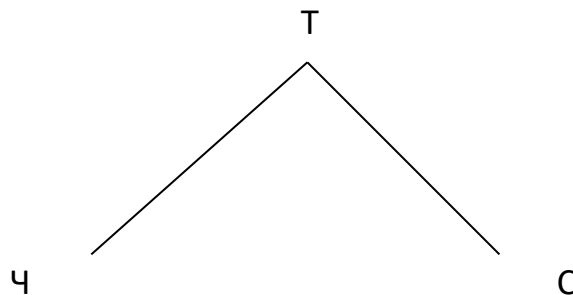
Перший вид такого читання можна зобразити схемою:

Це читання, при якому мовби паралельно існують дві системи: «Читаць – Текст» та «Читаць – Світ». Текст по суті не пов'язується із позатекстовою реальністю. Відсутній вплив текстової інформації на особистий досвід реципієнта.

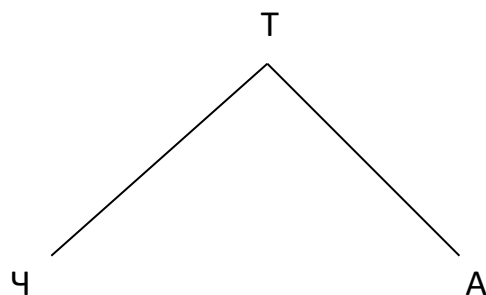
Забезпечується таке читання лише когнітивними текстовими операціями, та й то не у повному обсязі; діалогу немає. Взагалі слід зазначити, що у всіх випадках незамкненого читання діалог відсутній – немає смислового простору, що забезпечує ті чи інші діалогічні лінії контакту.

Наступний вид незамкненого читання, при якому не підключається особистий досвід читача, його тезаурус, може бути представлений такою схемою:

Діалогу, як і в попередньому випадку, немає, можливі лише деякі когнітивні операції розуміння.

Нарешті, останній вид незамкненого читання може бути зображений таким чином:

В цьому випадку читач не підключає до процесу сприймання тексту свій особистий контекст, не зорієнтований на взаємодію з автором твору. Ефект такого читання практично нульовий, оскільки основним процесом, що його забезпечує, є зубріння.

Чисто теоретично можливі ще два варіанти незамкненого читання:

Однак навіть побіжний погляд на ці схеми показує, що наведені варіанти є практично неможливими, оскільки тут по суті відсутня текстова діяльність – чи то з боку автора, чи з боку читача.

Результативний аспект смислового розуміння, тобто розуміння, основним механізмом якого є діалог, становить передусім той чи інший ступінь визначеності в співвідношенні смислових позицій. Тоді нерозуміння виступає як невизначеність для людини чужої точки зору, по відношенню до якої неможливо зайняти позицію відповіді, співвіднести з нею власну точку зору. В зв'язку з цим основний ефект діалогічного читання – мотиваційно-особистісний, що являє собою включення змісту тексту до смислового простору особистості.

В реальній читацькій діяльності обидва рівні розуміння (значеннєвий та смисловий) тісно пов'язані між собою. Так, інтерпретація тексту передбачає попереднє структурування смислів вихідного повідомлення. Воно є необхідною ланкою осмислення, тобто побудови тексту інтерпретації, що, як вже зазначалося, базується на смисловій основі вихідного повідомлення. Такою смисловою основою і є внутрішня смислова структура тексту, відтворена читачем на значеннєвому (структурному) рівні розуміння.

З іншого боку, вже саме структурування тексту (навіть на поверховому рівні значень, не говорячи вже про глибинний рівень смислів) великою мірою залежить від контекстуального багажу читача, рівня його знань, цілей і завдань читання, тобто від тих інтерпретаційних рамок, які він накладає на текст і які, обмежуючи семантичний простір тексту, великою мірою впливають на процес структурування смислів.

Таким чином, розуміння як складний комунікативно-пізнавальний процес забезпечує активну переробку реципієнтом текстової інформації, її осмислення та переосмислення, що призводить до поповнення і переструктурування його особистісних структур, забезпечуючи тим самим не тільки Інформаційно-пізнавальний, але й мотиваційно-смисловий ефект взаємодії з текстом.

1.4. Особистий досвід як предмет психолого-герменевтичного дослідження

К. Роджерс визначав досвід особистості як довербальну, дорефлексивну складову свідомості (Rogers, 1959). На нашу думку, це визначення стосується саме *особистого* досвіду, тобто досвіду, що виникає в тих чи інших життєвих ситуаціях і присвоюється людиною мов би «автоматично», без переробки та осмислення. В цьому випадку особистий досвід справді можна тлумачити, за словами деяких дослідників як суму перебувань у різноманітних життєвих ситуаціях.

Однак, якщо мова йде про досвід *особистісний*, тобто про утворення, яке багато в чому визначає нашу поведінку, сприймання та розуміння навколишньої дійсності, інших людей, життя та світу загалом, нашого місця у ньому, то тут без вербалізації й рефлексії не обійтися. Як зазначав А. Щюц, досвід є рефлексивним застосуванням “Я” до плинних переживань (цит. за Abels, 1997). Тут можна також згадати слова С.Л. Рубінштейна: «Те, що існувало як безпосередній чуттєвий досвід, повинно набути опосередкування, знакової форми, а виражена в опосередкованій формі знаку ідея – стати безпосереднім досвідом... Показання свідомості “безпосередньо дані”

переживання підлягають – з метою справжнього їх пізнання – такому ж витлумаченню, як текст мовлення» (Рубинштейн 1946).

Таким чином, особистий досвід задається тими чи іншими життєвими ситуаціями, характером поведінки людини в них, особливостями взаємодії з іншими тощо. Однак для того, щоб він був інтегрований особистістю, перетворений у структури її свідомості, цей досвід має бути осмислений та проінтерпретований, тобто тим чи іншим чином структурований особистістю. При цьому особистий досвід може бути як зовнішнім, так й внутрішнім. Досвід особистісний – завжди внутрішній, він може бути об'єктивований через певні культурно задані схеми (наративи, концепції, знання, інші когнітивні структури).

В зв'язку з цим виникає питання: чи все, що відбувається з людиною, чи всі ситуації (буттєві, комунікативні, професійні тощо) включаються в її досвід, стають складовими її свідомості, трансформуються в досвід особистості, особистісний досвід? Зупинимось в зв'язку з цим на понятті ситуації. Л.Ф. Бурлачук та Н.Б. Михайлова виділяють п'ять рівнів визначення ситуації:

1. Стимули – певні об'єкти або дії.
2. Епізоди – особливо значимі події, що мають причину та наслідок.
3. Ситуації – фізичні, часові та психологічні параметри, що визначаються зовнішніми умовами. Сприймання та інтерпретація ситуації надає значення стимулам та епізодам.
4. Оточення – узагальнююче поняття, яке характеризує типи ситуацій.
5. Середовище – сукупність фізичних і соціальних змінних зовнішнього світу (Бурлачук @ Михайлова, 2000).

Сам факт породження ситуації, зазначають цитовані вище автори, відбувається в момент співвіднесення даного фрагменту середовища з конкретним суб'єктом через надання даному фрагменту особливого для суб'єкта значення (там само). Нами даний процес був визначений як осмислення життєвої ситуації і перетворення її в ситуацію психологічну (Чепелева, 2001). Однак у процитованому вище визначенні зазначена ще одна важлива для нас ознака ситуації – «виділеність» із макросвіту та «відмежованість» від нього. Ця психологічно значима

характеристика ситуації потребує, як зазначають Л.Ф. Бурлачук та Н.Б. Михайлова, вирішення питання про межі ситуації, що задаються як середовищем, так і самою людиною. Середовище визначає місце, час подій, їх учасників тощо. Межі задаються також через зміст подій, що відбуваються. Найважливішу роль у визначенні меж ситуації відіграє й сама людина, приймаючи дану ситуацію як свою, значиму для себе й відкидаючи інші ситуації як чужі, не значимі. Психологічні феномени, пов'язані з визначенням меж ситуації, визначені недостатньо і потребують спеціальних досліджень.

На нашу думку, межі ситуації можуть бути задані тільки самою людиною, бо лише вона може «витягти шматок» із плінного потоку життя й вмістити його в певну структуру, яка й буде рамкою, що відмежовує ситуацію від неструктурованого потоку життя. Такою структурою може бути наратив, концепт, або ж інша інтерпретаційна схема.

Суттєва змістова характеристика ситуацій представлена в феномені подій, які можуть бути яскравими, важливими, переломними, критичними, негативними, трагічними. Деякі з них є визначальними в житті людини. І очевидно, що саме подія є маркером ситуації, її центром, саме вона є тією ниткою, потягнувши за яку можна витягти «шматок» із безкінечного життєвого потоку, структурувавши його. Саме відмежування подій від неподій дозволяє структурувати ситуацію, перетворивши її із зовнішньої життєвої ситуації в ситуацію психологічну. При цьому подія тільки тоді стає осмисленою та цілісною, коли її можна перевести в структурну форму або вмістити у вже наявну структуру. У протилежному випадку подія «зависає», стаючи відколотим фрагментом досвіду, який, не будучи переведеним у досвід особистісний, не будучи інтегрованим, може виступати в якості комплексу, що ускладнює людині життя.

Тут можна провести аналогію з висунутими Т. Лукманом поняттями тематичного ядра і тематичного поля, що знаходяться в структурі елементів свідомості. Тематичне ядро являє собою те, на що актуально спрямована свідомість, а тематичне поле — смислові зв'язки, в яких свідомість відтворює феномен в якості

типового. Тематичне поле являє собою релевантні відношення та посилення на інші смислові відношення, актуальні в даний момент. Тематичне ядро – це переживання, яке у випадку його повторення або передбачення в майбутньому вважається типовим і тематично упорядковується в якості досвіду. Тим самим здійснюється перехід від конструювання до соціального конструювання реальності. Свідомість пов'язує досвід минулого із вчинком, який має здійснитися в майбутньому на основі цього досвіду (Abels, 1997). В якості тематичного поля виступає ситуація, а подія є її тематичним ядром, яке й служить основою для формування особистісного досвіду.

Таким чином, одиницею особистого досвіду, що спонукає людину інтерпретувати, осмислювати те, що відбувається з нею, є зовнішня подія. Звідси виникає запитання, що собою являє подія як одиниця особистого досвіду?

Деякі дослідники виділяють два види подій: подію-випадок (момент життя) і подію-етап життя. Однак частіше під подією розуміється саме другий її вид. Так, С.Л. Рубінштейн розглядав подію як поворотний етап, коли приймаються важливі рішення на довгий період. Більшість дослідників визначають подію як значимий для особистості випадок, що надовго запам'ятовується і приносить суттєві зміни в її життя, виділяючи яскраву, важливу, переломну і характерну події. І тільки остання підпадає під перший її вид, тобто подію-випадок.

Однак існує ще одна суттєва особливість події, яка є відображенням постмодерністських орієнтацій сучасної культури: подія має місце, коли задовольняються дві умови: подія повинна обов'язково бути зафіксована, засвідчена та описана спостерігачем, який може збігатися або не збігатися з основним учасником події. Тобто подія тільки тоді може стати подією, коли вона описана як подія. Тільки опис надає події цілісності, завершеності та визначеності.

Інакше кажучи, подія в сучасному постмодерністському та наративному дискурсі розглядається не як об'єктивний факт, а як результат інтерпретації та наративної організації досвіду. Вона набуває статусу події лише за умови її фіксації та опису, які забезпечують їй цілісність і завершеність (Bruner, 1991; Ricoeur,

1984). У цьому сенсі подія є радше ефектом дискурсу, ніж фізичною дією (Foucault, 1972; Barthes, 1977).

Таким чином, подія – це не просто якийсь епізод нашого життя, якийсь випадок, що наклав відбиток на наше життя, змінивши його, але це також епізод, випадок зафіксований, означений, тобто приведений у форму, яка дозволяє оповісти про нього іншому. Тобто важливою умовою події є її значущість для суб'єкта: подією стає лише те, що виходить за межі звичного і змінює життєву перспективу особистості (Labov, 1972; Carr, 1986). Відповідно, подія не існує поза її інтерпретацією та включенням у наративну структуру досвіду (Sarbin, 1986; Berger & Luckmann, 1966).

Звідси можна зробити висновок, що особистісний досвід, на відміну від особистого, який зароджується в життєвих ситуаціях і спирається на зовнішні події, має семіотичну природу, що виражається в текстуальній структурі, яка або накладаючись на реальність, стає її відображенням, або ж твориться разом з цією реальністю, зливаючись з нею. Останній погляд є характерним для постмодернізму, який не розрізняє реальність і текст, вважаючи, що будь-яка людська (культурно зумовлена) реальність має текстуальний характер. Одиницею особистісного досвіду є смисл, який «згортає» подію, виступаючи опорою в розумінні себе або ж пред'явленні своєї позиції іншому.

Саме в контексті особистісного досвіду як результату інтерпретації ситуацій можна говорити про неподільність смислу і досвіду, як це робить Вайт. Він зазначає, що вираження досвіду, переживання світу або життя є актами інтерпретації (через мову), за допомогою яких люди надають сенс власному досвіду і роблять його зрозумілим для себе та інших. При цьому якість вираження досвіду залежить від того, наскільки людям доступні інтерпретаційні ресурси, здатні забезпечити так звані «рамки зрозумілості», дещо, що пов'язує та узгоджує події життя (White, 1995).

На наш погляд, згадані рамки зрозумілості є по суті інтерпретаційними рамками, які задають межі інтерпретації реальності, дозволяючи надати сенс тій чи іншій події. Ці рамки, як вже зазначалося, найчастіше задаються культурою. Їх

засвоєння забезпечує те, що можна назвати інтерпретативною компетентністю особистості. У зв'язку з цим виникає питання про характеристики особистості залежно від наявності в неї інтерпретаційних ресурсів. Однак ця проблема потребує окремого дослідження.

Можна припустити, що особистісний досвід організовується у вигляді деякого ментального простору, котрий можна розглядати як області, що використовуються для об'єднання певної інформації. Такі області можуть являти собою, наприклад, світ, представлений на картині або ж в літературному творі; погляд на світ тієї чи іншої людини; ситуацію, локалізовану у часі або просторі; чийсь індивідуальні надії; уявні події тощо. Ці простори формуються в процесі дискурсивної обробки та дозволяють репрезентувати об'єкти і відношення незалежно від їхнього статусу в фізичній реальності (Fauconnier & Turner, 2002; van Dijk & Kintsch, 1983). У межах когнітивної лінгвістики ці структури співвідносяться з ширшими когнітивними моделями організації досвіду (Lakoff, 1987; Lakoff & Johnson, 1980).

Згідно поглядів Дж. Фоконье, до ментального простору належать такі сутності:

- розуміння нами реальності, що дана нам безпосередньо;
- вигадані ситуації, ситуації, що зображені на картинах, представлені в оповіданнях, фільмах тощо;
- розуміння нами минулого або майбутнього тих чи інших ситуацій;
- гіпотетичні ситуації;
- сфера абстрактних категорій, наприклад, область загальних понять, математичних концептів тощо.

При цьому ментальні простори характеризуються такими загальними властивостями:

- можуть включати ментальні сутності;
- можуть структуруватися когнітивними моделями;
- можуть бути пов'язані з іншими просторами за допомогою структур, які отримали назву конекторів;
- сутність в одному просторі може бути пов'язана з іншими сутностями за допомогою конекторів;

- простори здатні розширюватися у тому сенсі, що в процесі когнітивної діяльності системи до них можуть приєднуватися інші сутності та інші ідеалізовані когнітивні моделі;
- ідеалізовані когнітивні моделі можуть вводити новий простір, наприклад, ідеалізована когнітивна модель «оповідач» може вводити простір оповідання.

На думку Дж. Фоконьє, когнітивні процеси, що базуються на ментальних просторах, використовують спеціальні стратегії, зокрема, усунення наявних у просторі суперечностей, збільшення загальних базових передумов суміжних просторів, переведення елементів, які знаходяться у центрі уваги одного простору на задній план іншого (Fauconnier, 1994).

Таким чином ментальні простори створюються для об'єднання різноманітної інформації або для породження та акумуляції інформації в процесі обробки дискурсів. Вони відносно замкнені, однак, об'єкти різних просторів можуть бути співвіднесені один з одним за допомогою конектора, тобто спеціального, інтуїтивного цілком очевидного відношення.

Спираючись на викладене вище, нами були визначені смислові характеристики досвіду, відображені в тексті наративу, які сприяють саморозумінню особистості, розвитку її соціокультурної ідентичності (Чепелева, 2009).

Інтегрованість досвіду, яка виражається в цілісності тексту наративу, дозволяючи вибудовувати межі між зовнішньою та внутрішньою реальністю, узгоджуючи тематичний зміст досвіду в цілісний патерн, що відображує ідентичність особистості.

Несуперечливість досвіду, яка створюється шляхом повторюваності оповіді про складні, травмуючі життєві події, дозволяючи людині мов би відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі ситуації в зовнішню історію, і тим самим трансформувати її в більш продуктивну історію. Це дозволяє узгодити травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Несуперечливість досвіду виражається в зв'язності та цілісності тексту наративу.

Самототожність досвіду, яка дозволяє усвідомити себе, свій досвід, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень. Зовні виражається в авторській позиції тексту наративу.

Контекстуальність досвіду, що виражається в співвіднесеності із соціумом, культурою. Формується в результаті виходу за межі індивідуального безпосереднього досвіду, що, у свою чергу, дозволяє розширити межі досвіду та збагатити його новими смислами. У тексті наративу вона представлена у вигляді соціокультурного контексту, «слідів» цитувань, відсилань до творів культури, що є втіленням досвіду тієї чи іншої культури.

Діалогічність досвіду, яка формується в результаті не лише інтерпретації, а й розуміння особистого досвіду, синтезу нових смислів, що здійснюється в результаті діалогу як внутрішнього, так й діалогу з іншими людьми, а також з творами культури. Виражається в наявності героїв тексту наративу, їх взаємодії, відносин з ними автора наративу, а також наявністю цитат, прихованих культурних ремінісценцій, наявністю різних смислових позицій та їх зіставленням в оповіді.

Самоцінність досвіду, яка дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму та культури, перетворювати у власні ціннісні орієнтації особистості, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості, особистої гідності. Виражається наявністю в тексті наративу оцінювальних характеристик, а також у його цілісності та несуперечливості.

Відкритість досвіду, що є результатом осмислення в тексті наративу минулого досвіду та його спрямованості в майбутнє. Вона базується, з одного боку, на результаті усвідомлення, осмислення особистого досвіду, з іншого – на осмисленні соціокультурного досвіду. Це, своєю чергою, дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани і програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них. Виражається у відкритості, незавершеності тексту наративу, наявності в його змісті майбутніх цілей, домагань, очікувань та перспектив.

Усі ці характеристики досвіду дозволяють переводити події життя (історію як процес) в узгоджений особистісний наратив

(історію як текст), що відбиває результат осмислення, інтеграції та упорядкування особистого досвіду, та формувати особистісну ідентичність, яка поєднує в собі особисті, соціальну, культурну та національну ідентичність.

Отже, формуючись у взаємодії людини зі світом, особистісний досвід становить організовану й цілісну структуру, вихідний матеріал для якого надають реальні життєві події. Його можна розглядати як осмислення та впорядкування плинних подій, які зароджуються в тих чи інших життєвих ситуаціях, і будучи означені, осмислені та проінтерпретовані, трансформуються в досвід особистості.

1.5. Психологічні механізми розуміння та інтерпретації особистого досвіду

При визначенні механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду ми будемо спиратися на сформульоване вище положення про структурування досвіду, тобто конструювання в свідомості людини когнітивної моделі реальності, яку вона сприймає, в якій діє. При цьому ми вважаємо, що найбільш розповсюдженою моделлю є модель текстова. Цей текст, точніше текстова структура, є тим фреймом, рамкою, що дозволяє організовувати й впорядковувати особистий досвід, трансформуючи його в досвід особистості. Виходячи з цього, можна припустити, що основними механізмами розуміння та інтерпретації особистого досвіду є семіотичний та комунікативний. Тут ми спираємося на Ю.М. Лотмана, який зазначав, що функціонування тексту забезпечують саме ці механізми. Перший кодує відомості про зовнішню дійсність, другий – пов'язує структури мовної семантики з реальними умовами комунікативного акту. Дією семіотичного механізму зумовлюється семантична структура тексту, дією комунікативного – його осмисленість (Текст как явление..., 1989).

Семіотичний механізм дозволяє нам означувати реальність, накладаючи на неї ті чи інші когнітивні структури, організуючи та концептуалізуючи її. Як зазначають дослідники, семіотичне пронизує повсякденний життєвий досвід людини, тобто їй у повсякденному житті необхідна постійна семіотична регуляція

поведінки, десеміотизація рівноцінна руйнуванню особистості та культури. Можна припустити, що семіотичний механізм забезпечує значеннєве, або логічне (Lorenzer, 1970) розуміння, тобто позначення реальності на рівні денотатів (що відбувається).

При цьому семіотизація може відбуватися на двох рівнях – рівні пасивного відображення реальності шляхом накладання на неї вже відомих когнітивних структур. Це по суті просте впізнавання того, що відбувається, і вміщення його в наявні структури досвіду. В цьому випадку на дію семіотичного механізму великий вплив здійснюють стереотипи, захисти, звичні зразки, штампи тощо. Другий рівень семіотизації передбачає конструювання реальності шляхом перетворення, трансформації цієї реальності (а не просто позначення та структурування), переведення в ті чи інші когнітивні структури – знання, концепції, суб'єктивні уявлення, буденні теорії тощо. Більшість цих конструкцій мають текстуальну форму. У цьому випадку реальність не лише розуміється на структурному рівні, а й інтерпретується шляхом накладання тих чи інших когнітивних структур.

Комунікативний механізм, на відміну від семіотичного, спрямований на Іншого, в тому числі на внутрішнього Іншого. В результаті дії цього механізму реальність конструюється в наративній формі, тобто формі, що дозволяє оповісти про своє розуміння реальності Іншому. При цьому будується наративний текст інтерпретації, який може діяти, як і у випадку семіотизації, на продуктивному та репродуктивному рівнях. І в тому, й в іншому випадку відбувається конструювання наративу. Однак при продуктивній інтерпретації будується власний оригінальний наратив, у випадку ж репродуктивної інтерпретації реальність конструюється із вже відомих особистості наративів або ж вбудовується в них.

Однак, крім вже вказаних механізмів, розуміння особистого досвіду може здійснюватися і з допомогою десеміотичного, донаративного механізмів. Говорячи про десеміотичний механізм, ми спираємося на Н.В. Бардіну, яка зазначає, що мовне конструювання реальності може здійснюватися на різних основах: на безпосередньому сприйманні реального світу

(перцептивне конструювання), на вторинній мовній реальності (концептне конструювання) та на ритуалах соціального контактування (комунікативне конструювання) (Бардина, 1997). На нашу думку, концептне конструювання відповідає семіотичному механізму, комунікативне, відповідно – комунікативному, перцептивне конструювання – досеміотичному.

Про донаративну структуру досвіду говорив й П. Рікер, зазначаючи, що існує ряд ситуацій (до них, наприклад, належить ситуація психоаналізу або ситуація «вплутування в історію»), які змушують нас визнати за досвідом як таким початкову наративність. При цьому вона не витікає з проєціювання літератури на життя, а є істинним вираженням потреби в оповіді. Залишаючись у межах повсякденності, ми схильні бачити у послідовному зв'язку епізодів нашого життя ще не повідані історії, які просять, щоб їх розповіли, історії, які служать опорним пунктом оповідання (Ricoeur, 1984). Інакше кажучи, мова йде про потенційні історії, які й є складовими донаративного досвіду. Однак ми вважаємо, що основною складовою досеміотичного досвіду є міфологічна складова, тобто особистий міф, і, відповідно одним з механізмів розуміння даного досвіду є міфологічний механізм.

Зупинимось докладніше на характеристиці виділених вище психологічних механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду, зазначивши при цьому, що усі ці механізми можуть діяти спільно, створюючи неповторну картину внутрішнього особистісного досвіду (Чепелева, 2009).

Як вже зазначалося, одним з найважливіших механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду є семіотичний (або семіотизація), який дозволяє означувати те, що відбувається з людиною, впорядковувати його для того, щоб працювати з цим матеріалом далі. Як вже зазначалося, семіотизація є невід'ємною складовою життєвого досвіду людини, тобто в буденному житті їй потрібна постійна семіотична регуляція поведінки, десеміотизація рівноцінна руйнуванню особистості та культури

Основною складовою семіотичного механізму розуміння та інтерпретації особистого досвіду є його концептуалізація, яка

виявляється в спробах накласти на реальні життєві ситуації, події ті або інші когнітивні структури (наприклад, концепти, схеми, сценарії тощо) або створити власні життєві «теорії», концепції, які потім, в свою чергу, виступають у ролі інтерпретаційних рамок, через які здійснюється осмислення життєвого досвіду. Причому ці концепції можуть створюватися самою особистістю, а можуть запозичуватися із соціуму у вигляді тих чи інших культурних соціальних зразків. Як тут не згадати психоаналіз, що став концептуальною схемою для осмислення особистого досвіду цілих поколінь.

Такий спосіб розуміння Дж. Брунер назвав парадигмальним, вважаючи, що у цьому випадку досвід конструюється в більш абстрактній аналітичній перспективі, а потім може оформлюватися у вигляді понять (Bruner, 1990). Як зазначає Г. Веллс, перекодуючи майже кожний аспект досвіду – процеси, властивості, відношення і навіть події загалом з усіма їх деталями, синоптичний (парадигмальний) спосіб забезпечує шлях символічного оперування з комплексами та варіаціями досвіду тим, що він дозволяє йому перетікати в категорії, що визначаються науковими поняттями (Wells, 1999).

Н. Пезешкіан визначав концепції як когнітивні та емоційні структури, що задають особистості схему інтерпретації її ставлень до себе (Я-концепція) та інших (концепція іншого) і до навколишнього. Концепції містять очікування, які надають характерного відтінку нашому сприйманню: ставимось ми до людини песимістично, критично і недовірливо або ж шукаємо контакту, ставлячись до неї доброзичливо, з оптимізмом та увагою. Концепції, на думку дослідника, включають також мотиви, що спонукають нас до дії, норми та звички, на які ми орієнтуємося. Він вводить також поняття базових концепцій, тобто найбільш сталих утворень, що виконують мов би «штурманські функції»: повідомляють людині, де її чекають труднощі, що добре, а що погано, які варіанти поведінки є в її розпорядженні. (Peseschkian, 1986).

У кожної людини є своя програма концепцій, що суттєво впливають на її поведінку в тих чи інших обставинах, на її ставлення до ситуації. Концепції формуються в процесі

осмислення особистого досвіду, а також під впливом зовнішнього оточення, на думку Н. Пезешкіана, передусім сімейного.

Базові концепції часто повторюються в різноманітних ситуаціях, в яких людина діє в індивідуальному, незмінному стилі. Вона мов би дотримується правил гри, за якими звикла жити, і не може легко відмовитися від них у конкретній ситуації, навіть якщо ці правила не спрацьовують або ж утруднюють поведінку в цій ситуації. При цьому базові концепції, як правило, проявляються в ситуативних концепціях, що знаходяться під впливом ситуативних, а не особистісних (як у випадку базових концепцій) факторів (там само).

Концептуалізація також створює те, що у феноменологічній соціології називають «повсякденними теоріями», використовуючи поняття «теорія» у вихідному значенні грецького терміну – як погляд або уявлення. Під повсякденними теоріями в зв'язку з цим розуміють зміст здорового глузду; вони є, по суті, конструкціями, завдяки яким ми впорядковуємо дійсність (Abels, 1997). Таким чином, під повсякденними теоріями можна розуміти певним чином впорядковане буденне знання, яке є важливою складовою буденного досвіду.

До семіотичного механізму, крім концептуалізації, слід віднести й механізм уяви, оскільки образ, на думку П. Рікера, також має семіотичну природу. Це виявляється в його фігуративності, тобто трансформації понять в образи, та здатності до заміщення, бо образ має здатність знаку заміщати або замінювати щось інше. До простору уяви П. Рікер відносить найрізноманітніші прояви життя: сновидіння, фольклор, мистецтво тощо. Він зазначає, що визнати єдність цього простору не так просто, бо воно виявляється в надто різноманітних ситуаціях (уві сні і стані неспання), на різних рівнях функціонування (від галюцинацій та творів мистецтва), та з використанням різноманітних засобів (мова, чуттєві образи, твори живопису, скульптури тощо). Крім того, продуктивній уяві, на думку П. Рікера, властива й здатність до схематизації (Ricoeur, 1965), яку, безумовно, слід вважати семіотичною процедурою.

Семіотизація як механізм розуміння та інтерпретації особистого досвіду може проявлятися в двох формах – вербальній

(тоді ми можемо говорити про концептуалізацію) і невербальній (в цьому випадку діє механізм уяви). При цьому семіотизація в обох її формах може діяти на продуктивному та репродуктивному рівнях. В останньому випадку людина для осмислення власного досвіду використовує культурні зразки – когнітивні схеми, сценарії, зображення тощо. У випадку продуктивної семіотизації створюються власні схеми, «теорії», образи. Скоріше за все в реальному житті обидва ці рівні (продуктивний та репродуктивний) взаємопов'язані та діють спільно.

Отже, основне значення для людини мають не самі події, а той сенс, який вона вкладає в ті чи інші ситуативні смислові єдності, котрі виникають на основі переживання та осмислення життєвої ситуації. Ці значення та смисли фіксуються в текстах або інших когнітивних структурах, котрі людина мов би накладає на свій досвід, намагаючись осмислити і зрозуміти його. Однак при цьому особистість часто підміняє завдання на «прояснення смислу» усвідомлюваним, а почасти й неусвідомлюваним завданням на «приховання смислу», створюючи текст, який лише замулює істинну глибинну сутність її проблеми.

В зв'язку з цим виникає питання про характер тексту, який мов би накладається на ситуацію, дозволяючи впорядкувати та осмислити її. І тут можна згадати слова Л. Вітгенштейна про те, що смисли приймають форму, порядок і зв'язність тільки коли їх оповідають. Про це йде мова і в концепції американського літературознавця Ф. Джеймсона про наратив як особливу епістемологічну форму, що організує специфічні форми нашого емпіричного сприйняття. Суть його концепції полягає в тому, що навколишнє, яке сприймається, може бути освоєне людською свідомістю тільки за допомогою оповідної фікції, вигадки; інакше кажучи, світ стає доступним людині лише у вигляді історій, оповідей про нього (Jameson, 1981).

Можна також послатися на Х. Ортегу-і-Гасета, котрий вважав, що для того, щоб зрозуміти дещо людське, чи то індивідуальне, чи колективне, слід розповісти історію, зазначаючи навіть, що людині притаманна не природа, а історія (Ortega y Gasset, 1962).

Деякі дослідники виділяють три способи розуміння будь-якого об'єкта :

1. Теоретичний – об'єкти розуміються в якості випадку або прикладу загальної теорії.

2. Категоріальний – зрозуміти об'єкт значить визначити, до якого типу об'єктів він належить, яка система понять а priori надає форми досвіду, котрий без неї залишався би хаотичним.

3. Конфігуруючий спосіб, для якого характерним є вміщення елементів у єдиний та конкретний комплекс відношень. Цей тип розуміння притаманний оповідальній діяльності (Ricoeur, 1984). Тут, по суті, йде мова про дію виділених раніше механізмів розуміння особистого досвіду. І якщо перші два способи розуміння (теоретичний та категоріальний) можна співвіднести з дією семіотичного механізму, то останній – комунікативного, основною характеристикою якого є перетворення досвіду в форму оповідання, тобто наративізацію. Іншими словами, в цьому випадку ми вміщуємо події, що осмислюються, в певним чином організовану оповідну структуру (наратив), яка дозволяє нам впорядкувати зовнішні події у вигляді наративу.

Таким чином, коли повідомляється дещо про певну життєву подію – складні обставини, наміри, коли переказується сон або повідомляється про хворобу, стан страху, зазвичай це набуває форми наративу. Повідомлення подається в формі історії, що оповідується відповідно до певних правил (Brockmeier & Harré. 1997).

Тут можна згадати й слова П. Рікера, який писав: «Тільки в тій або іншій формі оповідання – оповідання на тему повсякденного життя, історичного оповідання, пов'язаного з вигадкою, – життя набуває єдності і може бути розказане» (Ricoeur, 1981), а значить, додамо, й представлене як собі, так й іншому.

Виникає питання, яке часто постає перед авторами, що розробляють проблематику наративу, чи є оповідання життя та його проживання одним й тим же за своєю сутністю феноменом, або «життя» й «життєва історія» взаємопереплетені та залучені до єдиного безперервного процесу породження значень і смислів? В

останньому випадку можна припустити, що нерозказане життя — це непрожите життя.

Отже, людина, намагаючись осмислити, описати свій досвід, шукає підходящий сюжет, який міг би впорядкувати описувані події, наприклад, літературний, історичний, архетипічний, міфологічний тощо, тобто сюжет, зафіксований тими чи іншими засобами в культурі. Цей сюжет, точніше, наративна структура, відіграє роль наративних рамок, котрі людина накладає на дійсність, що осмислюється. Як зазначав У. Еко, ми намагаємося нав'язати реальному світові наративні схеми, позичені з літературних творів, тому що фіктивний, вигаданий світ, що постає у них, дає нам відчуття затишку та передбачуваності. Інакше кажучи, ми приречені інтерпретувати життя так, мов би воно було вигадкою, і сприймати літературні твори як реальне життя (Еко, 1994). Таким чином, ще одним з проявів комунікативного механізму розуміння та інтерпретації особистого досвіду є наративізація, тобто трансформація того, що відбувається з нами, в наративні структури, які виступають у якості інтерпретаційних рамок, котрі людина накладає на дійсність, яка осмислюється.

Наративізація дозволяє трансформувати зовнішні події у внутрішній досвід особистості шляхом їх впорядкування за усіма структурними ознаками наративного тексту. Звернемося в зв'язку з цим до типології подій, запропонованої М. Епштейном. Автор виділяє три типи подій:

1. Події, які здійснюються людиною за його власною волею, у відповідності до прийнятих рішень. Ці події автор називає вчинками, оскільки вони задаються самим суб'єктом дії.

2. Друга категорія подій, що прямо протилежна першій, включає події, в яких людина є не суб'єктом, а мов би об'єктом чужої волі, жертвою певного збігу обставин. Автор називає ці події інцидентами.

3. Події, що здійснюються в силу певної закономірності, згідно з якою вчинки людини ведуть до певних подій в її житті, автор називає звершеннями. В них мов би завершується та чи інша дія, яка була розпочата людиною за власною волею, але потім вийшла з-під її відома та контролю. У звершеннях те, що

здійснила сама людина, потім відбувається з нею самою: вона виступає мов би об'єктом того впливу, який прямо чи опосередковано впливає із дій, що були здійснені людиною як суб'єктом.

Звершення відрізняються від вчинків та інцидентів тим, що вони мов би містять у собі власні початок та кінець, водночас вчинок – це звершення з неясним кінцем, а інцидент – з неясним початком. Тобто вчинки та інциденти, на думку М. Епштейна, – це неповні, однобічні звершення, початки та кінці яких втрачені у часі, що передує народженню людини або слідує за її смертю. Однак лише звершення, замкнені часом людського життя, підлягають строгому вивченню. Теорія долі має будуватися передусім на аналізі подій-звершень, в яких визначений зв'язок вчинку і інциденту (Epstein, 2000).

Отже наративізацію можна розглядати як намагання перетворити плинне життя у долю – шляхом його осмислення, надання цілісності та завершеності певному його відрізку. Тобто доля – це, говорячи словами Георга Зіммеля, форма цілісного смислопокладання, якому людина підкорює усі випадковості свого існування, вписуючи його в більш високий порядок, наприклад, домінуючий наратив.

Дія наративного механізму розуміння особистого досвіду особливо чітко прослідковується в психотерапевтичній ситуації, котра й має на меті перевести «пусте мовлення пацієнта у мовлення повне» (Ж. Лакан). Як зазначає П. Рікер, робота в психоаналітичній ситуації передбачає, що пацієнт повинен розглядати свій досвід у термінах текстів та контекстів. Інакше кажучи, він включається в семіотичне «прочитування» свого досвіду й піднімає його на рівень прийнятної та зрозумілої розповіді або історії. Дотепер, як зазначає П. Рікер, оповідна структура людського досвіду не отримала в психоаналітичній теорії того визнання, якого вона заслуговує, незважаючи на те, що суттєва частина аналітичного знання полягає саме в описові випадків. І далі – якщо З. Фрейд може описувати історії своїх пацієнтів, то тільки тому, що будь-який аналітичний досвід лежить у сфері певного дискурсу, котрий можна назвати оповідальним. Таким чином, увесь аналітичний досвід

підпорядкований дискурсивній модальності, що спонукає нас визнати, що аналіз – завжди є оповідальним аналізом або аналітичною оповіддю (Ricoeur, 1965).

П. Рікер також посилається на Ж. Лакана, який, характеризуючи процес терапії як рух від пустого мовлення пацієнта до мовлення повного, до прийняття суб'єктом власної історії, яка відтворюється за допомогою зверненого до іншого мовлення, зазначає, що несвідоме є тією частиною моєї історії, котра відмічена прогалиною або неправдою, тобто вона є розділом, що був підданий цензурі (там само).

Як вже зазначалося, крім семіотичного та комунікативного механізмів, ми можемо інтерпретувати та розуміти наш досвід за допомогою механізму досеміотичного, донаративного, тобто за допомогою міфологізації. Тут можна згадати слова Л.С. Виготського про згорнутий досвід, який, можливо, й втілюється в міфі, і потрібна значна самостійна робота, щоб цей досвід розгорнути й зробити усвідомленим.

Міф, за словами Ю.М. Лотмана, на відміну від оповідання (яке може бути незавершеним), є завершеною, неструктурованою цілісністю, яка охоплює життя (або уявлення про життя) цілісно, не структуруючи його на окремі події; міф – це цілісність, що не має строгого сюжету (Lotman, 1977). Якщо міф переводиться в сюжет, то мова йде про структурування за допомогою наративу, тобто про зникнення міфу. Тому, говорячи про міфологізацію, ми маємо справу лише з розумінням особистого досвіду як цілісним процесом, що «схоплює» якийсь фрагмент досвіду, не структуруючи та не впорядковуючи його. Інтерпретація як розгорнута когнітивна процедура тут скоріш за все неможлива.

Спробуємо виділити основні характеристики міфу, спираючись насамперед на праці Ю.М. Лотмана (Lotman, 1977) та деяких інших дослідників.

Міф передусім є утворення досеміотичне, він принципово не може бути вираженням у мові, а є перекладом безпосередніх уявлень та практичних знань про зовнішню реальність, що мають дискретну природу, в континуальну систему дознакового образного відображення. Інакше кажучи, міф не можна переказати, не змінивши суттєво його смисл. У первісному

вигляді міф не стільки оповідався, скільки розігрувався у формі складної ритуальної дії.

Міф сприймається не як умовна оповідь, а як безпосередня реальність, у якій живе людина (Eliade, 1963). Для міфологічної свідомості характерними є нерозділеність суб'єкта й об'єкта, домінування емоційно-образного охоплення світу та відсутність раціонально-аналітичних опозицій (Cassirer, 1955). Особливе місце посідає циклічне переживання часу та повторення першопочаткових подій (Eliade, 1959). Таким чином, основними рисами міфу є несеміотичний характер, неструктурована цілісність, циклічний час розгортання, гра на стику між ілюзією та реальністю, опора на віру, а не на докази, принципове невираження вербальними засобами. Інакше кажучи, міф забезпечує людину особистісно значимою картиною світу, особливістю якої є її принципова одиничність.

Виходячи з викладеного вище, спробуємо дати характеристику особистісного міфу як утворення, що згортає особистий досвід, суттєво впливаючи на життєдіяльність особистості, її осмислення як себе, так і навколишнього.

Особистісний міф – це досеміотичне невербальне утворення, що не може бути виражене у мові, а є перекладом безпосередніх вражень, переживань і практичних знань про зовнішню реальність у континуальну систему дознакового відображення. Міф може бути об'єктивований тільки в формі ритуалу або у формі значень, що не мають референції («ковзаюче означувальне»), переклад його у вербальну форму перетворює міф на наратив. Напруга між наративом і особистісним міфом створює простір, в якому й здійснюється розповідь (А.А. Васильченко). Саме розповідь перетворює міф на історію. Як і наратив та когнітивні особистісні утворення (теорії, концепти тощо), міф є смисловим утворенням, але ці смисли невідрефлексовані, неструктуровані, вони формуються без участі процесів розуміння та інтерпретації – смисл мов би «проковтується», в результаті чого формується те, що умовно можна назвати «склеєним смислом». Характерним для особистісного міфу є його надцінність, що робить неможливим пошук та сприймання децентрованих смислів, тобто міф є утворенням недіалогічним.

Міф в житті особистості виконує ряд функцій, серед яких провідними є захисна, стагнуюча, смислоатрибутувальна, програмувальна (футуризує). Підпорядкованість особистості власним міфам стає на заваді особистісному зростанню. На відміну від міфу, який може гальмувати особистісний розвиток, наратив виконує в житті особистості такі функції – захисну, розвивальну, смислоутворюючу, програмуючу (в сенсі побудови життєвих перспектив) та таку, що конститує особистість.

Ми розглянули основні, на наш погляд механізми розуміння та інтерпретації особистого досвіду – семіотичний, комунікативний та міфологічний. Кожен з цих механізмів, виконуючи смислоутворюючу роль у життєдіяльності особистості, великою мірою зумовлює її розуміння оточуючого світу та свого місця в ньому.

1.6. Культурні передумови розуміння та інтерпретації особистого досвіду

Культура відіграє провідну роль в освоєнні способів усвідомлення особистого досвіду, виступаючи в якості концентрованого, організованого досвіду людства, основи розуміння, осмислення навколишнього. Акумуляція, організація та упорядкування смислів, що здійснюється культурою, є важливою умовою розвитку як особистості, так і культури. Саме соціокультурні чинники задають особистості ті інтерпретаційні схеми, на основі яких здійснюється впорядкування, організація в послідовну історію різноманітних життєвих подій. Інакше кажучи, вони задають людині шляхи розуміння себе, оточуючих, реальності загалом.

Ми дотримуємося визначення культури як притаманного усякому сталому співтовариству комплексу специфічних та більш-менш нормованих способів та форм соціальної інтеграції, регуляції поведінки, пізнання, комунікації, оцінки та символічного позначення оточуючого, що є підставою для самоідентифікації суспільства та особистості.

Як відомо, культура може бути розглянута та витлумачена у трьох аспектах: як соціальна дійсність, семіозис та творчість людини. Ми будемо дотримуватися саме другого аспекту

тлумачення культури, тобто будемо розглядати насамперед її смислоутворювальну функцію. Такий підхід, який у вітчизняній традиції був започаткований Ю.М. Лотманом (Lotman, 1977, 1990, 2009), найбільше відповідає концепції нашого дослідження, яке здійснюється в рамках герменевтичної парадигми. Крім того, смисли, на наш погляд, є осередком як культури, так й особистості, сприяючи формуванню культурної та особистої ідентичності людини.

Смислопороджувальна функція культури полягає в акумуляції, організації та впорядкуванні смислів, а також трансляції їх особистості. Смисли, у свою чергу, акумулюються у текстах культури, що надає можливість не лише їх впорядкування, а й трансляції у культурному просторі, а також присвоєнні їх особистістю. Особистість у процесі смислопороджувальної активності інтерпретує тексти культури, в яких закладені основні культурні смисли, цінності, норми, правила і навіть характерні події. Останні мають характерні культурні риси, вони впорядковані культурою у тому сенсі, що поняття та категорії окремої культури формують способи, за допомогою яких її члени розуміють та тлумачать будь-які події. Тут ми спираємося на М.М. Бахтіна та В.С. Біблера, які розглядали особистість як таку, що реалізує, проживає себе у формі (через форму) твору культури, індивіда, через якого вибудовується як особливий твір новий образ культури.

Таким чином, культура є важливою умовою смислопороджувальної активності особистості. Можливості такої активності закладені, насамперед, у здатності культури інтерпретувати, інтегрувати, впорядковувати основні соціокультурні події, з одного боку, а також у здатності особистості в результаті оволодіння значеннями засвоювати культурний та суспільний досвід, інтерпретувати соціокультурну реальність, бачити за зовнішніми подіями, ситуаціями, стосунками їх глибинні сенси – з іншої.

Така знаково-сміслова репрезентація соціокультурного світу, зафіксована у мові, а також у текстах культури, відображуючи сукупний досвід тієї чи іншої культури, дозволяє особистості присвоювати соціокультурний досвід через

інтерпретацію і розуміння текстів культури та створювати на їх основі власні наративи, що організують та впорядковують її особистісний досвід.

Як зазначає А. Шюц, людина приймає вже готову стандартизовану схему культурного зразка, котру їй надали предки, вчителі, авторитетні люди, як безсумнівні правила дії в будь-яких ситуаціях, що виникають у соціальному світі. Дослідник вважає такі культурні зразки рецептами інтерпретації соціального світу, які дозволяють досягати в типових ситуаціях найкращих результатів, докладаючи мінімальні зусилля. Крім того, даний рецепт діє одночасно як припис до дії, тобто може виступати як схема самовираження, і як схема інтерпретації (Schutz, 1962).

З поняттям культурного зразка співвідносяться поняття базисних культурних сценаріїв та картин світу. Вони виступають у ролі культурних програм, але сценарії здійснюють цю функцію більш виразно, ніж картини, які сприймаються представниками культури як опис того, що існує. У давньому світі базисні культурні сценарії задавалися за допомогою міфів, потім цю функцію починають виконувати твори філософії, науки, релігії, мистецтва. На основі базисних культурних сценаріїв потім створюються особисті сценарії, будуються особисті історії, особисті наративи.

Таким чином, культура і соціум задають особистості типові зразки, на основі яких здійснюється не лише засвоєння, а й осмислення особистого повсякденного досвіду. До таких типових культурних зразків можна віднести, наприклад, типові біографії, що пропонуються людиною в тому чи іншому суспільстві та артикулюються в соціальних категоріях, типові ситуації, котрі, з одного боку, є зовні визначеними, з іншого – піддаються впливу індивіда, який, однак, здійснюється за типовими схемами, заданими культурою та соціумом.

Отже, лише незначна частина знань про світ має джерело у власному досвіді людини. Як зазначають А. Шюц та Т. Лукман, переважна частина знань, якими володіє людина, утворюється із досвідів інших людей, які засвоюються в процесі соціалізації. Таке знання дістало назву соціально почерпнутого. При цьому

тлумачення досвіду спирається кожен раз на запас попереднього досвіду, причому як на безпосередній досвід людини, так й на той досвід, що був переданий їй близькими, насамперед, батьками, вчителями тощо. Увесь цей безпосередній та опосередкований досвід складає певну єдність у вигляді запасу знань, що слугує схемою для кожного наступного кроку тлумачення світу (Шюц, Лукман, 2004).

Важливою змістовим компонентом культури є соціальний досвід, який можна розглядати як історично відібрані та акумулюванні в суспільній свідомості форми здійснення будь-якої соціально значимої діяльності та взаємодії членів суспільства. Провідними функціями соціального досвіду є забезпечення соціальної інтегрованості людей; трансляція норм, цінностей, традицій, критеріїв оцінок, інтерпретацій тощо; акумуляція локальних культурних рис як на рівні соціальних груп, так й в особистісній культурній специфіці кожного індивіда (Berger & Luckmann, 1966; Valsiner, 2014; Bruner, 1990; Haas et al, 2025).

Соціальний досвід акумулюється в метанаративах як важливих атрибутах культури, що містять культурно прийнятні схеми інтерпретації тих чи інших соціальних явищ, а також сценарії дій у типових соціальних ситуаціях.

Важливою характеристикою культури є також процеси, що в ній відбуваються. До них належать сприймання та інтерпретація культурних явищ суб'єктами культури – процеси індивідуального та колективного розуміння – ідентифікація, «перекодування» символіки, осмислення сутнісних ознак та функцій культурних явищ; їх понятійна та оцінювальна інтерпретація; символічне «присвоєння» культурних форм людьми та їх самоідентифікація й самомаркування за допомогою цих форм; символізація та маркування життєвого середовища; вироблення нормативних варіантів інтерпретації власних та чужих культурних форм, перетворення цих стереотипів сприймання та інтерпретації в значимий елемент культурної традиції (Valsiner, 2014; Bruner, 1990; Hall, 1997).

Усі вказані вище процеси здійснюються через породження та засвоєння текстів культури, сукупність яких можна тлумачити як

культуру того чи іншого співтовариства, оскільки саме за допомогою різного роду текстів організовується, регулюється, а іноді й створюється вся сукупність соціальної діяльності людей. Соціалізація людей, до якого суспільства вони б не належали, великою мірою визначається за допомогою їх знайомства з певним набором текстів, які виражають комплекс ідей, основні орієнтації даного співтовариства, засвоєнням змісту цих текстів та вмінням застосовувати якісь їх фрагменти при спілкуванні один з одним (Berger & Luckmann, 1966).

Таким чином, усі види людської життєдіяльності так чи інакше залежать від ефективності знакових систем, що регулюють функціонування суспільства. Тому можна стверджувати, що єдність будь-якого соціуму, цілісність його культури великою мірою визначаються ефективністю знаково-символічних засобів, які створюються та використовуються цією культурою, насамперед, тексти, створені культурою. Вони є невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроектування, оскільки в них зафіксовані соціокультурні норми, програми, способи освоєння реальності, представлені різні культурно прийнятні варіанти особистісного розвитку та шляхи самоконструювання, а також версії «ідеальної» для даної культури особистості (Lotman, 1990; Bruner, 1990; Geertz, 1973). Інакше кажучи, тексти культури є одним із універсальних засобів саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку. При цьому особистість має відбирати для себе із усього різноманіття текстів культури прийнятні саме для неї зразки, що спонукають її до самоздійснення в культурному просторі.

Тексти культури є, по суті, культурними метаповідомленнями, трансляція яких допомагає сприймати створене людьми (культурне) як природне, тобто таке, що є само собою зрозумілим, незмінним. Це відбувається завдяки неусвідомленому переносу того, що отримало назву «лінз культури» (Вет, 1993) у психіку та свідомість. Лінзи культури готують наперед визначені соціальні стратегії життєдіяльності та поведінки, які здаються настільки нормальними і природними, що якісь інші життєві спрямування навіть не спадають на думку. Інакше кажучи, лінзи культури можна розглядати як

інтерпретаційні рамки, що відображують наявні в культурі цінності, норми, правила поведінки, оцінювання тощо.

На думку К. Гірца, ознакою «природної» свідомості є нездатність розрізняти реальність і той спосіб, яким дана культура створює саме цю реальність. Іншими словами, реальність, котру хтось сприймає, і лінзи культури, через які ця реальність сприймається, є нероздільними (Geertz, 1973).

Таким чином, у метанаративах як важливих атрибутах культури акумулюється соціальний досвід, соціально та культурно прийнятні схеми інтерпретації і сценарії дії у типових не лише соціальних, а й буденних ситуаціях. В свою чергу ці метанаративи багато в чому є акумуляцією та типізацією як індивідуального досвіду, так й досвіду окремих соціальних груп (субкультур). Вони, таким чином, задають конгруентні схеми інтерпретації, які є основою соціальної взаємодії та взаєморозуміння не лише окремих особистостей у культурі, а й важливою передумовою взаєморозуміння культур. Отже соціальний досвід є культурною конструкцією, на основі якої вибудовується індивідуальний досвід особистості.

Крім того, тексти культури, література загалом, відіграють на думку У. Еко, свого роду психотерапевтичну функцію, не даючи людині загубитися в соціокультурному просторі, знайти певну психологічну опору. Як зазначає дослідник, «ми потребуємо літератури саме тому, що вона надає нам дуже комфортного відчуття існування в світі (казковому лісі), де поняття істини беззаперечне, тоді як реальний світ провокує набагато серйозніші сумніви. Ми відчуваємося безпорадними, намагаючись досягти його логіку та описати його лабіринтноподібну структуру. Сподіваючись, що правила гри існують і в реальному світі, людство винайшло та наділило Бога «авторським правом», передавши йому відповідальність за створення онтологічної нарації, залишивши собі віру в те, що божественне послання існує й у нього є сенс» (Еко, 1994).

Нами були виділені типи текстів культури, а також визначені функції, які вони в ній виконують (Чепелева, 2008).

До основних типів текстів культури ми відносимо символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти.

Усі вони можуть бути представлені в оповідній (нарративній) або описовій формах, Якщо мова йде про перші два типи текстів, то нарративна форма, на нашу думку, є більш розповсюдженою, враховуючи ту роль, яку відіграє нарратив у культурному семіотичному просторі. Що стосується теоретичних текстів, які містять основні концепти культури, то тут може використовуватися як нарративна форма (особливо це стосується історичних текстів), так й форма, яку умовно можна назвати ненарративною.

Розглянемо докладніше кожний із виділених типів текстів культури.

Символічні тексти, до яких належать насамперед казки, міфи, багато творів художньої літератури, характеризуються тим, що вони несуть у собі основний символічний зміст культури. Саме ця особливість робить їх чи не найвагомим елементом культурного семіотичного простору, оскільки символи культури пронизують усі шари суспільного життя, орієнтуючи людину на загальнокультурні смисли. Тим самим забезпечується цілісність соціальної та культурної дійсності, створюються умови для включення у культурну традицію, формування соціокультурної ідентичності особистості. Крім того, як зазначають дослідники, смислова неоднозначність символу, що зумовлена зв'язком з різними рівнями цільової орієнтації, визначає його організуючу силу, оскільки дозволяє представникам будь-якої групи, які належать до даної соціальної системи, знайти свій рівень «надзнаків», що, у свою чергу, забезпечує участь кожного індивіда в процесах соціальної комунікації (Ricoeur, 1970; Geertz, 1973).

Розглянемо *метафоричні* тексти, які дозволяють розширити смисловий та дискурсивний простір як особистості, так і культури, оскільки саме вони сприяють створенню нових смислів і навіть нових «можливих» світів.

Метафори, яким притаманне поєднання різнорідних елементів у рамках уявного контексту, широко представлені в семіотичному просторі культури. Створюючи уявний контекст тотожності, метафора сприяє виявленню прихованих змістів і навіть сенсів тих чи інших предметів і явищ. Завдяки цьому метафора є засобом виявлення потенціальних значень слів,

прихованих характеристик звичних предметів і явищ, а також виходом за межі звичного буденного світу, створюючи можливість для побудови «можливих світів» (Ricoeur, 1977).

Серед метафоричних текстів найбільшу роль у соціальному та культурному розвитку дитини, на наш погляд, відіграють казки. Саме вони створюють для дитини, яка не має багатого соціального досвіду, можливий контекст (можливий світ), у якому їй задаються загальнокультурні норми поведінки, цінності, ідеали тощо. Тобто основна функція метафоричних текстів – розвивальна, зокрема, розширення семіотичного та смислового простору особистості.

До групи *теоретичних* текстів належать наукові, навчальні та інші тексти, які містять основні концепти культури – закони, поняття, правила та норми. Ці тексти можуть містити символічні та метафоричні елементи, але вони не є домінуючими. Як вже зазначалося, найчастіше такі тексти представлені у ненаративній формі, хоча й тут можуть бути виключення, особливо коли йдеться про науково-популярні тексти.

Нами були також виділені основні функції, яку ці тексти відіграють у сучасній культурі. До них належать:

- Трансляюча, яка забезпечує трансляцію культурних цінностей, норм, правил, смислів, схем інтерпретації тощо.
- Регулятивна, за допомогою якої відбувається регуляція поведінки, діяльності, оцінок, інтерпретацій членів культурного співтовариства.
- Когнітивна, завдяки якій люди засвоюють певні знання, традиції тощо. Сюди ж відноситься мнемонічна функція, що здійснює збереження у часі певної культурної інформації, забезпечуючи таким чином неперервність культурної традиції.
- Афективна, яка забезпечує засвоєння досвіду культури на емоційному рівні завдяки переживанню, що супроводжує процес взаємодії з текстами культури (насамперед, символічними та метафоричними). Переживання, в свою чергу, сприяє глибшому присвоєнню культурних

цінностей, норм, традицій, які закладені в текстах культури.

- Розвивальна, за допомогою якої відбувається розширення дискурсивного простору людини, тобто збагачення репертуару дискурсів, а також формування соціальної та культурної ідентичності особистості (Чепелева, 2008).

Освоюючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду через розуміння, інтерпретацію та інтерналізацію основних текстів культури.

Це стає можливим, насамперед, завдяки тому, що людина – істота семіотична. Як зазначає А. Шюц, феноменологічно соціальне не існує, а означає. Реальність – це структурований світ інтерсуб'єктивних значень, що виступають у формі типізованих уявлень про об'єкти та події цього світу. Такі типізації утворюють схеми буденних інтерпретацій, тобто звичних засобів соціальної орієнтації людини (Schutz, 1962). Якщо ми приймаємо таку соціально-феноменологічну точку зору, то є всі підстави стверджувати, що соціокультурний світ є насамперед світом значень, які транслуються культурою та інтерпретуються людьми в їх повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуації, в яких вона опинилася (точніше, їх інтерпретація) задаються насамперед мовою як невід'ємним атрибутом культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами дозволяє не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати та переживати ті чи інші події, але й впорядковувати їх, створюючи для себе нову психічну реальність, новий досвід.

Тут ми спираємося на поняття схеми як засобу організації діяльності та розуміння, вияв нової реальності. Тут немає вихідної предметної області, яка підлягає означуванню. Навпаки, створюється нова об'єктна та предметна область (Goodman, 1978; Bruner, 1990). На наш погляд, найрозповсюдженішими в культурі видами таких схем є концепції, наративи та міфи, тобто текстові утворення.

В цьому ж аспекті можна розглядати й поняття фрейму, запропоноване І. Гофманом для пояснення того, яким чином

людина сприймає, осмислює та організує свій повсякденний досвід (Goffman, 1974). Під фреймом І. Гофман розуміє широке коло понять, пов'язаних із структуруванням реальності. І хоча сам автор визначає фрейм як процедурне знання, тобто знання того, в якій послідовності слід діяти, насправді аналіз його концепції свідчить, що фрейм – це насамперед схема інтерпретації, яка накладається людиною на ту чи іншу подію її повсякденного життя.

Причому, на думку Гофмана, в людини існує одна або декілька систем фреймів або схем інтерпретації, які він називає первинними. Вони розрізняються за ступенем організації. Деякі з них є добре розробленою системою постулатів та правил, інші – їх більшість – не мають, на перший погляд, чітко вираженої форми і задають лише найзагальніше розуміння, певний підхід, перспективу. Однак, незалежно від ступеня своєї структурної оформленості, первинна система фреймів дозволяє локалізувати, сприймати, визначати практично безмежну кількість одиничних подій та присвоювати їх найменування.

Первинні системи фреймів певної соціальної групи конституюють центральний елемент її культури, особливо тією мірою, якою породжуються зразки людського розуміння, поєднані з основними схемами сприймання, співвідношення цих типів та усіма можливими силами й агентами, які тільки допускаються цими інтерпретативними формами (там само).

Таким чином, базисні культурні сценарії, культурні зразки, фрейми задають схему інтерпретації особистістю навколишнього та свого власного досвіду. Причому, включаючись до внутрішніх структур особистості, вони стають схемами орієнтації та самовираження людини у світі. Першою культурно заданою схемою є мова. Однак вона має доповнитися приватними схемами, які слугують матеріалом для формування особистих наративів, що, у свою чергу, забезпечує можливість інтерпретації соціокультурної реальності та орієнтації в ній. При цьому під реальністю ми розуміємо не лише зовнішній світ, а й реальність внутрішнього досвіду (психічну реальність), орієнтація в якій є важливою умовою формування особистої ідентичності, а також саморозвитку людини, становлення її як особистості. Отже,

культура надає особистості моделі для осмислення реальності, спираючись на які, особистість створює приватні схеми та сценарії самоорганізації психіки.

Причому провідну роль у цьому процесі відіграє мова, яку Шюц і Лукман пропонують розглядати як седиментацію типових схем досвіду, які у певному суспільстві є типово релевантними (Шюц, Лукман, 2004). Однак, на наш погляд, точніше було б сказати про особливі мовні конструкції – наративи, які й звільняють окремого індивіда від самотійного створення типів. Саме завдяки наративу світ виявляється для індивіда попередньо типізованим. Хоча в процесі розвитку особистості, входження її в соціум все більше розширюється можливість самотійного конструювання типів, але й тут наративні структури відіграють визначальну роль, оскільки стабілізують створювані типи шляхом вміщення їх у наративні патерни.

Таким чином, типові смислові структури досвіду особистості суттєво визначаються мовою, завдяки якій породжуються базові наративи культури (метанаративи), базові сюжети, що значною мірою відповідають пануючим у певному суспільстві типово релевантним схемам досвіду. Через наративи можуть транслюватися знання, особливо повсякденні, пов'язані із смисловими областями, що є недосяжними для безпосереднього досвіду. Крім того, в базових наративах закладені соціальні цінності, типові схеми розуміння та сценарії поведінки в тих чи інших ситуаціях. Це забезпечує як засвоєння соціокультурного досвіду, так й взаєморозуміння членів певного соціокультурного ареалу.

Крім того, культурні метаповідомлення (метанаративи) містять інформацію не лише про способи організації досвіду, але й про те, що є важливим, цінним, на які відмінності між людьми слід звертати увагу, а які можна проігнорувати тощо. Передача культурних метаповідомлень допомагає сприймати створене людьми (культурне) як природне, тобто таке, що є само собою зрозумілим, незмінним. Це відбувається, як вже зазначалося, завдяки неусвідомленому переносу «лінз культури» (Вет, 1993) у психіку та свідомість. Лінзи культури готують наперед визначені соціальні стратегії життєдіяльності та поведінки, які здаються

настільки нормальними і природними, що якісь інші життєві спрямування давіть не спадають на думку. Інакше кажучи, лінзи культури можна розглядати як інтерпретаційні рамки, що відображують наявні в культурі цінності, норми, правила поведінки, оцінювання тощо.

Отже, у метанаративах як важливих атрибутах культури акумулюється соціальний досвід, соціально та культурно прийнятні схеми інтерпретації і сценарії дії у типових не лише соціальних, а й буденних ситуаціях. В свою чергу ці метанаративи багато у чому є акумуляцією та типізацією як індивідуальних досвідів, так й досвідів окремих соціальних груп (субкультур). Вони, таким чином, задають конгруентні схеми інтерпретації, які є основою соціальної взаємодії та взаєморозуміння не лише окремих особистостей у культурі, а й важливою передумовою взаєморозуміння культур. Отже соціальний досвід є культурною конструкцією, на основі якої вибудовується індивідуальний досвід особистості.

Слід також зазначити, що крім базових наративів, що мають загальнокультурне і навіть загальнолюдське значення, в окремих культурах є наративні «версії» тих чи інших «великих наративів». Такі версії, що базуються на базових наративах, очевидно, частково розрізняються як від культури до культури, так і в ближчому соціальному оточенні особистості – сім'ї, малій групі, віковій субкультурі тощо. Наявність таких «локальних» (сімейні історії, міфи тощо) наративів забезпечує не лише ефективну взаємодію і взаєморозуміння членів групи, а й відмежовують їх від інших груп, для яких ці локальні історії є не значимими, а іноді й незрозумілими у зв'язку з незнанням контексту, в якому вони створювалися.

У зв'язку з цим можна припустити, що в процесі розвитку особистості нею створюються різні типи наративів залежно від особливостей соціокультурного оточення та формування особистої ідентичності. Ці види наративів можна умовно позначити як «Я-наратив», «Ти-наратив», «Ми-наратив» та «Вони-наратив». Ці види наративів, своєю чергою, відображують суб'єктивний досвід взаємодії особистості з соціокультурним оточенням, об'єктивований у відповідних наративних структурах.

Отже, можна припустити, що наратив забезпечує унікальність кожної людини, не виключаючи її із соціального, культурного та загальнолюдського контексту.

При цьому слід відзначити провідну роль повсякденної дійсності в освоєнні соціокультурного досвіду, трансформації його у досвід особистості. Взагалі, інтерес до повсякденності є характерним для ситуації, що склалася у сучасних гуманітарних науках. Повсякденність знаходиться у центрі уваги різних наук – не лише психології, а й соціології, історії (Нові перспективи..., 2004).

Під повсякденним життєвим світом А. Шюц та Т. Лукман розуміють ту область дійсності, котру доросла людина, що має здоровий глузд, сприймає як просто дану. Під останнім розуміється все, переживання чого не викликає запитань, будь-який стан речей, який є непроблематичним. При цьому повсякденна дійсність життєвого світу включає не лише природу, а також соціальний та культурний світ, в якому знаходиться людина. До нього належать також усі смислові рівні, що перетворюють природні речі в культурні об'єкти (Шюц, Лукман, 2004).

Отже, саме перетворення природних речей у культурні об'єкти забезпечує трансформацію безпосереднього досвіду людини в опосередкований культурними зразками досвід особистості, оскільки механізми, що забезпечують таку трансформацію, дитина засвоює в процесі засвоєння соціокультурного досвіду. До таких механізмів насамперед належать семіотичний та комунікативний, докладна характеристика яких буде подана нижче.

Саме соціокультурне оточення забезпечує дитину цими механізмами, даючи їй можливість засвоювати типові схеми, культурні зразки, базисні культурні сценарії, оскільки адекватність дій у соціокультурному світі великою мірою зумовлена здатністю до його розуміння та інтерпретації. У свою чергу, така здатність великою мірою формується в процесі входження дитини у світ культурно зумовлених історій. Як зазначає Т. Сарбін, «позбавте дітей історій, і вони стануть

дезорієнтованими заїками і у своїх діях, і у своїх словах» (Sarbin, 1986).

На думку Дж. Брунера, існує біологічна заданість основних структур культурної ментальності, яка базується на здатності продукувати, сприймати та засвоювати наративи. До такої заданості дослідник відносить декілька груп біологічних пристосувальних навичок:

- чутливість до дій агенту («протагоністу»);
- впорядкованість поведінкових актів у лінійних послідовностях;
- визначення канонічних моментів та відхилень від них у комунікації;
- уточнення позицій партнера з комунікації.

За допомогою цих «конституентів» наратив поміщується на дискурсивний рівень, здійснюючи прагматичну та пізнавальну функції (Bruner, 2004).

При цьому слід зазначити, що людина, як правило, не ставить перед собою мету осмислення власного життя (за виключення певних нестандартних, критичних, травмуючих, психотерапевтичних та деяких інших ситуацій), сприймаючи його як ланцюг випадкових подій, що не підлягають усвідомленому аналізу та інтерпретації. Як зазначає Т. Сарбін, там, де відсутні чіткі зв'язки між емпіричними подіями, людина організує їх в уявні формулювання, котрі відповідають одному або більше критерію узгодженості (Sarbin, 1986). Зазначимо, що культура надала людині засіб, завдяки якому життя, події все ж упорядковуються, інтерпретуються відповідно до культурно заданих правил та норм. Таким культурним засобом і є наратив.

Риси наративу притаманні повсякденному життю та повсякденному досвіду. Наративність також притаманна не лише діям та вчинкам окремої людини, а й соціальним, історичним подіям, соціокультурній реальності у цілому. Крім того, наратив є основним компонентом соціальної взаємодії, що виконує функцію створення та трансляції соціального знання, культурного досвіду, правил повсякденного життя. Взагалі, форма наративу є найбільш придатною для опису дій та вчинків, оскільки, на думку Т. Сарбіна, усі ми проживаємо наративи у

власному житті і розуміємо власне життя на мові наративів. Історії проживаються раніше, ніж вони повідані (там само).

Таким чином, вихідною, переважаючою в культурі формою опису людини та її життя є розповідь, в якій поєднані послідовність подій та психологічні характеристики їх учасників. Інакше кажучи, вчинки, дії стосунки людей, соціокультурна реальність у цілому наділяються смыслом, лише оформлюючись у вигляді історії, оповіді, оскільки, якщо немає смыслу, то немає й наративу.

При цьому засвоєння соціокультурного досвіду, трансформація його в досвід особистості зумовлює створення власної особистісної реальності людини, оскільки сама реальність, на думку А. Шюца і Т. Лукмана є полем значення. Інакше кажучи, якщо предмет називають реальним, це значить, що він знаходиться у певному зв'язку з нами, тобто він входить у поле нашого досвіду (Шюц, Лукман, 2004).

Однак не лише індивідуальний досвід формується на основі соціокультурного досвіду, який втілений у текстах культури. Провідним механізмом втілення суб'єктивного досвіду в досвід соціокультурний є об'єктивація. При цьому засобом об'єктивації є знакові системи, насамперед, мова, на основі якої створюються життєві історії. Останні, в свою чергу, відображають соціокультурні типізації (сценарії, експліцитні знання, типові стилі спілкування, а часто й типові цінності, цілі, плани та очікування) – все, що складає сукупний соціальний та культурний досвід. Соціокультурний досвід містить елементи різного ступеня об'єктивації, закарбовані у життєвих історіях індивідів та об'єктивовані в сімейних, літературних, типових життєвих історіях, оповідях та міфах.

Таким чином, наративи породжуються в конкретних ситуаціях, однак вони, по мірі того, як ситуації повторюються, відриваються від ситуаційного контексту й стають типовими, такими, що відповідають певній соціальній ролі, групі, співтовариству або культурі. Інакше кажучи, відбувається взаємозбагачення досвідів – особистого та соціокультурного, на основі чого формуються глибинні соціальні та культурні традиції, яким підпорядковуються вчинки, дії членів того чи іншого

соціокультурного співтовариства. Крім того, кожний індивід, який засвоїв якусь історичну знакову систему, насамперед, мову, а також наратив як фрейм і наративний текст як культурну історію, може об'єктивувати в ній своє суб'єктивне знання, а також самостійно здобутий досвід.

Отже, життєва ситуація з самого початку обмежена культурою та соціальним оточенням, які задають систему тематичних, інтерпретаційних та мотиваційних релевантностей, тобто смислових областей, що виступають у ролі контексту, в якому інтерпретується досвід. При цьому певні елементи структури світу дитина застаеть вже готовими, вони мов би нав'язані їй ззовні. До таких заданих елементів належать історична соціальна структура, безпосередні та опосередковані соціальні зв'язки, схеми інтерпретації, об'єктивовані в типових культурних історіях. Вони створюють типові для тієї чи іншої культури типові області релевантності, які засвоює дитина.

Таким чином, культура надає особистості моделі для осмислення реальності, спираючись на які людина створює приватні схеми та сценарії самоорганізації психіки, тобто коли в неї починає формуватися психічна реальність. Причому ці моделі задаються базисними культурними сценаріями, як правило, організованими в текстуальній формі, тобто у найбільш придатному для трансляції та засвоєння вигляді. Сюди можна віднести поведінкові зразки, які з семіотичної точки зору також є текстами, причому текстами культурно зумовленими, різноманітні історії – сімейні, літературні, повсякденні тощо. Крім того в процесі дорослішання поведінка дитини все більше починає спрямовуватися приватними схемами, які, будучи багато у чому результатом індивідуального семіозису, потребують узгодженої поведінки у рамках культури.

Таким чином, людина, намагаючись осмислити себе, інших, навколишню реальність, шукає підходящий сюжет, на основі якого вибудовуються окремі особисті «історії», які по мірі осмислення життя та себе у ньому, трансформуються у досить цілісну історію життя. Як зазначає І. Гофман, ми тиражуємо історії, і вони не дозволяють світові збити нас з пантелику (Goffman, 1974). Спочатку такі історії запозичуються в значимих

інших (літератури, казок, дорослих, ЗМІ тощо) потім, по мірі формування приватних схем, вони набувають все більш індивідуального забарвлення, стаючи особистими, авторськими історіями. Кожний індивід, який засвоїв певну знакову систему, насамперед, мову, а також наративні структури як фрейм і наративний текст як культурну історію, може об'єктивувати у ній своє суб'єктивне знання, а також самотійно здобутий досвід.

Інакше кажучи, якщо у дошкільному і частково у молодшому шкільному віці історії життя суб'єкта великою мірою створюють дорослі, то, починаючи з підліткового віку, особистість поступово починає усвідомлювати авторство власного життя, відбираючи його у дорослих, і починає створювати власну особисту історію. Це є початком формування особистої ідентичності дитини, оскільки ключовим для ідентичності є авторство – вчинків, думок, інтерпретацій, висловлювань, нарешті, життя в цілому.

Соціокультурні наративи створюються, функціонують та транслуються в дискурсі. Саме занурення в дискурс створює необхідний семіотичний та комунікативний простір, що забезпечує дію основних механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду (насамперед, семіотичного та комунікативного), а також можливість породження за присвоєння соціокультурних наративів. Крім того, семіотичний та комунікативний простір є умовою формування ментальних просторів особистості, які, у свою чергу, є середовищем для формування особистих наративів. Більш того, дискурси – це індивідуальні умови соціалізації та розвитку людини і всі її психічні та культурні якості сформовані та конституйовані у певних дискурсах.

На думку Р. Харре, більшість значимих психологічних подій пов'язані з внутрішнім дискурсом або розмовою. Люди розмовляють самі з собою, приймаючи рішення, намагаючись запам'ятати події та оцінюючи точність своїх спогадів, розмірковуючи про майбутні дії або описуючи епізоди із власного життя. Значить, підсумовує автор, при вивченні психічного функціонування дискурс стає основоположною одиницею аналізу (цит. за Carraira & Cervone, 2000). При цьому не слід забувати, що ми живемо в дискурсивному світі. Все наше соціокультурне

оточення складається із дискурсів, занурюючись у які ми вчимося осмислювати свій досвід, черпаємо із нього схеми інтерпретації, перетворюючи їх по мірі входження у соціум у приватні схеми інтерпретації та особисті наративні тексти.

Можна виділити основні дискурсивні області, що складають дискурсивний простір культури та поставляють культурні наративи, котрі потім трансформуються в особистісні тексти. На нашу думку, до таких областей належать література, ЗМІ, сім'я з її історіями та міфами, освітні установи, вікові, професійні, інші соціальні групи, які надають людині свої культурні зразки та базисні сценарії. Окремо можна назвати історичні та політичні твори, а також досвід комунікації з найбільш близьким оточенням та значимими іншими. Таким чином, можна виділити наступні види дискурсів, що впливають на формування базисних наративів людини: освітній, літературний, фольклорний та казковий, сімейний, професійний, гендерний, політичний та релігійний дискурси.

Ці дискурси багато у чому відображують основні норми, цінності та зразки тієї чи іншої культури, а також її ключові психологічні проблеми. До найбільш типових проблем сучасної культури можна віднести невизначеність, страх, занепокоєння, спустошеність, самотність, невпевненість. В текстах базових наративів особистості можна знайти усі перераховані вище проблеми, котрі є мов би лейтмотивами основних дискурсів культури і, своєю чергою, зумовлюють провідні теми як метанаративів, так й наративів кожного окремого представника культури. Саме аналіз провідних лейтмотивів культури, а також тематичного змісту особистих наративів дає можливість виявити базові особистісні інтенції, цінності, інші складові особистої та соціальної ідентичності людини.

1.7. Наративна психологія як складова психологічної герменевтики

Наративна психологія (від лат. *narratio* — розповідь, оповідання) — напрям психологічних досліджень, що вивчає «оповідальну природу людської поведінки» тобто характер взаємодії людини з власним досвідом через оповідання про нього.

Вона виходить із припущення, що досвід та поведінка людини є означеними, і для того, щоб зрозуміти себе та інших, ми повинні з'ясувати систему та структури значень, які створюють наш внутрішній світ, нашу ментальність. Звідси впливає базовий принцип наративної психології: особистість не лише розуміє себе за допомогою мови, а й конструює себе у мовленні.

Витоком нового інтересу до наративу в гуманітарних та соціальних науках було відкриття у 80-х роках минулого століття того, що оповідна форма є фундаментальною психологічною, філософською, лінгвістичною та культурологічною основою наших намагань прийти до згоди з природою та умовами існування. По суті саме поняття наративу було узагальнене й розширене і в той же час специфіковане у широкому спектрі питань, які включають дослідження способів, за допомогою яких ми організуємо нашу пам'ять, наміри, життєві історії, ідеї нашої самості або персональної ідентичності (Brockmeier & Harré, 1997). Наративний поворот у гуманітарних та соціальних науках дозволив також розширити предмет дослідження особистості з огляду на те, що когнітивні та інтерпретаційні процеси, результати яких знаходять своє відображення в наративних текстах, складають ядро особистості та психологічного досвіду. Наративний аналіз, в свою чергу, привернув увагу до активних міжособистісних та внутрішньо-особистісних процесів, за допомогою яких людина осмислює історію власного життя, підкресливши, що найяскравішою особливістю психічного життя людей є тенденція вести внутрішній діалог (Caprara & Cervone, 2000).

Вихідною методологією цього напрямку психологічної науки, як і психологічної герменевтики, є методологія постмодернізму, яка базується на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, насамперед реальності особистого досвіду. При цьому постмодерністи фіксують увагу на тому, як наша мова конститує наш світ та наші переконання. Саме в мові спільноти конструюють власне бачення світу, і кожний раз, коли ми говоримо, ми створюємо реальність (Freedman & Combs, 1996).

Другим підґрунтям наративної психології є соціальний конструктивізм, основні ідеї якого теж розвиваються у межах

постмодерністської методології. Головне його припущення полягає у тому, що переконання, цінності, звичаї, закони, розподіл праці та інше, що створює наші соціальні реальності, конструюється представниками культури в процесі їх взаємодії (там само). Іншими словами, спільноти конструюють ті інтерпретаційні рамки, які ми засвоюємо в процесі соціалізації і які накладаємо на реальність, намагаючись збагнути її.

В якості таких «інтерпретаційних рамок», що забезпечують осмислення себе, інших, соціальної реальності загалом, виступають оповідальні тексти (наративи), які ми засвоюємо з дитинства, а потім починаємо створювати самостійно. Як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, ми не отримуємо спеціальних інструкцій як оповідати історії. Ми просто звикаємо до широкого репертуару сюжетних ліній, тобто ми вросли у культурний канон наративних моделей. Цей процес наративної та дискурсивної «освіти» починається тоді, коли діти починають говорити та слухати історії ((Brockmeier & Harré, 1997).

Іншими словами, наратив є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Він діє як відкрита та здатна до змін дослідницька рамка, що дозволяє нам наблизитися до меж реальності, що вічно змінюється та вічно відтворюється (там само). Крім того, наратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

Наративна психологія близька до напряму, який одержав назву дискурсивної психології. Як зазначають дослідники, більшість значимих психічних процесів пов'язані з внутрішнім дискурсом або розмовою. Люди розмовляють самі з собою, приймаючи рішення, намагаючись запам'ятати події, оцінюючи точність власних спогадів, розмірковуючи про майбутні події або описуючи епізоди свого життя. Отже, робить висновок дослідник, при вивченні психічного функціонування дискурс стає основоположною одиницею аналізу (Harré & Gillett 1994).

Крім того, внутрішній діалог забезпечує цілісне відчуття «Я», що великою мірою формується під впливом створюваної людиною історії про себе. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності

оснований на людській здатності вести діалог і створювати узгоджені наративи (Caprara & Cervone, 2000).

Наративна психологія запропонувала власний підхід до вивчення особистості. Він багато в чому збігається в визначення особистості як оповідача історій, запропонованого П. Рікером, який ввів поняття наративної ідентичності, вважаючи, що особистість отримує власне існування тільки в процесі оповідання історій.

У зв'язку з цим однією з ключових для даної теорії є проблема «Я». На відміну від традиційного підходу, який розглядає «Я» як сутність, що може бути описана подібно до об'єктів фізичного світу, наративну психологію цікавлять методи конструювання «Я». Тобто в центр уваги висувається не природа «Я», а те, як воно «говорить», як воно представлено в дискурсі. Причому провідна роль у формуванні «Я» та ідентичності належить мові (Crossley, 2000). Іншими словами, ми можемо усвідомити, зрозуміти себе, лише створюючи власні тексти, історії, які допомагають нам упорядкувати, збагнути наш досвід, оточуючу реальність та самих себе. Отже Я-концепцію, на думку деяких дослідників можна розглядати як наративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події, епізоди структуруються в єдине ціле. Інакше кажучи, узгоджений наратив, що є результатом самоінтерпретації, забезпечує узгоджене уявлення людини про себе, свою особистість, створюючи досить стійке почуття ідентичності.

Таким чином, центральними поняттями наративної психології є поняття дискурсу та наративу. Зупинимося на їх характеристиці докладніше.

Дискурс – найчастіше визначають як текст, занурений у життя (Ricoeur, 1974). Говорячи про диференціацію понять «текст» та «дискурс», під першим розуміють переважно абстрактну, формальну конструкцію, дискурс, в свою чергу тлумачать з точки зору ментальних процесів та в зв'язку з екстралінгвістичними факторами (прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін.) (van Dijk, 1984). В літературі представлені такі тлумачення терміну «дискурс»:

- еквівалент поняття «мовлення» в сосюрівському сенсі, тобто будь-яке конкретне висловлювання;
- одиниця, яка за розміром більша за фразу, висловлювання в глобальному сенсі; те, що є предметом дослідження «граматики тексту», яка вивчає послідовність окремих висловлювань;
- у рамках теорії висловлювання або прагматики дискурсом називають вплив висловлювання на його реципієнта та його включення у «висловлювальну» ситуацію (що має на увазі суб'єкта висловлювання, адресата, момент та певне місце висловлювання);
- при спеціалізації попереднього значення дискурс означає бесіду, що розглядається як основний тип висловлювання;
- за Е. Бенвеністом, дискурсом називається мовлення, що присвоюється тим, хто говорить, на противагу «оповіданню», яке розгортається без експліцитного втручання суб'єкта висловлювання;
- іноді протиставляють мову та мовлення (*langue / discours*) як, з одного боку, систему мало диференційованих віртуальних значень, з іншого, як диверсифікацію на поверховому рівні, пов'язану з розмаїттям застосувань, що притаманні мовним одиницям;
- термін «дискурс» часто застосовують також для позначення системи обмежень, які накладаються на необмежену кількість висловлювань в силу певної соціальної або ідеологічної позиції (наприклад, феміністський або адміністративний дискурс);
- французька школа аналізу дискурсу розрізняє поняття «висловлювання» та «дискурс», визначаючи перше як послідовність фраз, що вміщені між двома семантичними пробілами, двома зупинками в комунікації; дискурс при цьому характеризується як висловлювання, що розглядається з точки зору дискурсивного механізму, який ним керує (Mills, 2004).

На нашу думку, одне з найповніших визначень дискурсу дав Р. Барт, який зазначав, що дискурс – це будь який закінчений відрізок мовлення, що являє собою певну єдність з точки зору

змісту, що передається з вторинними комунікативними цілями і має відповідну цим цілям внутрішню організацію, причому пов'язаний він з іншими культурними факторами, ніж ті, котрі відносяться до власне мови (Barthes., 1970). Під вторинними комунікативними функціями Р. Барт розумів підпорядкованість тексту не лише цілям повідомлення, а й пропагандистським, розважальним, естетичним, ритуальним та іншим цілям. Причому означені цілі привносяться в текст не випадково, а визначаються соціальним кодом (там само).

Близьке до бартівського розуміння дискурсу дають й деякі інші дослідники, розширюючи подане вище визначення. Дискурс розглядається як особливе використання мови для вираження особливої ментальності, яке тягне за собою активізацію певних рис мови, зокрема особливу граматику та лексику, створюючи свій власний ментальний світ. До елементів дискурсу можна віднести події, що викладаються; їх учасників; перформативну інформацію та «не-події», тобто обставини, що супроводжують події; тло, що їх пояснює; оцінки учасників подій; інформацію, яка співвідносить дискурс з подіями (Gee, 2014).

Одним з видів дискурсу є *наратив*, який можна визначити як спосіб репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовності впорядкованих речень, що передають часову послідовність подій. Розрізняють наративи у вузькому та широкому сенсі: 1) оповідання взагалі як процес породження історій, оповідань тощо; 2) наратив як конкретна чітко окреслена форма оповідання, спрямована на те, щоб залучити слухача емоційно, зробити співчутливим спостерігачем або “співучасником” подій (Labov, 1972).

На думку П. Рікера, головною характеристикою породження наративу є утворення інтриги, яке складається з відбору та упорядкування подій та дій, про які розповідається, що перетворює фабулу в завершену та цілісну історію, яка має початок, середину та кінець. Інтрига, своєю чергою, – це сукупність сполучень, за допомогою яких події трансформуються в історію або відповідно історія викристалізовується з подій. Іншими словами, інтрига є посередником між подією та історією (Ricoeur, 1984).

Можна припустити, що виток наративного тексту є певний особистісний міф, в якому у символічній формі представлені основні сенси та концепції буття людини. Цей міф, що на відміну від наративу, має згорнутий вигляд, перетворюється в лінійну послідовність подій, епізодів, які, в свою чергу, підпорядковані єдиній внутрішній логіці, що задається особистісним міфом. Тут можна послатися на приклад Ю.М. Лотмана, яким він пояснює породження літературного твору із задуму, що, як правило, існує у нелінійній, а скоріше просторовій формі, в лінійний текст. Цей процес нагадує відношення клубку вовни до нитки, що розмотується з нього: клубок існує просторово в деякому єдиному часі, а нитка з нього розмотується у часовому русі, лінійно (Lotman., 2009).

Останнім часом положення наративної психології знаходять все більше розповсюдження в психотерапії. в процесі якої відбувається осмислення і переробка особистої історії клієнта через діалог з психотерапевтом. В результаті у клієнта поступово виникає нове бачення цієї історії – причому не лише в інтелектуальному, а й в емоційному плані. Завдяки цьому і здійснюються зміни в психотерапії – клієнт стає більш цілісним, здатним позитивно сприймати власне життя і самого себе. Інакше кажучи, наративний модус розуміння людини дозволяє не лише осмислювати суть ситуації клієнта, але й допомагає йому розібратися у собі, вибудувати більш продуктивну «історію», з якою він міг би змиритися, прийняти її як власну «історію» або ж як план, за яким можна створювати подальшу історію власного життя.

І якщо ми приймемо ідею особистості як самооповідання, розуміючи під останнім культурно санкціоновані способи розповіді про себе та інших, про певні етапи власного життя, то суть роботи психолога повинна тлумачитися як спільна з клієнтом інтерпретація, вибудовування для нього нового тексту – нової, продуктивнішої життєвої історії – з виправленнями, якщо не всіх, то багатьох «викривлень» тексту, заповненням «прогалин», проясненням «буйків затопленого смислу». Сам клієнт зробити це не в змозі, оскільки «псування тексту» ним, як правило, не усвідомлюється, потрібен «читач» (до того ж

кваліфікований), який у співтворчості з «автором» (клієнтом) синтезує новий смисл, допоможе створити новий текст, нову історію, по суті нову життєву концепцію. До того ж для клієнта типовою є тенденція знеособлення тексту, знищення в ньому автора (тобто самого себе), намагання сховатися за анонімним, знеособленим «типовим» сюжетом. Завданням психотерапевта є дати тексту автора, тобто допомогти клієнтові взяти на себе відповідальність за власний текст-історію, точніше за власне життя, відчувши себе його творцем.

Однак застосування методу оповідання історій в психотерапії обмежується цілою низкою нерозв'язаних теоретичних проблем, зокрема:

- Чи всі історії клієнта є однаково продуктивними або вони є проявом психологічних захистів клієнта?
- Яка ступінь відповідності між історіями, які розповідає клієнт, та його реальною поведінкою в звичних буттєвих або складних травмівних ситуаціях?
- Що є продуктивнішим – сам процес оповідання історії або його наступне обговорення з психотерапевтом?

Відповідаючи на останнє запитання, очевидно слід звернутися до існуючого в структуралізмі та рецептивній естетиці розмежування реальних автора та реципієнта і віртуальних оповідача та слухача (читача), образи яких імпліцитно представлені в тексті. Останні отримали назву наратор і нарататор, тобто той, від імені якого ведеться розповідь, і той, до кого звернене оповідання (Genette, 1980). Можна припустити, що конкретна ситуація, в яку включене оповідання (життєва, психотерапевтична тощо), накладає свій відбиток не лише на форму та зміст розповіді, але й на її глибинний смисл, змінюючи семантичний простір, що створюються психотерапевтичною ситуацією, і, відповідно, трансформуючи функції наратора і нарататора у психотерапевтичному дискурсі. Як зазначав Ц. Тодоров, «тільки-но суб'єкт висловлювання стає суб'єктом подій, про які йдеться, це вже не той самий суб'єкт висловлювання. Говорити про самого себе – значить вже не бути тим же самим “Я”» (Todorov, 1981).

Що ж стосується відповіді на перші два запитання, які стосуються реальності сповіщеної клієнтом історії та функції, що вона виконує, то тут можна висловити таке припущення. Якщо текст-автонарратив розглядати як засіб саморозуміння («історія для себе») і як засіб самопредставлення («історія для іншого»), то цей текст може не мати нічого спільного з дійсною історією життя або ж значно з нею розходитися. Для психолога важливою є не дійсна історія життя, а ті її моменти, які, як говорив А. Лоренцер, викликають конфлікти та страждання. Тобто людина, з одного боку, створює досить цілісний текст, що відображає історію власного життя, але в тих чи інших ситуаціях вона може цей текст-як-історію переструктурувати, перекомпонувати, вибрати з нього окремі фрагменти для осмислення себе або ж представлення себе іншому.

Значення тексту власної історії для психотерапевта пояснюється й тим, що в ньому зафіксована базова життєва концепція, через яку як через «інтерпретаційний фокус» переломлюються всі події, проблеми людини. Звичайно, в такому тексті можливі викривлення, що мають свої внутрішні причини. Причому такі викривлення, порушення смислових зв'язків, як правило, не усвідомлюються суб'єктом, і одне з головних завдань психотерапевта – відновити порушені зв'язки, відтворити (наскільки це є можливим і доцільним) смисл вихідного тексту або ж допомогти клієнтові створити нову історію, новий текст, з яким він би змирився, прийняв його як свою власну історію.

Розумінню себе сприяє не лише усвідомлення та прийняття власної історії, але й засвоєння, а іноді й присвоєння історії іншого. Причому така історія, тобто історія, що була повідана іншим, спостереження за іншими людьми та створення на основі цього їхньої історії, а також осмислення та привласнення історії літературних героїв слугують не лише засобом саморозуміння, а й саморозвитку, самопроектування. Як зазначає П. Рікер, розуміти себе означає розуміти себе перед текстом та сприймати з нього стан деякого «Я», що відрізняється від мене, який лише приступив до читання (Ricoeur, 1984). Тобто не лише світ породжує текст, а й текст породжує світ, а значить і людину в ньому.

Таким чином, наративна психологія досліджує оповідний модус буття людини, тобто феномени, які пов'язані з впорядкуванням власного досвіду шляхом конструювання власних історій та приведення в оповідну форму історій інших людей. Дослідники, що працюють у даній галузі, впевнені, що людська поведінка й діяльність наповнені смислами й значеннями, й оповіді, більше, ніж логічні аргументи, або чіткі формулювання є засобом впорядкування цього смислового простору за допомогою зв'язних оповідей, що мають культурні витоки.

Розділ 2.

ОСОБИСТІСТЬ ЯК АВТОР ТА ОПОВІДАЧ ІСТОРІЙ

2.1. Тлумачення особистості у контексті постнекласичної психології

Однією із найважливіших характеристик сучасного стану гуманітарного знання є перехід його на постнекласичний етап розвитку. Це стосується й психології, зокрема, такого її напрямку, як психологічна герменевтика, що вивчає процеси розуміння та інтерпретації соціокультурного та життєвого досвіду людини, а також їх вплив на розвиток особистості. У зв'язку з цим потребує докладнішого аналізу проблема особистості з урахуванням зміни методологічних орієнтирів та недостатнім дослідженням вказаної проблематики у контексті психологічної герменевтики.

Психологія, як й інші науки, еволюціонувала від класичної парадигми до некласичної, а потім – по постнекласичної. Постнекласичне розуміння світу і людини у ньому характеризується зростанням рефлексії дослідників над ціннісними та смисловими контекстами людського буття. На цьому етапі розвитку науки вирішального значення набувають ті культурні та ціннісно-смислові контексти, з якими людина співвідносить реальність, яку вона пізнає. Інакше кажучи, поряд з природничонауковими методами пізнання все більшого значення набувають соціогуманітарні.

Класична наукова парадигма була зосереджена на відкритті об'єктивних законів природи, приділяючи особливу увагу принципу детермінізму та встановленню причинно-наслідкових зв'язків, переважно засобами природничо-наукових методів. Натомість у межах некласичної парадигми відбувається зміщення акценту на роль суб'єкта пізнання: враховується, що спостереження завжди опосередковане позицією дослідника. Відповідно, об'єкти й події не можуть бути визначені незалежно від інтерпретаційного контексту, в якому вони осмислюються. У цьому підході поняття та теоретичні конструкції не постають як

безпосередній результат емпіричного спостереження, а передують йому, структуруючи сам процес пізнання. Таким чином, наукове знання розглядається як продукт інтерпретації та конструювання смислу, а не як дзеркальне відображення реальності. У цьому контексті, як підкреслює К. Джерджен, наукові теорії не є точними та однозначними описами світу, а радше результатом соціально зумовлених домовленостей і дискурсивних практик (Gergen, 1994).

Можна виділити ключові напрями некласичної трансформації психології, що відображають зміну розуміння природи психічного та способів його пізнання. Насамперед відбувається перехід від ідеї відкриття знання до його розуміння як соціального конструювання, де мова не лише описує, а й формує реальність (Wittgenstein, 1953; Gergen, 1994). Крім того, монологічна модель психіки поступається діалогічній, у межах якої смисл виникає в процесі взаємодії – між людьми, культурними текстами та внутрішнім «Я» (Bakhtin, 1981). Індивід перестає розглядатися ізольовано, натомість увага зосереджується на його «життєвому світі», що включає контексти досвіду та соціокультурні умови (Schutz, 1967). Принцип жорсткого детермінізму змінюється ідеєю самодетермінації, де ключову роль відіграє рефлексивна здатність особистості до автономного вибору (Deci & Ryan, 2000). Потенціалістичне уявлення про розвиток як розгортання заданих можливостей поступається екзистенціальному розумінню особистості як суб'єкта власного становлення (Frankl, 1985; May, 1983). Кількісна орієнтація доповнюється якісним підходом, що акцентує смисли, досвід та інтерпретацію як центральні одиниці аналізу (Denzin & Lincoln, 2018). Нарешті, дослідження перестає бути лише констатуючим і набуває перетворювального характеру, розглядаючись як практика, що здатна змінювати або конструювати реальність (Gergen, 1994).

Постнекласична психологія спирається на методологію соціального конструкціонізму, головне припущення якого полягає в тому, що переконання, цінності, звичаї, закони, розподіл праці та інше, що створює наші соціальні реальності, конструюється представниками культури в процесі їх взаємодії.

Іншими словами, спільноти конструюють ті інтерпретаційні рамки, які ми засвоюємо в процесі соціалізації і які накладаємо на реальність, намагаючись збагнути її. Другим методологічним джерелом постнекласичної психології є гуманітарна парадигма, яка тлумачить особистість не як природний, а культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як вкорінена у світі культури, з яким вона взаємодіє і з допомогою якого вона себе створює. Ключовим для постнекласичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного самодетермінованого суб'єкта (Балл, 2017; Bruner, 1990).

Таким чином, постнекласична психологія наполягає на неможливості вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності, вважаючи найактуальнішими проблемами сучасної психології життєвий шлях, стиль життя, життєві стратегії, цілі та сенс життя особистості. При цьому вказані феномени вивчаються не ізольовано, а у відповідності до соціальних та культурних контекстів, у яких функціонує та розвивається особистість.

При цьому, якщо класична і некласична психологія методологічно орієнтовані на природознавство, то постнекласична – на методологічний контекст гуманітарних наук. Вона має справу із життям як потоком хаотично змінюваного та невизначеного різноманіття. Суть постнекласичної парадигми психологічно полягає в переході від систем до доль (Л.С. Виготський), від систем – до мереж, від предметів – до проблем, від однозначності текстів – до багатства інтерпретацій та грі стилями (Ю.М. Лотман).

У цьому контексті ідеї некласичної психології отримують подальший розвиток у раціогуманістичній концепції Георгія Олексійовича Балла, яка обґрунтовує необхідність інтеграції природничо-наукового та гуманітарного підходів. У межах цього підходу психологія розглядається як наука, що поєднує пояснення і розуміння, орієнтуючись на дослідження особистості як носія смислу, культури та свободи. Така позиція фактично окреслює перехід до гуманітарної (постнекласичної) парадигми психології, в якій центральним стає аналіз життєвого світу, смислотворення та суб'єктності (Балл, 2017). Тут можна згадати

М.М. Бахтіна, який зазначаю, що людина в її людській специфіці завжди виражає себе (говорить), тобто створює текст (хоча б потенційний). Там, де людина вивчається поза текстом і незалежно від нього, це вже не гуманітарні науки (Bakhtin, 1981). При цьому слід акцентувати увагу на провідній ролі діалогу, як внутрішнього, котрий особистість вибудовує, намагаючись осмислити власний досвід, так й зовнішнього, що передбачає діалогічну взаємодію як з культурою (точніше, з її текстами), так й з іншими людьми. Саме це – наявність діалогічно породжуваних текстів або змістів – відрізняє особистість від індивідуальності.

Іншими словами, можна говорити про діалогічну методологію сучасної психології в контексті постнекласичного підходу. Прикладом такого типу діалогічної методології є наративна методологія, яка передбачає вивчення особистості через діалогічну взаємодію людини як автора (оповідача) власної історії та психолога, що є не лише слухачем цієї історії, а її активним співавтором.

Постнекласичний підхід цілком відповідає герменевтичній традиції вивчення взаємовідношень особистості та культури, що передбачає акцентування уваги на долі людини, її життєвій історії в певному соціокультурному контексті, а також вивчення особливостей та закономірностей взаємодії двох смислопороджувальних систем – культури та особистості.

У межах постнекласичного підходу соціокультурний світ можна розглядати як світ значень, що транслюються культурою та інтерпретуються людьми в їх повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилася (точніше її інтерпретація), задаються насамперед мовою як важливим атрибутом культури. Як вже зазначалося, саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами дозволяє не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати й переживати ті чи інші події, але й впорядковувати їх, творячи для себе нову психічну реальність, новий досвід. Тут ми повертаємося до поняття схеми як засобу організації діяльності та розуміння, вияв нової реальності. На

наш погляд, найрозповсюдженішими в культурі видами таких схем є концепції, наративи та міфи, тобто текстові утворення.

В цьому ж аспекті можна розглядати й поняття фрейму, запропоноване І. Гофманом для пояснення того, яким чином людина сприймає, осмислює та організує свій повсякденний досвід (Goffman, 1974). Під фреймом І. Гофман розуміє широке коло понять, пов'язаних із структуруванням реальності. І хоча сам автор визначає фрейм як процедурне знання, тобто знання того, в якій послідовності слід діяти, насправді аналіз його концепції свідчить, що фрейм – це насамперед схема інтерпретації, яка накладається людиною на ті чи інші події її повсякденного життя.

Таким чином, культурно задані схеми не лише означають певні події, дії, предметну область, а й слугують основою для організації діяльності й розуміння, вияву та створенню нової реальності, насамперед, реальності особистого досвіду. На основі моделей осмислення реальності, які надає культура, особистість створює приватні схеми та сценарії самоорганізації психіки, що, як зазначають дослідники, стають основою для формування самостійної поведінки, психічної реальності як здатності мислити та усвідомлювати культурними текстами.

Соціокультурний світ можна, таким чином, розглядати як дискурсивний простір, що складається із окремих дискурсивних областей, які є основою для формування основних наративів культури, які потім, по мірі розвитку особистості, трансформуються в особисті наративні тексти. До таких дискурсивних областей, в яких формуються базові культурні наративи та сценарії, належать, насамперед, література, ЗМІ, сім'я з її історіями та міфами, вікові, професійні та інші соціальні групи.

Як вже зазначалося, тексти, що створюються в дискурсивному просторі культури, не просто дозволяють закарбувати у соціальній пам'яті найбільш значимі з точки зору культури події, а й дають змогу ранжувати їх за ступенем важливості, наділяти їх оцінювальними характеристиками, а також забезпечувати їхню трансляцію кожній окремій особистості – члену даної культури. Як наслідок, ті чи інші значимі культурні

події починають сприйматися і як частина зовнішнього середовища, і як невід'ємна складова власне людського світу. При цьому дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки створювані у ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень. До основних типів текстів культури, як вже зазначалося, можна віднести символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти.

Таким чином, найбільш прийнятною формою трансляції норм, цінностей, сенсів культури є текстова форма, яка дозволяє не лише чітко означувати ці правила, норми, цінності та сенси, а й пов'язувати їх з особистим досвідом людини, конкретними життєвими ситуаціями, в цілому з її життєвим контекстом. Причому найрозповсюдженішими видами текстів, що транслують соціокультурний досвід, особливо на ранніх стадіях соціалізації, є наративи, котрі й дозволяють пов'язувати трансльовані культурою повідомлення з реальним життєвим контекстом суб'єктів культури.

У зв'язку з викладеним вище невід'ємною складовою постнекласичного підходу є наративний підхід, який позиціонує людину як активного оповідача історій, головного героя її життєвого світу, що створюється із інтерпретацій та сенсів, де кожний переказ історії становить нове її прочитання, де люди в співтворчості з іншими переписують історії власного життя та приймають відповідальність за них.

У межах цього підходу людина тлумачиться як коментатор, автор, оповідач та дослідник свого життя, який прагне віднайти у ньому сенс та порядок. Як зазначає Т. Сарбін, люди, з одного боку є авторами Я-наративів, з іншого – діючими особами у просторі цих оповідальних текстів, а отже багато особистісних феноменів є активними наративними реконструкціями. Для підтримання й розвитку Я-ідентичності люди реконструюють історії власного життя, використовуючи сформоване в процесі засвоєння культури вміння розповідати іншим про події свого життя, а також сприймати історії інших, вибудовуючи на їх основі як уявлення

про власне «Я», так й навчаючись розуміти інших, ефективно взаємодіяти з ними (Sarbin, 1986).

Отже, є всі підстави говорити про наративних принцип, який сповідує постнекласична психологія. Цей принцип, як зазначає Дж Брунер, базується на чимало разів доведеному в психології факті: там, де відсутні чіткі зв'язки між емпіричними подіями, людина свідомо або несвідомо організує їх у цілісні структури, що відповідають культурним нормам. Розказана історія та конкретна ситуація, в якій відбувається оповідь, завжди пов'язані з базовими культурно-історичними структурами. Наявний у суб'єкта репертуар фреймів, сценаріїв, наративних форм, що переплітається з культурними нормами, визначає, яку історію, коли й кому можна і треба розповісти (Bruner, 1991).

Згідно наративного принципу дослідження особистості має передбачати не лише з'ясування особливостей відображення нею навколишнього, а й побудову, конструювання особистістю нових реальностей, власного особистого простору, який знаходить відображення в породжуваних людиною історіях.

На основі викладених вище методологічних положень нами була визначена специфіка розуміння особистості у рамках постнекласичного герменевтичного підходу, яка складається з таких характеристик (Чепелева, 2013):

– Контекстуальність, чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст. Ця характеристика співвідноситься з такою ознакою досвіду, як діалогічність. Вона формується в результаті виходу за межі індивідуального безпосереднього досвіду, що, своєю чергою, дозволяє розширити межі досвіду та збагатити його новими сенсами. Якщо звернутися до функцій наративу, схарактеризованих вище, то можна сказати, що ця характеристика особистості забезпечується смислороджувальною та інтерпретативною функціями та формується в результаті не лише інтерпретації, а й розуміння досвіду, синтезу нових сенсів, що здійснюється в результаті діалогу як внутрішнього, так й діалогу з іншими людьми, а також творами культури. В тексті наративу ця характеристика особистості представлена у вигляді соціокультурного контексту, «слідів» цитувань, культурних ремінісценцій, наявності дійових

осіб, що взаємодіють між собою, різних смислових позицій та їх зіставленням в оповіді.

– Відкритість світу, довіра до нього, яка є результатом осмислення минулого досвіду та його спрямованості на майбутнє. Основною функцією наративу, що забезпечує дану характеристику особистості, є розвивальна, яка базується на результатах усвідомлення, осмислення особистістю власного життєвого та соціокультурного досвіду. Це, в свою чергу, дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани, програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них. Визначити цю характеристику досвіду можна за наявності в тексті автонаративу таких ознак, як незавершеність, відкритість, наявність у його змісті майбутніх цілей, очікувань, домагань та перспектив.

– Гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, її здатність відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту. Співвідноситься з такими ознаками досвіду, як відкритість, контекстуальність та діалогічність. Ця характеристика особливо важлива в зв'язку з тим, що для сучасного суспільства все більш вираженою є тенденція до заміни соціальних та культурних норм певними соціальними практиками. Це, в свою чергу, означає, що культурні та соціальні метанаративи все більше заміщуються наративними практиками, тобто в сучасному соціокультурному просторі метарозповіді (метанаративи) поступаються місцем оповідуванню як наративному процесу. Тому ми маємо розвивати в особистості наративну компетентність, тобто здатність здійснювати ці наративні практики.

– Усвідомлення унікальності, своєрідності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому в соціокультурний та історичний контексти. Співвідноситься з такою ознакою досвіду, як самоцінність і формується завдяки оцінювальній функції наративу, яка дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму та культури та трансформувати їх у власні ціннісні орієнтації, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості. Виражається наявністю в тексті

автонарративу оцінювальних характеристик, а також у його цілісності та несуперечливості.

– Відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій та усвідомленні свого включення в соціокультурний контекст. Співвідноситься з такою ознакою досвіду, як самототожність, що створюється завдяки конституювальній функції нарративу. Остання дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, сімейних та особистих історіях, а також діяти відповідно до цих уявлень. Зовні виражається в явно вираженому авторстві (авторській позиції) тексту автонарративу.

– Вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір. Ця характеристика співвідноситься з такою ознакою досвіду, як несуперечливість і створюється завдяки захисній функції нарративу. Ця функція дозволяє людині мов би відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі події в зовнішню історію, тим самим трансформуючи її в більш продуктивну історію, узгоджуючи таким чином травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Якщо ж людина постійно «переживає» одні й ті ж теми, використовуючи тільки ті інтерпретаційні схеми, що дозволяють створити область релевантності, яка виключає травмувальні фрагменти досвіду, то досвід зовні може виглядати як несуперечливий, однак, при цьому бути стагнуючим, таким, що перешкоджає особистісному зростанню людини. В тексті автонарративу знаходить своє відображення в таких його характеристиках, як зв'язність та цілісність.

Вказані характеристики можуть бути покладені в основу розробки програм розвитку особистості, зокрема, формування її нарративної компетентності як здатності до розуміння та інтерпретації особистого досвіду та нарративної ідентичності як здатності створювати «Я-тексти» особистості.

Таким чином, розуміння та інтерпретація соціокультурного й особистого досвіду ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторний особистісний твір за допомогою авторського

ставлення як до оточуючого, так й до власної особистості, власної ідентичності. При цьому здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних текстових (зокрема, наративних) структур є основним засобом осмислення життя й, більш того, особливою формою існування людини, властивий лише їй спосіб буття.

2.2. Дискурсивні засоби осмислення особистого досвіду

Текст розглядається нами як засіб організації, осмислення та упорядкування особистого досвіду, змістом якого є не лише концепти, що відображають розуміння та інтерпретацію людиною дійсності та самої себе, але й світ внутрішніх переживань, світ її індивідуально-авторського ставлення до дійсності. Тобто переживання може стати текстом, і такого роду трансформація сприяє полегшенню негативного переживання. Особливого значення здатність тексту упорядковувати дійсність набуває в процесі аутокомунікації. Як зазначає Ю.М. Лотман, текст в каналі «Я – Я» має тенденцію обростати індивідуальними значеннями і отримує функцію організатора неупорядкованих асоціацій, що накопичуються в свідомості особистості. Він перебудовує ту особистість, що включена в процес аутокомунікації (Lotman, 2009). Тобто текст є не лише важливим засобом саморозуміння, але й саморозвитку особистості.

Як правило, така функція тексту проявляється особливо яскраво, коли він набуває вигляду наративу, тобто тексту-оповідання. І тут можна згадати слова Л. Вітгенштейна про те, що смисли приймають форму, порядок і зв'язність тільки коли їх оповідають.

2.2.1. Наратив як провідний засіб відображення особистого досвіду

Як вже зазначалося, текст, передусім текст оповідальний (наратив), організує, структурує та артикулює життєвий досвід людини. На думку П. Рікера, тільки у тій чи іншій формі оповідання – оповідання на тему повсякденного життя,

історичного оповідання – життя набуває єдності і може бути розказане (Ricoeur, 1981), а значить, додамо від себе, і представлене, як собі, так й іншим. Інакше кажучи, намагаючись осмислити власний досвід, оповісти про нього іншому, ми накладаємо на нього ті чи інші наративні структури, що виступають у вигляді відповідних інтерпретаційних рамок. Причому у вигляді такого тексту може виступати не лише дискурс, зафіксований вербальними засобами, а й дії людини, події її життя, тобто ті семіотичні утворення, які П. Рікер назвав квазітекстами (там само).

Проблема взаємовідносин між розповіддю-наративом та життям, яка тлумачиться як вияв специфічних наративних способів осмислення світу, що є особливо характерним для буденної свідомості, як основний спосіб освоєння світу, осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття, останнім часом стала предметом підвищеного наукового інтересу у самих різних наукових дисциплінах. Так, Е. Бенвеніст, аналізуючи роль мови в теорії З. Фрейда, відмічав, що суб'єкт користується мовленням, розповіддю, щоб «подати» себе собі самому таким, яким він хоче бачити себе сам і спонукає до цього «іншого». Його мовлення – це поклик та волення, заклик, іноді шалений, звернений до іншого через мовлення, в формі, в якій він несамовито прагне самоствердження, заклик, часто нещирий, з метою надати собі індивідуальності у власних очах. Самим фактом мовлення до когось людина, що говорить про себе, вводить іншого в себе і завдяки цьому пізнає себе, порівнює себе, стверджує себе таким, яким вона прагне бути, і кінець кінцем створює собі минуле («історизує» себе) через повідану історію, неповну або фальсифіковану. (Benveniste, 1966).

Особливий інтерес у зв'язку з цим викликають роботи представників конструктивізму, які для обґрунтування своєї теорії особистості звертаються до концепції текстуального мислення, постулюючи принципи самоорганізації свідомості та специфіку її особистісного самопокладання за законами художнього тексту. Як вже зазначалося, Дж. Брунер розрізняє наративний модус самоосмислення та саморозуміння та більш

абстрактний – науковий модус, який він називає парадигматичним. Останній краще пристосований для теоретично абстрактного саморозуміння людини; він абстрагується від конкретики індивідуального досвіду, від безпосереднього життєвого контексту, в той час як «нарративне розуміння» занурене в життєвий контекст і тому є найліпшим засобом для передачі людського досвіду і пов'язаних з ним суперечностей. Згідно Брунеру, втілення досвіду в форму історії, оповідання дозволяє осмислити його в інтерперсональній, міжособистісній сфері, оскільки форма нарративу, що вироблена в ході розвитку культури, вже сама по собі передбачає історично опосередкований досвід міжособових стосунків (Bruner, 1990).

Отже форму наших індивідуальних нарративів великою мірою визначають культурні історії. Люди усвідомлюють власне життя через історії – як через культурні, так й через особисті нарративи, котрі вони будують на базі культурних зразків. Інакше кажучи, до якої культури ми б не належали, її нарративи впливають на нас, спонукаючи приписувати певне значення деяким життєвим подіям й ставитися до інших обставин як до досить незначних. Кожна подія, що запам'яталася, набуває форму історії, яка поряд з іншими історіями складає життєвий нарратив. Тобто можна стверджувати, що життєвий нарратив – це певною мірою і є наше життя.

Саме залежність від культурних конвенцій, на думку Дж. Брунера, дозволяє визначити культуру оповідача, притаманні йому домінуючі теорії «можливих життів». По суті, один із найбільш важливих способів охарактеризувати культуру, зазначає дослідник, – це охарактеризувати пропоновані нею нарративні моделі опису перебігу життя. У набір інструментів будь-якої культури входить не лише запас канонічних життєвих історій, а й формальні елементи, що підлягають комбінуванню – канонічні позиції та обставини, з яких її члени можуть конструювати свої власні життєописи. Культурно зумовлені когнітивні та лінгвістичні процеси, які регулюють акт оповіді про власне життя, стають здатними структурувати перцептивний досвід, організовувати пам'ять, сегментувати і наділяти метою самі життєві події, Кінець кінцем ми стаємо тими

автобіографічними наративами, за допомогою яких ми оповідаємо про власне життя. Але завдяки культурній зумовленості даного процесу ми також стаємо варіантами канонічних форм, що існують в культурі. (Bruner, 2004). Таким чином, наративні моделі структурування життєвого досвіду стають життєвими моделями, згідно яких структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Отже, особистий наратив, розгортаючись у розповідь або історію, тобто наративний текст, дає нам змогу об'єктивувати найважливіші якості людини, зокрема її базові життєві концепції (у тому числі і Я-концепцію), настановлення, мотиви, інші особистісні утворення, кінець-кінцем її «версію» себе та власного життя. На наш погляд, аналіз наративу, викладеного у вигляді автобіографії, розповіді або історії може виступати в якості діагностичної процедури в процесі дослідження особистості, як у психотерапевтичній ситуації, так і у ситуації психологічного експерименту.

Таким чином, із подій та явищ, що наповнюють життєву реальність, людина відбирає найбільш значимі в розкритті, впорядкуванні та визначенні свого «Я» та створює на цій основі власну життєву історію. Далі, згідно із внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоототожнення та трансформує історію з метою максимально зрозуміти і виразити себе. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю наративний текст, що є відображення притаманній даній особистості ментальній моделі світу.

Інакше кажучи, вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих сенсів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також створює основу для побудови життєвих сценаріїв та подальших інтерпретацій власної особистості, власного життя, а також оточуючої соціокультурної реальності.

Основою для цього процесу є культурні метанаративи, що засвоюються особистістю у процесі соціалізації. Відбувається мовби «вращення» у наративні структури, оскільки вони є вираженням перетину індивідуальних та соціальних полюсів

людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду та співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати особисту біографію, власну долю. Таким чином, можна вважати, що наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно яких структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Таким чином, культурні історії визначають форму наших індивідуальних наративів. Люди усвідомлюють власне життя через історії – як через культурні, так й через особисті наративи, котрі вони будують на базі культурних зразків. Інакше кажучи, до якої культури ми б не належали, її наративи впливають на нас, спонукаючи приписувати певне значення деяким життєвим подіям і ставитися до інших обставин як до досить незначних. Кожна подія, що запам'яталася, набуває форми історії, яка поряд з іншими історіями складає життєвий наратив. Тобто можна стверджувати, що життєвий наратив – це певною мірою і є наше життя.

В зв'язку з цим виникає питання про типові для нашої культури, теперішньої історичної ситуації сюжети, в які втілювався б наш досвід. Уявляється, що ті психологічні проблеми та ускладнення, з якими зіткнулися багато людей у пострадянських країнах, пов'язані, крім іншого, з втратою «звичних сюжетів», з неможливістю або зі складністю в знаходженні нових, а отже і з втратою ідентичності, як особистісної, так й культурної, соціальної, національної.

Можна припустити, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних наративних способів осмислення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття.

Більшість досліджень, що підкреслюють роль наративів в розвитку особистості і навіть саморозвитку, творенні себе, зазначають, що оповідання історій дозволяє людині створити смисл послідовності та неперервності життя (Mattingly, 1998). Велику роль відіграє наратив і в формуванні Я-концепції особистості. Деякі дослідники пропонують навіть розглядати Я-

концепцію як наративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події, епізоди структуруються в єдине ціле (Karakozov, 1998). Дж. Капрара та Д. Сервон вважають, що наратив, як життєва історія, є частиною Я-концепції (або, за У. Джемсом, «мое»). При цьому модель життєвої історії є, по суті, моделлю ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду та відіграє виключно важливу роль для визначення «Я» (Caprara, & Cervone, 2000). Важливе значення має узгодженість історії, яка наповнює смыслом життєві події.

На думку американського літературознавця Ф. Джеймсона, наратив є особливою епістемологічною формою, яка організує специфічні форми нашого емпіричного сприйняття (Jameson, 1981). Іншими словами, все, що сприймається, може бути освоєно людською свідомістю тільки через оповідальну фікцію, вигадку. Тобто світ стає доступним людині тільки у вигляді історій, оповідей про нього. Тут можна згадати і визначення свідомості М.М. Бахтіним як коментарю, який кожна доросла людина прикладає до кожного свого вчинку.

Для того, щоб з'ясувати типові особливості наративу, які відрізняють його від інших текстів, наприклад, описових, зупинимося на характеристиці оповідальних текстів докладніше. На думку багатьох дослідників, основними категоріями наративу є єдність дії, тривалість, оцінка, структура. Так, К. Бремон вважав, що кожне оповідання зводиться до такого викладу послідовності цікавих з точки зору людини подій, яке створювало б єдність дії. Там, де немає послідовності, немає і розповіді, а є, наприклад, опис (якщо об'єкти пов'язуються просторовою суміжністю), розмірковування (якщо вони взаємозалучаються), ліричні оповіді (якщо вони виникають в уявленні за допомогою метафори або метонімії) тощо. Там, де немає включення в єдину дію, немає й розповіді, а є хронологія – виклад послідовності незв'язаних вчинків. Нарешті там, де немає причетності до людського інтересу, де викладені події не породжені й не пережиті антропоморфним агентом або об'єктом, там немає й оповідання. Тому що лише проектуючись на людину, події набувають сенсу і організовуються в структурований часовий ряд (Bremond, 1966).

На значенні категорій часу, тривалості, оцінки для функціонування тексту саме як оповідального наголошував і Ц. Тодоров. Він же пропонує вивчати два основних рівня оповідальних текстів – історію, що розповідається (предмет оповідання), яка включає логіку вчинків персонажів, зв'язки між ними, та оповідальний дискурс (Todorov, 1981).

З точки зору Р. Барта, спільна для всіх оповідальних текстів структура має включати три рівні: 1) рівень функцій, які він, йдучи за В. Проппом, трактує як вчинок діючої особи, що визначається з огляду його значення для ходу подій; 2) рівень дій; 3) рівень оповідання. Причому всі три рівні пов'язані між собою відношенням послідовної інтеграції: окрема функція набуває смислу лише оскільки входить в загальне коло дій даного актанта, а ці дії, в свою чергу, отримують кінцевий смисл лише тоді, коли хтось про них розповідає, коли вони стають об'єктом оповідального дискурсу, що має власний код (Barthes, 1970).

На основі аналізу змістовних та формальних характеристик наративу, виділяють такі його семантичні критерії (Чепелева, 2009):

- Репрезентація в межах історії, що розповідається, часової послідовності подій, яка включає якісь дії актанта, ментальні і/ або фізичні, які призводять до певних змін його власного стану або стану його оточення (ситуації, інших дійових осіб); такі дії можуть приймати форму «ускладнення і вирішення» або «порушення плану»; при цьому «зміна стану» включає зміну фізичного або ментального стану, переміщення в просторовому та соціальному континуумі тощо актанта й інших дійових осіб.
- Чітке й конкретне позначення місця й часу дії, а також дійових осіб.

Відповідно маркерами наративу в тексті є: а) «резюме», що передує викладу наративу; б) «кода», що повертає слухача від оповідання до теперішнього часу; в) пряме мовлення дійових осіб наративу (Labov, & Waletzky, 1967).

Отже, в структурі наративу можна виділити два основних рівня – позатекстовий і текстовий, оповідальний, який, своєю

чергою, включає основних «дійових осіб» наративного дискурсу (автора і реципієнта). І тут виникає ще одне не до кінця з'ясоване питання стосовно розрізнення реальних та імпліцитних автора і реципієнта. Текст, крім реальних автора і читача (оповідача і слухача), містить ще й елементи, які в сучасній літературі отримали назву інстанції автора та адресата. Іншими словами, реальний автор та оповідач, від імені якого ведеться розповідь, не збігаються не лише в художніх творах, а й у наративі, що породжується, наприклад, психотерапевтичним дискурсом. Не збігаються також і адресати, до яких звернене оповідання, – реальний та віртуальний, що створюється суб'єктом, який породжує наратив. Причому особливості цих імпліцитних автора і реципієнта (наратора і нарататора) багато в чому визначаються контекстом, що задається дискурсом, ситуацією, в якій він функціонує.

На наш погляд, основними смислоутворювальними та конституюючими чинниками оповідального тексту (наративу) є тема; персонажі; сюжет оповіді та життєві обставини, які в ній викладаються; оцінки персонажів, в тому числі і самого себе, котрі часто подаються в стислому вигляді на початку або наприкінці оповіді; хронотоп як єдність простору і часу, що виникає в процесі взаємодії оповідача з тими подіями, про які йдеться в оповіді, причому хронотоп є апостеріорним у тому сенсі, що набуває реальності лише всередині тексту-наративу.

Головною одиницею наративу є тема або тематична структура, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Тема присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме наратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється в тексті-оповіді. Причому в розповіді таких тем може бути декілька і вони іноді переплітаються між собою. Основна тема (або теми), як правило, розбивається на декілька рівнів:

а) рівень опису, під яким розуміється елементарне виявлення і відтворення суті розповіді. Інтерпретація в основному обмежена сюжетом, який задає її рамку;

б) інтерпретаційний рівень, який передбачає переформулювання суті розповіді в загальному вигляді за допомогою виділення смислу, що криється за її змістом. Тобто цей рівень передбачає подання сюжетного елемента в такому вигляді, щоб виділилася його інтенціональна структура, яка відбиває глибинні наміри оповідача;

в) діагностичний рівень, де робляться конкретні твердження про проблеми людини. У такий спосіб здійснюється трансформація опису на рівень можливих проблем особистості;

г) символічний рівень, де здійснюється перехід до інтерпретації символів на основі відповідних гіпотез;

д) рівень уточнення, де необхідно одержати від людини уточнення та стосовно конкретних даних.

Має значення також повторюваність теми, оскільки тема, до якої індивід звертається три або більше разів у низці оповідей, має безумовне значення для нього. Це пояснюється провідною характеристикою наративу, який породжує людина, прагнучи осмислити власний досвід. Найбільш значимі події, наприклад травми, повторюються в розповідях, поки особистість або не розв'яже їх, або ж не примириться з ними, відшукавши прийнятну для себе форму осмислення або ж зручне (захисне) пояснення.

Крім теми, суттєве значення для аналізу наративу і прояснення особистих проблем, які він відбиває, має наявність дійових осіб оповіді. Навіть, коли вона ведеться не від першої особи, або ж при наявності великої кількості дійових осіб, розповідь наративного характеру – це завжди розповідь про себе. Головний герой її – це сам оповідач. До того ж, незважаючи на велику кількість чинних осіб, що можуть бути присутніми в розповіді, усе ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з одним із персонажів. Крім того, різні персонажі можуть втілювати різні тенденції особистості, тобто розповідь може містити проекції різноманітних граней самого себе, а різні герої виступають як засіб їх представлення. При цьому може бути ідентифікація як із героями, так і з позицією автора. Важливо також розділити основних і другорядних персонажів оповіді,

зважаючи на те, що вони відображують різний ступінь ідентифікації з ними людини.

Важливим смислоутворювальним чинником наративу є й сюжет, який забезпечує підпорядкованість оповіді певній логіці, послідовність окремих дій в рамках події, про які йдеться в наративі. Але найчастіше ми стикаємось з розгалуженнями дій за персонажами, які беруть у них участь, часом окремих дій та місцем їх перебігу. Вибір сюжету (частіше несвідомий) репрезентує глибинні інтенції оповідача. Вважається, що репертуар сюжетів у особистості досить постійний, що є підтвердженням впливу особистісних утворень людини на процес породження наративу.

Суттєвими для прояснення внутрішньої структури наративу, тобто психологічних проблем, які він містить у прихованому вигляді, є також виявлення головних потреб і мотивів героя, основних конфліктів і захистів, основних страхів, а також аналіз персонажів, предметів й обставин, що включаються в розповідь, або ж ігноруються суб'єктом.

Таким чином, наратив можна визначити як замкнену завершену структуру, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, події, що змінюють одна одну і розміщені в хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку, оцінки найбільш значимих подій, афективне ставлення до них оповідача. Він являє собою трансформацію неупорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану, виходячи з загальної життєвої концепції оповідача, його особистісного міфу що визначає внутрішню логіку та глибинний смисл породжуваного тексту (Чепелева, 2004).

При цьому можна припустити, що наратив може виконувати щонайменше дві функції в процесі упорядкування та осмислення особистого досвіду. По-перше, в буденних ситуаціях він може просто виконувати роль «коментарю», або «оповідального супроводу» нашого буденного життя, поступово «вбудовуючись» в історію життя особистості. Такий наратив ми називаємо спонтанним. Однак, якщо особистість зіштовхується з якимось утрудненнями, проблемами в буденній життєвій ситуації, тобто

з'являється необхідність її осмислення, трансформації в ситуацію психологічну, то наратив стає рефлексивним, що передбачає відсторонення від ситуації, вихід у зовнішню позицію, тобто за межі ситуації.

Наратив таким чином можна тлумачити як когнітивну схему інтерпретації будь-яких ситуацій – як соціальних, так і особистісних. Це зумовлено тим, що більшість дослідників розглядають його як універсальну схему конструювання смислу через тематичне розташування фактів, подій у вигляді організованих сюжетів, які своєю чергою вміщені в часовий, соціальний та особистісний простори (Bruner, 1991; Sarbin, 1986; Polkinghorne, 1988; McAdams, 1993).

Крім того, наратив, особливо якщо мова йде про опис травмівної, невизначеної ситуації, як правило, зосереджується на головній темі – лейтмотиві, в якому відбивається ставлення людини до травмівних подій. Безперечно в сучасних умовах повномасштабної війни такими невизначеним, непередбачуваним, а отже й кризовим, травмівним є усе, що пов'язано із викликами та ризиками, які несе в собі війна.

На думку Дж. Брунера та П. Рікера, особистість не є фіксованою сутністю; вона постійно змінюється завдяки наративам. Причому Брунер віддає перевагу засвоєнню культурних моделей, на які спирається особистість, створюючи власну історію, а Рікер наголошує, що особистість – це процес, тобто ми постійно переосмислюємо власні наративи, тим самим змінюючи себе (Bruner, 1991; Ricoeur, 1983).

Однак обидва дослідники сходяться на тому, що особистість не є фіксованою, вона постійно змінюється, використовуючи культурні моделі, сценарії, постійно «переписуючи» свій досвід. Інакше кажучи, ми не просто живемо, а постійно інтерпретуємо власний досвід, вписуючи його в культурні й особисті моделі та постійно трансформуючи протягом життя. Причому наратив може бути як ресурсом, що допомагає долати кризи, так і перешкодою у випадку, коли людина надмірно зосереджується на негативних оповідях про себе, звертаючись до власного досвіду.

Наратив також є засобом, за допомогою якого людина опановує себе, має можливість управляти собою, трансформувати

себе. Як зазначав М. Мамардашвілі, свідомість знаходиться, як правило, в неструктурованому стані, а призводить до осмислення досвіду лише певна структура, яку може надати свідомості якийсь переживання, текст, твір мистецтва тощо. На думку Т. Сарбіна, виживання в світі смислів та значень було б проблематичним, якщо б ми не мали здатності створювати та інтерпретувати історії про переплетіння людського життя (Sarbin, 1986).

Досі ми не розмежовували поняття «наратив», «розповідь» (рассказ), «історія», вживаючи їх найчастіше як синоніми. І справді, в літературі є певне змішування цих понять, що не дивно, адже вони описують досить схожі феномени. Однак, на наш погляд, ці поняття різняться і ми зробили спробу розмежувати їх (Чепелева, 2004).

Наратив ми визначаємо як замкнену оповідну структуру, що надає життєвим подіям послідовності і завершеності, організує їх у хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку. Наратив включає усі основні ознаки оповідального тексту (автора, героїв, події, сюжет тощо) і являє собою мов би рамку, фрейм, в яку «вміщуються» реальні події з тим, щоб їх зрозуміти, осмислити, включити в особистісний досвід шляхом оповідання, розповіді або історії. Інакше кажучи, наратив можна розглядати як структурну рамку, яка приписує категорію й порядок елементів, що вставляються в неї, а також вибір та вставку елементів у слоти (вічки фрейму). Наративна структура в цьому випадку повинна включати агента (тобто дійову особу або осіб), обставини (ситуацій, події), мотиви і цілі агента, взаємодії, а також ті чи інші зміни, передусім, зміни долі.

Наратив у такому розумінні відображує базову життєву концепцію (або концепції) людини, в тому числі її Я-концепцію, що мов би накладаються на осмислювану реальність (ситуацію), в тому числі й власну психічну реальність, особистий досвід у вигляді певної рамкової структури, фрейму, за яким будується розповідь або історія. Саме за допомогою цієї рамки події життя пов'язуються в послідовності, які розгортаються в часі згідно конкретних тем (сім'я, кар'єра, щастя, впевненість тощо). При цьому домінуючою рисою структури наративу є лінійна причинність: події збираються в лінійну прогресію, де кожна

подія робить свій внесок в усвідомлення можливості для наступних подій. На відміну від нелінійної моделі, а такою моделлю, вочевидь, є концепції, структури знання, інші когнітивні схеми, де зв'язки носять нелінійний характер, але залишаються передбачуваними та об'єктивно існуючими, в наративній моделі автор сам обирає елементи та характер зв'язку, тобто формує власну конструкцію.

Історія в цьому випадку може тлумачитися як розгортання наративу (оповідальної структури) у зв'язний текст, що відображає «наративну структуру» особистості. На наш погляд, має сенс ввести це поняття, маючи на увазі ті наративні структури та їх зв'язки, а можливо й наративну систему, як історію життя особистості, що відображають базові особистісні утворення, життєвий шлях особистості, її долю.

В історії головне місце відведене подіям (реальним або уявним), оповідач може бути явно не виражений, історія може оповідатися мов би відсторонено без чіткого вираження авторства, або автор може ідентифікуватися з одним з героїв, причому по ходу розгортання історії ці ідентифікації можуть змінюватися. Іншими словами, історія, як розгорнута оповідь, може існувати незалежно від суб'єкта, її авторство може бути прихованим, неявним, таким, що потребує спеціальної реконструкції історії. Тобто історія, на відміну від розповіді, може бути зовнішньою по відношенню до суб'єкта оповіді, і людина тільки вміщує себе в неї, намагаючись осмислити, усвідомити свій досвід, розповісти про нього іншому. Тут можна згадати й слова П. Рікера про те, що в історію можна «вплутатися» (Ricoeur, 1984), в розповідь же вплутатися неможливо.

Розповідь, у свою чергу, – це розгортання наративної структури в чисто комунікативній ситуації, в тому числі й в ситуації автокомунікації, де основними ознаками, крім подій, є автор розповіді та особа, якій вона адресована. Іншими словами, в розповіді наявна чітка точка зору, авторська позиція, навіть коли вона ведеться не від першої особи. Очевидно, розповідь може будуватися й на базі певної історії, коли необхідно чітко позначити своє авторство, своє ставлення до подій, що відбуваються, та до суб'єктів історії, що оповідується. Можна

припустити, що розповідь за своїми характеристиками є більш діалогічною, ніж історія, маючи основні ознаки діалогічного тексту, передусім адресованість та персоніфікованість.

Слід зазначити, що наратив задає не лише структуру, а й межі розповіді, історії. Як вже зазначалося, саме наратив дозволяє відмежувати події, вичленувати їх із ситуації. Однак, якщо мова йде про історію життя особистості, то її слід розглядати як відкритий твір, що розриває межі наративу, маючи лише початок і не маючи завершення.

Виникає запитання, як ті чи інші життєві події, як правило, невпорядковані, хаотичні, стають елементом наративної структури, тобто основною одиницею особистісного досвіду.

На думку П. Рікера, основним механізмом породження наративу є інтригоутворення, яке складається із відбору та впорядкування подій та дій. Саме воно перетворює фабулу (тобто низку подій) в завершену й цілісну історію, що має початок, середину та кінець. Як вважає дослідник, інтрига (по суті – це сюжет) є посередником між подією та історією. Це означає, що все, що не входить у розвиток будь-якої історії, не є подією (Ricoeur, 1984). Інакше кажучи, якщо з нами щось відбувається, але ми не відчуваємо бажання розповісти про це іншому або самому собі, включити випадок у тканину історії нашого життя, то цей випадок подією в строгому сенсі не є. Інтрига зводить події в єдину історію завдяки механізму конфігурації. Із розмаїття подій, як зазначає П. Рікер, конфігуруючий акт витягує єдність часової цілісності (там само).

Таким чином, зародження фабули оповіді пов'язане з попередніми, невпорядкованими, неструктурованими життєвими ситуаціями. Їх проговорювання, осмислення є важливішою умовою людського досвіду. І тільки таким шляхом зовнішні ситуації та події трансформуються у внутрішній досвід особистості, важливішою складовою якого є наративні структури.

Слід зазначити, що особистість, що вибудовує історію власного життя як деякий відкритий твір, спираючись на наративні структури, повинна мати те, що П. Рікер назвав наративною ідентичністю. При цьому він підкреслює, що ідентичність розуміється тут у сенсі практичної категорії.

Встановити ідентичність – значить відповісти на запитання «Хто це зробив?», «Хто автор?». Відповісти на запитання «Хто?» можна, на думку дослідника, тільки розповівши історію життя. Об'єктивна історія (тобто зовнішні події – Н.Ч.) не дає багато свідчень про дії цього «Хто». Тому його ідентичність має бути наративною ідентичністю. Таким чином, на думку П. Рікера, індивіди конститууються в їх ідентичності, створюючи і розробляючи наративи, котрі стають для них дійсною історією (Ricoeur, 1984).

Крім наративної ідентичності, на нашу думку, можна говорити й про наративну компетентність особистості. Остання передбачає, по-перше, володіння усіма елементами наративної структури, тобто сформованість в особистості наратива як структурної рамки, фрейму, а також наявність «набору» базових наративів, що мають соціокультурну природу, вмінь розгортати наративні структури у зв'язну розповідь або історію. По-друге, наративна компетентність передбачає вміння побачити за історією, оповіддю Іншого його індивідуальний наратив, тобто наративну ідентичність, а може й наративну структуру його особистості (Чепелева, 2004).

Ми, спираючись на модель «правильно структурованої історії» Т. Габермаса та С. Блак (Habermas, Bluck, 2000), визначили основні уміння, якими повинна володіти особистість із сформованою наративною компетентністю:

- уміння вибудувати події у хронологічній послідовності;
- уміння включити в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв;
- уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб»;
- уміння організувати історії навколо головної «теми», цінності або життєвого принципу ілюстрацією до якого й буде конкретний життєопис.

Отже, особистий наратив, розгортаючись у розповідь або історію, тобто наративний текст, дає нам змогу об'єктивувати найважливіші якості людини, зокрема її базові життєві концепції (у тому числі і Я-концепцію), настановлення, мотиви, інші особистісні утворення, кінець-кінцем її «версію» себе та власного

життя. На наш погляд, аналіз наративу, викладеного у вигляді автобіографії, розповіді або історії може виступати в якості діагностичної процедури в процесі дослідження особистості, як у психотерапевтичній ситуації, так і в ситуації психологічного експерименту. Основними категоріями аналізу при цьому можуть виступати:

Характеристики життєвої ситуації, в якій породжується наративний текст, а саме – буденна, проблемна, кризова. В буденній ситуації наратив може бути тотожним хронологічному коментарю, що, звичайно не має сюжету, тобто це мовний супровід буденного життя. В проблемній життєвій ситуації, яка викликає необхідність її осмислення з метою знайдення позитивного рішення, наративний текст набуває рефлексивності, як правило, ситуація структурується шляхом «укладання» її в певний сюжет, збагачується аналізом, оцінкою обставин, персонажів тощо. В кризовій життєвій ситуації, мабуть, ймовірні обидва з описаних текстів-наративів, крім того, тут значну роль відіграє емоційний стан оповідача.

Завершеність/незавершеність життєвої ситуації, знаходження оповідача «всередині» ситуації (тобто мається на увазі актуальна ситуація і, відповідно, актуальна оповідь), чи після виходу з неї, тобто її вирішення – ретроспективний наратив. Тут треба зауважити, що в ретроспективних оповідях часто відбивається прийнятна для оповідача версія події.

Емоційний стан оповідача, що тісно пов'язаний з зазначеними вище двома чинниками (частково вже розглянутими вище, а саме при зміні емоційного стану після завершення ситуації).

Характеристики комунікативної ситуації породження оповідного тексту, які дають змогу проаналізувати самопрезентацію особистості, подачі версії свого *Я*, версії подій залежно від:

Адресатної спрямованості оповіді – цей критерій дає змогу визначити такі характеристики наративного тексту як щирість/нещирість, розкутість самовираження, пристосованість до соціального середовища взагалі та соціального положення адресата зокрема, творення своїх версій життя, свого минулого

для сучасників та спадкоємців (характерно для «великих» людей, що пройшли через переоцінку подій минулого, або стикнулись з неадекватним його трактуванням іншими) (Чепелева, 2008).

З точки зору організації та упорядкування життєвого досвіду наратив може виконувати такі функції: упорядкувальну, інформуючу, переконуючу, розважальну, трансформуючу та темпоральну ((Bruner, 1990; Polkinghorne, 1988; Fisher, 1984; Toolan, 2001). Зокрема, трансформуюча функція наративу полягає у тому, що він задає моделі переопису реальності (акцентує увагу на одних подіях, ігнорує інші тощо), дозволяючи поєднувати окремі події у зв'язну оповідь, надаючи таким чином життю зв'язності та несуперечливості. Темпоральна функція, в свою чергу дозволяє встановити часову послідовність подій, перетворюючи таким чином оповідь в історію.

Нами були виділені функції наративу, які він виконує упродовж життя людини, надаючи йому не лише послідовності та впорядкованості, а й смислової насиченості, сприяючи таким чином розвитку особистості.

Мабуть найважливішою функцією наративу є *сміслоутворювальна*, яка не лише дозволяє усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді може й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку, і, взагалі, має сенс не лише в контексті власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального.

Ще одна функція наративу – *конституювальна*, тобто така, що дозволяє людині усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень.

Важливою функцією наративу є й *розвивальна* функція, яка базується, з одного боку, на уявленнях про себе, результаті усвідомлення та осмислення власного досвіду, з іншого, – завдяки засвоєнню та привласненню базових наративів культури, дозволяє конструювати себе, створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них.

Наратив, як вже зазначалося, виступає у вигляді інтерпретаційної рамки, яка накладається людиною на

осмислювану реальність, в тому числі й на реальність особистого досвіду, тим самим надаючи йому можливість виконувати *інтерпретувальну* функцію.

Нарешті, остання функція наративу – *захисна*, яка завдяки повторюваності оповіді про складні ситуації, переживання, дозволяє людині мов би відсторонитися від травмувального досвіду, перевести його у вигляд зовнішньої історії, допомагаючи певною мірою пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації тощо.

Таким чином, наратив виступає не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, а й провідним засобом саморозуміння та особистісного зростання.

2.2.2. Наративне конструювання особистого досвіду у контексті розвитку особистості

У межах постнекласичного методологічного підходу конструювання досвіду як необхідної умови розвитку особистості можна тлумачити як приведення соціокультурної та особистої інформації в систему, організацію цієї інформації в пов'язані структури, що допомагають досягнути її смисл. Причому конструювання досвіду, а значить й ідентичності особистості, відбувається на основі культурних моделей – прочитаних текстів, оповідей інших людей, образів, поданих у засобах масової інформації тощо. Інакше кажучи, дискурси є могутнім соціокультурним засобом сприймання, інтерпретації та категоризації себе та навколишнього, а отже й створення відповідних особистісних та соціальних конструкцій.

Як вже зазначалося вище, в межах психогерменевтичного підходу особистісний досвід ми розглядаємо як смислову систему, що конструюється із плинних подій (особистий досвід) шляхом відбору значимих для особистості на даний момент подій та впорядкування їх у певні дискурсивні структури. З нашої точки зору, основним видом дискурсивного конструювання досвіду є конструювання наративне, а його провідним механізмом виступає механізм інтерпретації. При цьому значну роль у процесі наративного конструювання досвіду відіграють культурні

зразки. Як зазначає Дж. Брунер, в культурі виникають деякі «офіційні» варіанти норми: типові оцінки, уявлення, практики (Bruner, 2004). Інакше кажучи, процес інтерпретації відображає не лише особливу позиції конкретної людини, а й соціально випрацьовані способи конструювання реальності.

Наративи дозволяють нам конструювати власний досвід різноманітними способами. Наприклад, ми можемо осмислювати та описувати свій минулий досвід, а також виправляти, редагувати та інтерпретувати його. Крім того, наративи надають можливість людині поєднувати минулий досвід з теперішнім і навіть з майбутнім, яке лише проектується, узгоджуючи між собою різноманітні версії себе. Така характеристика наративу є важливим інструментом (ре)конструювання досвіду і, відповідно, ідентичності особистості.

Велику роль в усвідомленні особистого досвіду відіграють зовнішній та внутрішній контексти. Під зовнішнім контекстом ми розуміємо систему зовнішніх факторів навколишньої дійсності прямого та непрямого впливу, множинних умов як експліцитного, так і імпліцитного впливу на індивіда, соціокультурних, природних, людських факторів, різних ситуацій повсякденності та їх окремих елементів. Внутрішній контекст ми пропонуємо артикулювати як смислову рамку, фрейм, який людина застосовує для інтерпретації досвіду: явищ, фактів, подій, що відбуваються або можуть статися з нею та/або іншими.

З одного боку, внутрішній контекст неминує є обмежувачем досвіду: людина бачить світ крізь його призму, певну оптику тих чи інших смислів. З іншого боку, наявність внутрішнього контексту постає ключовою умовою того, щоб діалог людини зі світом у принципі став можливим. Накидаючи власні смислові фрейми на навколишню дійсність, індивід набуває можливості її інтерпретувати та реінтерпретувати – надавати світові смислового виміру, здійснювати ціннісно-смислову детермінацію власного життя (Чепелева, 2022).

Якщо говорити про ситуацію, в який опинилося українське суспільство з початком повномасштабної війни, то зазначені вище контексти, як зовнішній, так і внутрішній, звужуються завдяки смисловій трансформації соціального та особистісного світів.

Зовнішній контекст в сучасних умовах великою мірою визначається воєнною ситуацією, внутрішній – особистісними смислами, також трансформованими під впливом несприятливих зовнішніх обставин. Останній набуває рис унікальності, фатальності, непередбачуваності, смислової невизначеності, по суті, стає травмівним для особистості. Звична система смислів, зумовлена перебуванням людини в буденних ситуаціях, ламається, нова ж система потребує задіяння наявних у людини ресурсів, насамперед смислових, для вибудовування сценаріїв дії в нових непередбачуваних обставинах та віднайдення нових інтерпретаційних схем для їх тлумачення.

Зазначимо також, що в процесі конструювання досвіду відбувається його трансформація з досвіду особистого в досвід особистісний – освоєний, осмислений, асимільований та проінтерпретований, тобто вибудований самою особистістю. У той же час конструювання особистого досвіду, розуміння реальності та себе у цій реальності є однією з найважливіших умов особистісного розвитку. Пов'язано це з тим, що в особистісному тексті, насамперед наративі, відображено та об'єктивовано смислові структури особистості, а останнім часом все більше дослідників приходять до розуміння особистості як психологічної категорії в її смисловій інтерпретації. Тобто під специфічним змістом особистості розуміється її смисловий вимір, її внутрішній світ, що має смислову природу (Caprara & Cervone, 2000). Саме смислові структури забезпечують орієнтацію особистості в сфері її існування в соціокультурному середовищі. Таким чином, сенси виступають як механізми смислової регуляції життєдіяльності людини, як засіб її зв'язків з навколишнім.

Причому конструювання досвіду є важливою передумовою самопроектування особистості, тобто створення дискурсивного проекту себе майбутнього на основі осмисленого та трансформованого соціокультурного досвіду та сконструйованого на його основі життєвого та особистісного досвідів. Саме особистісне і життєве самопроектування перетворює людину на автора – свого життя та самої себе. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та

створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту (Чепелева, 2013).

Таким чином, розвиток особистості в межах герменевтичного підходу передбачає формування здатності до самоосмислення та осмислення світу через засвоєння основних культурних дискурсів, конструювання на цій основі життєвого досвіду, перетворюючи його у впорядковані дискурсивні моделі, а також вміння переосмислювати, трансформувати цей життєвий досвід залежно від мінливих зовнішніх обставин, будуючи таким чином власний особистісний та життєвий проекти.

Особливого значення здатність до дискурсивного конструювання досвіду набуває в ситуаціях невизначеності, коли типові соціокультурні зразки, патерни, сюжети неможливо накласти на інформацію, що сприймається, і доводиться відшукувати інші способи її інтерпретації з метою продуктивної взаємодії з соціумом. Невизначеність виникає в різних сферах життя людини, особливо в процесі розв'язання багатьох задач як навчальних, професійних, так й задач, що виникають у повсякденному житті. Причому в сучасному житті людина все частіше зустрічається з такими ситуаціями невизначеності, які можна розглядати або як можливість для особистісного зростання, або як блокування усіх вірогідних шляхів саморозвитку через неможливість чи небажання віднайти шляхи виходу із такої ситуації. Розглянемо цю проблему докладніше.

Перебіг досвіду людини великою мірою визначається послідовністю ситуацій, для дії в яких у неї є готові схеми інтерпретації, сценарії, способи поведінки. Коли особистість знаходиться в якійсь звичній ситуації, вона привносить своє запозичене із досвіду розуміння ситуації. Таке розуміння, як правило, відповідає наявним у людини уявленням про типову ситуацію та сценаріях дії в звичних обставинах. Таким чином, ситуація є мов би нав'язаною людині в своїй типіці. Це передбачає використання вже наявних інтерпретаційних схем тлумачення, сценаріїв дії та традиційних типових шляхів розв'язання проблеми. Більшість з таких типових ситуацій задані соціумом та культурою через базові соціокультурні метанаративи. Крім того, заданість ситуації визначається й близьким соціальним

оточенням людини, зокрема, тими груповими, сімейними й т. ін. міфами, історіями, в яких також відображені типові схеми реагування на ситуацію. Як зазначають А. Шюц і Т. Лукман, людина опиняється в ситуації зі своєю системою мотиваційних та інтерпретаційних релевантностей, тобто привносить в ситуацію певні настановлення, плани, начерки дій та запас вже сформованих тлумачень та типізацій (Шюц, Лукман, 2004). Інакше кажучи, сам факт перебування людини в однотипних або близьких за змістом, а значить і за способом реагування ситуацій робить їх заданими, типовими. Крім того, зовнішня схожість життєвих проблем різних людей є передумовою для виникнення схожих тем у соціокультурних дискурсах.

Можлива також ситуація, коли досвід хоча й відповідає схемі інтерпретації та типовій системі знань особистості, але в новій ситуації потребує додаткового осмислення, оскільки рівень типіки є недостатнім і в новій ситуації потребує розширення або видозміни. Це спонукає особистість до нових тлумачень на основі актуального досвіду.

Як правило, в ситуації невизначеності, тобто у раптово виниклій, непередбачуваній ситуації, особливо якщо вона є травмівною, критичною, смислова система руйнується – виникає какофонія (смисловий хаос). У цьому випадку можливі два шляхи. Перший – людина звалюється в хаос, смислова система і, відповідно, досвід «вибухають», розпадаються. Один із способів виходу з такого хаосу – це варіант спрощення світу, тобто зведення його до двох-трьох базових вимірів, що дає можливість реагувати на непередбачувану ситуацію знайомим, простим елементарним способом (Mobilis in mobili, 2018).

У випадку спрощення ситуації людина використовує стратегію її перевизначення. Спираючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довизначення учінневих задач (Машбиц, 1988), під перевизначенням задачі на смисл, яка виникає в процесі сприймання та інтерпретації ситуації, ми будемо розуміти зміну структури задачі з метою адаптації її до власної психічної реальності без зміни її внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток. Своєю чергою, довизначення задачі на смисл – це

привнесення особистісного сенсу в задачу, що залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних чинників. Воно спирається на розуміння та інтерпретацію особистого досвіду і веде до трансформації смислового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроектування.

Якщо говорити про наратив як засіб конструювання особистого досвіду, то в процесі перевизначення смислових задач змінюється лише зовнішня структура «Я-тексту», тобто інакше komponуються події, деякі вилючаються, інші, навпаки – додаються та стають ключовими в той чи інший період життя. При цьому глибинна (смилова) структура тексту, а отже й система особистісних смислів залишається незмінною.

У процесі довизначення трансформується смислова структура тексту про себе. Наратив трансформується в тезаурус, котрий можна визначити як різновид внутрішнього дискурсу, що передбачає зміну картини світу в свідомості людини. У цьому випадку людина починає відчувати себе автором власного життя. Можна припустити, що трансформація досвіду в тезаурусний стан сприяє самопроектуванню особистості (Чепелева, 2016).

У випадку спрощення ситуації та задіяння стратегії її перевизначення, змінюється лише зовнішня структура досвіду, але особистість залишається в тих же смислових межах – змінюється лише співвідношення смислів. По суті це намагання (як правило, непродуктивне) адаптуватися до нової ситуації, нічого не змінюючи в своїй смисловій системі досвіду. Смилова структура особистості настільки спрощується, досвід настільки редукується до вже наявних схем, що система смислів і наративів, що їх відображують коstenіють і, як наслідок, особистість починає стагнувати. Інакше кажучи, особистий наратив настільки «підганяється» під форму та зміст певного культурного сценарію, сюжету, що людина багато в чому позбавляється власної історії, спрощуючи та схематизуючи власне життя, розкладаючи його на оповіді про окремі шаблонні події (такі, як у всіх).

Інший спосіб впорядкування хаосу, який спричиняє невизначена ситуація, – спробувати самому ускладнитися, тобто вибудовувати нову структуру: структуру світу, структуру пояснення власної поведінки, структуру управління собою та

власним життям, намагаючись наздогнати складність світу (Mobilis in mobili, 2018). Одним із шляхів тобто продуктивного реагування на ситуацію інформаційної невизначеності, на нашу думку, є задіяння інтерпретаційних процесів. Саме інтерпретацію ми розглядаємо як провідний механізм дискурсивного конструювання досвіду, а отже й ускладнення смислової системи особистості (Чепелева, 2020). Тут ми спираємося на підходи, які тлумачать інтерпретацію як «мистецтво конструювання». Тобто мета інтерпретації полягає у відновленні втраченої або в підтримці наявної гармонії внутрішнього світу особистості та усунення когнітивного дисонансу. На думку Дж. Джерджена, конструювання визначається процесами «за допомогою яких люди описують, інтерпретують або будь яким іншим способом роблять для себе зрозумілим цей світ (включаючи їх самих), де вони живуть (Gergen, 1985).

Інтерпретація, як вже зазначалося вище, розглядається нами як осмислення тексту, накидання смислу на текст (Gadamer, 1960), що призводить до вбачання в повідомленні певного смислу, відсутнього в самому тексті. Особистість у процесі інтерпретації будує свій «зустрічний текст», що базується на смисловій основі вихідного повідомлення, однак доповнює його власним осмисленням текстової інформації. Таким чином, інтерпретація є механізмом смислового збагачення тексту, що здійснюється завдяки зануренню у контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. Саме він задає ті інтерпретаційні рамки (схеми), які, з одного боку, обмежують смисловий простір тексту, дозволяючи відкинути нерелевантні смисли, з іншого – розширює його, збагачуючи новим розумінням змісту повідомлення, сприяючи тим самим породженню, синтезу нових смислів (Чепелева, 2009).

Провідною стратегією продуктивного реагування на ситуацію інформаційної невизначеності є, як вже зазначалося, стратегія довизначення. У цьому випадку конструюється альтернативний наратив, котрий відображає можливі смисли, розширює смислові рамки, що дозволяє виробити стратегію осмислення нової ситуації та віднайти (за допомогою

альтернативного наративу) шляхи дії в обставинах, що змінюються. Саме дискурсивне конструювання досвіду, що здійснюється за допомогою інтерпретації та створення відповідних дискурсів (наративів), дозволяє впоратися з ситуаціями невизначеності, для інтерпретації яких в особистості немає готових схем.

В таких ситуаціях особистість має вибудувати нові схеми осмислення за допомогою двох провідних механізмів розуміння особистого досвіду – семіотичного та комунікативного, про які йшлося вище. Семіотичний механізм дозволяє нам означувати реальність, накладаючи на неї ті чи інші когнітивні структури, організуючи та концептуалізуючи її. Починає перебудовуватися старий тезаурус за рахунок формування нових значень, що у свою чергу, дозволяє визначити нові денотати, краще зрозуміти, що відбувається. Потім, коли новий тезаурус вибудовано, відбувається структурування або навіть переструктурування нової інформації на основі нової концептуальної структури. Цей процес сприяє створенню нових концептуальних схем, які починають діяти як схеми інтерпретації нової інформації.

Комунікативний механізм, на відміну від семіотичного, спрямований на Іншого, в тому числі на внутрішнього Іншого. В результаті дії цього механізму реальність конструється в наративній формі, тобто формі, що дозволяє оповісти про своє розуміння реальності як собі, так й Іншому. При цьому будується наративний текст інтерпретації, котрий може діяти, як і у випадку семіотизації, на продуктивному та репродуктивному рівнях. І в тому, й в іншому випадку відбувається конструювання наративу. Однак при продуктивній інтерпретації будується власний оригінальний наратив, у випадку ж репродуктивної інтерпретації реальність конструється із вже відомих особистості наративів або ж вбудовується в них.

Причому тексти, які створюються в процесі інтерпретації нової інформації, повинні, на нашу думку, мати не лінійну, а мережеву структуру. Інакше кажучи, смисловий простір людини, особливо в ситуаціях інформаційної невизначеності, має об'єктивуватися не лінійною послідовністю, що відображує хід подій, а зціпленням окремих наративів, які, залежно від

контексту висвітлюють ту чи іншу інтерпретацію подій, відображених у соціокультурних дискурсах, тобто довизначуватися, виходячи із зовнішнього або внутрішнього контекстів. Це означає, що із смислової системи особистості, що склалася в повсякденному досвіді, вилучається (або додається) один або декілька елементів, змінюється відповідно її смислова структура і конструюється таким чином новий досвід, адекватний ситуації, що склалася.

Таким чином, якщо людині вдається відмовитися від вже сформованих сталих особистісних утворень, наприклад, за допомогою інших або інтенсивного внутрішнього діалогу, то старий наратив починає руйнуватися – новий досвід вступає в конфлікт з вже наявним. При цьому текст базового особистісного наративу втрачає свою цілісність, смислову завершеність, і людина починає складну внутрішню роботу з його трансформації.

Отже, для розв'язання внутрішнього конфлікту, що виник у зв'язку з появою нової, невизначеної ситуації можливими є два шляхи – новий досвід відкидається, а сталий наратив відновлюється у своїй цілісності та завершеності або ж він переосмислюється, трансформується, наповнюючись новим смислом і вибудовується новий текст і, відповідно, новий досвід, який відповідає як змінам зовнішньої інформаційної ситуації, так й особистісним змінам. Перший шлях є непродуктивним, таким, що веде до стагнації особистості, другий – до особистісного зростання, відкритості новому досвіду.

У підсумку зазначимо, що повністю нова, невизначена ситуація потребує від особистості вироблення нових схем інтерпретації, нових типізації, релевантних цій ситуації. Якщо з'ясовується невідповідність схеми інтерпретації інформації, що надходить, то людина має звернутися до тлумачення із застосуванням інших інтерпретаційних схем, які до цього не були релевантними. На нашу думку, однією із умов успішного здійснення процесу дискурсивного конструювання особистістю власного досвіду є наявність у неї розвиненої здатності до інтерпретації – зовнішніх подій, соціокультурних текстів, власних думок, висловлювань, вчинків повідомлень інших тощо. Ми вважаємо, що така здатність великою мірою забезпечується

інтелектуальними процесами, оскільки інтерпретацію можна тлумачити у межах процесу постановки завдань саморозвитку, які базуються на саморозумінні, а відтак і на конструюванні власного досвіду. У свою чергу, здатність її здійснювати великою мірою залежить від рівня розвитку інтелектуальних метакогніцій особистості.

До таких метакогніцій ми, спираючись на ідеї М.Л. Смульсон, відносимо рефлексію, децентрацію, інтелектуальну ініціацію та стратегічність (Смульсон, 2015). Зумовлено це тим, що в процесі конструювання досвіду і, відповідно, інтерпретації, велику роль відіграє інтелект, який на думку М.Л. Смульсон, є цілісним (інтегральним) психічним утворенням, що відповідає за породження, конструювання та трансформацію ментальних моделей світу шляхом постановки та розв'язання задач. Зазначимо також, що ментальна модель світу є конструкцією, яка великою мірою відображує особистісний досвід суб'єкта. Своєю чергою, конструювання досвіду теж є задачею, яка постає перед особистістю, спрямованою на саморозвиток та самоконструювання.

В той же час для «запуску» інтерпретаційних процесів необхідна трансформація проблеми, що постала перед особистістю, в задачу, яка потребує свого розв'язання. Це забезпечується процесом інтелектуальної ініціації, що відповідає самотійній постановці задачі, у тому числі задачі на саморозвиток, самопроекування. Після цього підключаються рефлексивні процеси, які є необхідною умовою будь-якого процесу інтерпретації. Стратегічність, у свою чергу, передбачає адекватність вибору (зокрема, вибору інтерпретаційних схем) в процесі інтерпретації особистого та соціокультурного досвіду, прийняття рішення та реалізацію його в різноманітних життєвих ситуаціях. Для розв'язання конфліктів інтерпретацій, про які йшлося вище, принципового значення набуває інтелектуальна децентрація як уміння побачити проблему з різних сторін, співвіднести наявні інтерпретаційні схеми та дійти кінцевого рішення стосовно інтерпретації тих чи інших ситуацій, трансформації їх у події і, як наслідок, конструювання власного досвіду.

Таким чином, дискурсивне конструювання досвіду здійснюється завдяки смисловій інтеграції окремих подієвих блоків у цілісний дискурс, яка великою мірою забезпечується інтерпретаційними процесами. Інтерпретація як один із провідних механізмів конструювання досвіду особистістю, що розвивається, передбачає породження нових смислів через задіяння процесу діалогічної взаємодії внутрішнього та зовнішнього контекстів особистості. Вона великою мірою забезпечується інтелектуальними процесами, оскільки може тлумачитися як процес постановки задач саморозвитку та самопроекткування, а здатність її здійснювати залежить від рівня розвитку основних інтелектуальних метакогніцій особистості.

Крім того, в процесі інтерпретації нової інформації можуть залучатися нові смислові теми, якщо нова інформація є тематично нерелевантною наявному досвіду. І тут багато чого залежить від того, що можна назвати дискурсивним багатством досвіду та дискурсивною компетентністю особистості, тобто вміння залучити в процес інтерпретації нової, незвичної інформації не лише нові інтерпретаційні схеми, а й готовність до сприйняття нових смислових тематичних утворень. Звичайно, це стає можливим лише за умови наявності достатнього дискурсивного репертуару, тобто соціокультурних ресурсів особистісного досвіду.

2.2.3. Лейтмотив як смисловий стрижень особистого досвіду

Як зазначають Й. Брокмейер і Р. Харре, наратив – це не онтологічна сутність, а позначення набору інструкцій та норм, які дозволяють інтегрувати той або інший індивідуальний випадок у певний узагальнений та культурно встановлений канон, тобто вони діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистістю та узагальненими канонами культури, будучи одночасно моделями світу і моделями власного «Я» (Brockmeier & Harré, 1997).

При цьому, як зазначає В. Шмід, оповідь – це відбір окремих елементів (ситуацій, осіб, дій) та певних їхніх властивостей. Саме таким чином створюється історія. Проводячи свій відбір, людина

мов би прокладає через наративний матеріал смислову лінію, яка виділяє один елемент та відкидає інші. Прокладаючи таку смислову лінію, особистість керується критерієм їх релевантності, тобто значимості для тієї конкретної історії, яку вона збирається оповісти (Schmid, 2010). У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості і є відображенням як її ментальної моделі, так й загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка великою мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід, на нашу думку, є лейтмотив.

Саме лейтмотив поєднує наративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми. Лейтмотив здебільшого задається культурою, вихованням, освітою, читанням, усіма тими зовнішніми впливами, які трансформуються в особистісну смислову систему, вибудовуючи лінію життєвої історії людини.

Застосування поняття лейтмотиву у наративній психології видається нам продуктивним ще й тому, що, ми нікуди не дінемося від характерної для сучасної культури тенденції відмови від побудови єдиної та системної концептуальної моделі світу. видається необхідним виявлення таких елементів усіх можливих дискурсів, які б встановлювали певну спільність таких дискурсів у полі культури та одночасно дозволяли б варіювати інтерпретації. Однією з таких категорій і є лейтмотив (Bullik, 2024).

Причому поняття лейтмотиву, на нашу думку, можливо використовувати й для характеристики сучасної соціокультурної ситуації і для характеристики особистості. Це поняття запозичене з музики, зокрема в Р. Вагнера, однак, ми вважаємо, що продуктивним є його використання в наративних дослідженнях, оскільки лейтмотив тісніше, ніж інші елементи художньої форми пов'язаний з авторськими почуттями, думками тощо.

Найбільш продуктивним, на наш погляд, є мотивний аналіз, запропонований Борисом Гаспаровим у кінці 70-х років минулого століття (Gasparov, 2010). Він став своєрідною перехідною ланкою від структуралізму до постструктуралізму. Однією із особливостей постструктуралістського аналізу порівняльно із структуралістським є менша жорсткість схем аналізу. Мотивний аналіз, на відміну від структурного, базується на припущенні, що ніяких рівнів взагалі немає, мотиви наскрізь пронизують текст, і структура тексту нагадує зовсім не кристалічні ґрати, а скоріше заплутаний клубок ниток. Але цей клубок все ж можливо розплутати, оскільки йому притаманні такі характеристики, як повторюваність, зв'язок із глибинними структурами людської свідомості, здатність до згортання та розгортання, а також опора на ключові архетипічні, міфологічні та інші метакультурні сюжети.

Лейтмотив може розпадатися на декілька тем, відображаючи смислові настановлення особистості у той чи інший період життя, однак, саме він є основою для вибудовування загальної історії життя особистості. Однак окремі елементи лейтмотиву є менш завершеними і самостійними у втіленні образності, та індивідуальне обличчя лейтмотиву, його художнє значення виявляється тільки в процесі руху лейтмотиву в конкретному творі або групі творів. Тут можна провести аналогію з рухом лейтмотиву в наративному смисловому просторі особистості.

Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який пов'язує основні смислові теми, що відображають події життя особистості в упорядковану послідовність. Як вже зазначалося, Ю.М. Лотман розглядав сюжет як могутній засіб осмислення життя, а отже й розвитку особистості. У свою чергу, автобіографічний наратив являє собою сюжетно-оповідальне зображення життєвого досвіду, індивідуальної історії окремої особистості. При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам хід життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе у якості частини нашого світу (Brockmeier & Harré, 1997).

Лейтмотив, як культурний так й особистісний, може виконувати декілька функцій. По-перше, це функція *смыслоутворення* та «смылопідтримки», що забезпечує неперервність смислової життєвої лінії людини. Крім того, лейтмотив виконує *конструктивну* функцію, збираючи розрізнені життєві теми в єдину життєву історію. Ще однією функцією лейтмотиву є *виражальна*, яка забезпечує самопрезентацію особистості у тих чи інших життєвих ситуаціях. І нарешті, найголовніше – саме наявність особистісного лейтмотиву забезпечує *збереження ідентичності* особистості, об'єднуючи усю життєву історію у власну неповторну «мелодію», котра, хоч іноді й відхиляється від основної теми, але все ж дозволяє особистості сприймати життєву історію як особисту, запобігаючи відчуттю, що вона проживає не своє життя, тобто забезпечує авторство життя.

Іншими словами, із явищ та подій, що наповнюють життєву реальність, людина відбирає найбільш значимі в розкритті та визначенні власної ідентичності, створює на цій основі життєву історію, далі, згідно з внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоототожнення і перебудовує свою історію з метою максимально їх виразити. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю наративний текст, що є відображенням ментальної моделі реальності, притаманній тій чи іншій особистості.

Таким чином, вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих смислів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також вибудовує смислову основу для побудови життєвих сценаріїв та подальшої інтерпретації власної особистості, власного життя, а також оточуючої соціокультурної реальності.

Розглянемо способи, за допомогою яких можна виділити провідний лейтмотив особистості, аналізуючи серію її оповідей про себе.

Насамперед слід звернути увагу на повторюваність теми, оскільки тема, до якої індивід звертається три або більше разів у низці оповідей, має безумовне значення для нього. На нашу

думку, часте звернення до однієї і тієї ж теми в поєднанні породження оповіді є характерною особливістю наративного тексту, що сприяє глибшому усвідомленню та осмисленню власного досвіду. Найбільш значимі події, наприклад травми, повторюються в розповідях поки особистість або не розв'яже їх, або ж не примириться з ними, відшукавши прийнятну для себе форму осмислення або ж зручне (захисне) пояснення.

Має велике значення й емоційне залучення оповідача в тему, що свідчить про достатньо відкриту для самоусвідомлення цінність даного змісту.

Крім того, слід звертати увагу на логічну суперечливість/несуперечливість окремих тем, що повторюються в розповідях. Цей показник вказує на наявність або відсутність внутрішніх конфліктів особистості, а також на спробу узгодити шляхом нарації окремі конфліктні тенденції життєвого шляху особистості.

Ще однією характеристикою є унікальність теми, яка визначається шляхом порівняння розповідей з іншими оповідями тієї ж людини. Наративи, породжувані в різні часи, можуть містити досить відмінні за змістом теми, або ж характеризуватися наявністю великої кількості штампів, стереотипних сюжетів. Останнє свідчить, що людина поміщає свій досвід у якісь нормативні рамки – культурні, соціальні, етичні тощо, не намагаючись вибудувати власну авторську історію свого життя (Чепелева, 2011).

Має значення й взаємозв'язок основних тем розповідей та їх підпорядкованість головній темі, основному лейтмотиву життєвої історії.

Крім теми, суттєве значення для виявлення основного лейтмотиву в життєвій історії людини, визначення її провідних особистісних проблем має наявність дійових осіб, що переходять від розповіді до розповіді, оскільки саме персонажі є відображенням різноманісних життєвих тенденцій особистості. Інакше кажучи, різні персонажі можуть містити різноманітні проєкції окремих граней самої особистості, а різні герої оповіді – певний спосіб їх представлення. При цьому важливо розрізняти головних та другорядних персонажів, оскільки саме перші є відображенням провідного особистісного лейтмотиву.

Таким чином, у процесі мотивного аналізу наративного тексту можна спиратися на концептуальну схему Мюррея (Murray, 1938): герой – його потреби – тиски середовища, виділивши основні змінні такого аналізу:

1. Головна тема (лейтмотив), під якою розуміється деякий спільний знаменник або спільна тенденція низки оповідей. Причому в оповіді таких тем може бути декілька, і вони іноді переплітаються між собою.

2. Головний герой розповіді, оскільки оповідь людини – це, по суті, розповідь саме про неї. При цьому, не дивлячись на велику кількість дійових осіб, які можуть бути присутні в оповіді, все ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з якимось із персонажів. Як вже зазначалося, в оповіді завжди є проєкції різних характеристик автора та способів їх представлення. При цьому може бути ідентифікація як з героями, так і з позицією автора (навіть коли розповідь ведеться від першої особи, ці ідентифікації можуть не збігатися).

3. Головні потреби та мотиви героя, що великою мірою є відображенням цих феноменів самого автора оповіді.

4. Персонажі, предмети та обставини, що включені в оповідь, але ж, навпаки, такі, що ігноруються оповідачем.

5. Середовище та уявлення про навколишній світ, що залежно від атмосфери оповіді, може бути схарактеризоване двома-трьома прикметниками, наприклад, ворожа, агресивна, або ж, навпаки, доброзичлива тощо.

6. Основні конфлікти та захисти, що супроводжують їх, а також природа основних страхів.

Таким чином, здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних наративних способів осмислення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття. При цьому наратив виступає не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, створюючи смисл, послідовність та неперервність життя, а й провідним засобом саморозуміння та особистісного зростання.

2.3. Вплив інтерпретаційних процесів на функціонування та розвиток особистості

Постнекласична психологія є відгуком на виклики сьогодення, сучасний стан полікультурного, швидко змінюваного світу. Прискорення усіх соціальних процесів, різка зміна ситуацій, що проходять через канал особистого досвіду сучасної людини, скорочення їх тривалості та посилення різноманітності, що у свою чергу зумовлює складність подолання життєвих проблем, призводять до нестабільності, нестійкості ментальної моделі світу. Людина має постійно приводити її у відповідність до швидкоплинних соціокультурних умов. Це пов'язано із ускладненням процесів усвідомлення та осмислення інформаційних потоків, що захльостують людину, неможливістю їх адекватно інтерпретувати, вибудувати власний автобіографічний текст, який відображає особисту історію людини. Соціальні та культурні норми все частіше замінюються дискурсивними практиками, в які особистість занурюється не як автор власної життєвої історії, а лише як пасивний учасник соціокультурного дискурсу.

Інакше кажучи, правомірним є притаманне постмодернізму розуміння сучасної особистості не як сталого утворення, а як нарації. На місце сталому особистісному ядру, що зумовлює структуру особистості, постає ризома, тобто неструктуроване, розмите утворення, що веде до втрати суб'єктності, авторства, робить особистість усе більш вразливою до змінюваних соціокультурних умов. В особистості немає ядра, центру, вона не породжує тексти, сюжети, автонаративи, що є результатом інтерпретації її життєвого та соціокультурного досвіду, а лише поглинає (як правило, «неперетравленими», неосмисленими) повідомлення, які обрушуються на людину з усе зростаючою швидкістю і в усе більшій кількості, не даючи можливості не тільки осмислити увесь цей інформаційний потік, а навіть структурувати його, хоча б найпримітивнішим способом. Інакше кажучи, ситуації не встигають проінтерпретуватися – вони «проковтуються» непереробленими, неосмисленими. Це призводить до «кліпізації» свідомості сучасної людини та появи у внутрішньому світі особистості невідрефлексованих та

невербалізованих утворень, що своєю чергою, утруднює соціальну адаптацію та призводить до невротизації особистості.

Особливу роль тут відіграє Інтернет який попри усі свої безперечні достоїнства, часто перетворюється на «інформаційного гангстера», який не лише нав'язує людині зовсім непотрібну їй інформацію, а й гальмує розвиток когнітивних структур та процесів особистості, не даючи можливість, зокрема, оволодіти когнітивними операціями структурування, переструктурування та осмислення інформації, позбавляючи її таким чином розвитку здатності до інтерпретації та розуміння як себе, так й навколишнього.

Інтерпретація навіть не нав'язується, її взагалі немає. Замість цього стрімко спливаючі блоки інформації, які можна лише «проковтнути» неперетравленими, Це, у свою чергу, призводить до міфологізації свідомості сучасної людини, особливо молоді, в якій ще не сформовані особистісні структури (цінності, переконання, сенси). Людина стає беззахисною перед маніпуляціями, оскільки ще не має власної семіотичної бази, що дозволяє запустити інтерпретаційні процеси. Мається на увазі засвоєна з культури система сюжетів, текстів, які особистість накладає на ту чи іншу інформацію, трансформуючи її та інтегруючи у власний смисловий простір.

Першим на це звернув увагу А. Моль, який визначив сучасну культуру як мозаїчну, тобто таку, що засвоюється не через систему освіти, яка існує у тому чи іншому суспільстві, а в результаті впливу засобів масової інформації (Moles, 1967).

Мозаїчність сучасної культури, занурюючи особистість у досить різноманітні, а почасти суперечливі, такі, що не пов'язані між собою в певну цілісність, дискурсивні простори, сприяє породженню особистих текстів (точніше, їх слід назвати квазітекстами), які не є результатом інтерпретації та осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а «проковтуванням» зразків, що подаються у ЗМІ та пов'язані між собою за мозаїчним принципом. Результатом цього є не породження наративів та інших особистих текстових утворень, а міфологізація свідомості, що відображає основні міфи сучасної культури. У цьому випадку в свідомості особистості представлений не Я-текст, що є суттєвим

відображенням її ідентичності, а мозаїка різноманітних типових сюжетів. Це, у свою чергу, створює сприятливе підґрунтя для маніпулювання свідомістю. Здійснюється воно за принципом гіпнотичного впливу – коли поява якогось типового сюжету, ситуації, ключового слова запускає увесь міфологічний ланцюг, тобто накладає на ситуацію міфологічні інтерпретаційні патерни або спонукає людину до типової стереотипної поведінки, що не завжди відповідає вимогам тієї чи іншої конкретної ситуації.

У той же час інтерпретація особистого та соціокультурного досвіду, розуміння реальності та себе в цій реальності є однією з найважливіших умов особистісного розвитку. Пов'язано це з тим, що в особистісному тексті, насамперед наративі, відображено та об'єктивовано смислові структури особистості, а останнім часом все більше дослідників приходять до розуміння особистості як психологічної категорії в її смисловій інтерпретації. Тобто під специфічним змістом особистості розуміється її смисловий вимір, її внутрішній світ, що має смислову природу. Саме смислові структури забезпечують орієнтацію особистості в сфері її існування в соціокультурному середовищі. Таким чином, сенси виступають як механізми смислової регуляції життєдіяльності людини, як засіб її зв'язків з навколишнім. При цьому у якості провідної смислоутворювальної технології виступає діалог, як внутрішній, так й діалог з оточуючим світом, з культурою.

Деякі дослідники розглядають процеси розуміння та інтерпретації життєвого та соціокультурного досвіду, що ведуть до формування здатності людини до смислової саморегуляції, як герменевтичне завдання, однією із характерних особливостей якого є розщеплення розуміння реальності іншого та реальності загалом, з одного боку, та розуміння себе, своєї власної реальності, з іншого – «екстрарозуміння» та «інтрарозуміння».

На нашу думку, основним завданням такого герменевтичного виховання є розвиток в особистості авторського ставлення до дійсності, особливо до себе та власного життя. Це те, що М. Фуко «турботою про себе» (Foucault, 2005).

Одним із ключових способів становлення сучасної людини є залучення до практик самості, або «технологій себе», що передбачають систематичне звернення суб'єкта до власного досвіду

як до об'єкта рефлексії, інтерпретації та трансформації. У цьому процесі людина не лише осмислює сенс і призначення свого життя, але й конструює та реконструює власну суб'єктність через постійне «опрацювання» себе – аналіз власних дій, намірів, життєвих сценаріїв і їх наслідків. Така герменевтична робота виступає умовою збереження ідентичності в ситуації історичної та соціокультурної мінливості, оскільки суб'єкт постає як результат безперервних практик саморозуміння та самоконституювання. Відтак, інтерпретація досвіду та його наративна або ширше — дискурсивна репрезентація є не просто способом опису життя, а фундаментальним механізмом формування суб'єкта як такого (Foucault, 2005).

Таким чином, самоконституювання особистості має відбуватися в мові та культурі і бути нерозривно з ними пов'язане. Культура задає простір можливих для самовираження сенсів та базових культурних сценаріїв, мова – послідовність та форми їх вираження. При цьому людина формує свій досвід у культурі, а не асимілює її зміст. Іншими словами, інтерпретуючи та осмислюючи свій життєвий досвід, особистість має не просто автоматично накладати на нього типові культурні, сімейні, соціальні та інші сюжети, а вибудовувати свій власний текст (найчастіше наратив), який є відображенням як її особистої історії, так й її ідентичності.

У цьому випадку стає можливим формування того, що М. Фуко назвав сучасною людиною. Сучасна людина, за М. Фуко, – це, по-перше людина, котра критично ставиться до усього, що вона робить, до того, як вона мислить і відчуває, це людина, яка постійно себе відтворює, конститує, аналізує та з'ясовує власні межі. По-друге, сучасна людина – це людина, яка вкрай уважно ставиться до реальності, оскільки, судячи з усього, вона сформована людськими практиками (дискурсами), тим, що люди роблять та якими способами вони це роблять (Foucault, 2005).

Ще один із шляхів становлення сучасної особистості є створення суб'єктивної психічної реальності, в основі якого лежать процеси інтерпретації, розуміння та осмислення життєвого та соціокультурного досвіду. На нашу думку, в основі її лежать процеси осмислення та концептуалізації навколишнього

світу та їх відображення в дискурсі. Іншими словами, ці процеси є провідними механізмами особистісного самоконституювання людини.

Крім того, особистість формується при переході людини до приватних схем та сценаріїв самоорганізації психіки. Такими схемами і сценаріями, на нашу думку, є дискурсивні утворення (насамперед наративні) як найбільш культурно відповідні, «екологічні», такі, що легко засвоюються людиною у процесі онтогенезу. Як вважав Ю.М. Лотман, в результаті виникнення оповідальних форм мистецтва людина навчилася розрізняти сюжетний аспект реальності, тобто розчленовувати недискретний потік подій на певні дискретні одиниці, поєднувати їх з якимось значеннями та організовувати в упорядковані ланцюги. Виділення подій – дискретних одиниць сюжету – та надання їм певного сенсу, з одного боку, а також певної часової, причинно наслідкової або якоїсь іншої впорядкованості – з другого, складає сутність сюжету. Створюючи сюжетні тексти, людина навчилася розрізняти сюжети в житті і, таки чином, тлумачити собі це життя (Lotman, 2009).

І, нарешті, провідним засобом герменевтичного виховання є, на наш погляд, створення умов для розвитку в особистості відповідального, авторського ставлення як до оточуючого, так й, насамперед, до себе та власного життя. Це передбачає розвиток здатності до розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду, вибудовування власної життєвої історії як неповторного особистісного твору. Сюди входить й участь особистості в підтримці та укріпленні власної цілісності, пошук системоутворювальної основи власного існування, яке здійснюється завдяки продумуванню власного життя, його смислу та призначення, постійному відтворенню себе та втіленню цього процесу в автонаративі. Велике значення має й прагнення створити сценарій власного життя, проект «Я» та постійно втілювати його в життєвих практиках, створюючи таким чином власну неповторну особистісну історію, і, як наслідок, власну ідентичність. Іншими словами, процес створення особистої історії, автобіографії має стати процесом створення власного життя.

Тут можна послатися на Дж. Брунера, котрий, виходячи із конструктивістських уявлень, про те, що історії не відбуваються в

реальному світі, але, скоріше, конструюються людьми у своїй голові, вважає, що наші біографії також конструюються. Їх краще розглядати не як запис минулих подій, а скоріше як неперервну інтерпретацію та переінтерпретацію людського досвіду. Можливо, вважає дослідник, автобіографію слід розглядати як процес створення життя (Bruner, 2004).

Причому важливу роль тут відіграють освоєні особистістю способи семіотичного опосередкування та регуляції життєдіяльності, які здійснюються через дискурсивні практики, які саме й дозволяють інтерпретувати, осмислювати, концептуалізувати події, що відбуваються, вибудовуючи за допомогою цих процесів власну психічну реальність, створюючи власний життєвий проект.

Велику роль у цьому процесі відіграють тексти культури, які особистість засвоює у процесі соціалізації. Як вже зазначалося, освоюючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду через розуміння, інтерпретацію та інтерналізацію основних текстів культури.

Дискурсивний суб'єкт – це суб'єкт, що є певним інтегрованим семіотичним утворенням з центром «Я», утворення, яке не існує саме по собі поза символічної взаємодії з іншими людьми. Він живе у просторі мовних практик, тобто фактично становить місце зустрічі різних дискурсів (Масієнко, 2003). Стаючи дискурсивним суб'єктом, особистість набуває здатності створювати дискурси, а не підкорюватися їм або репродуктивно їх відтворювати. Інакше кажучи, дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе в тексті. Такий текст отримав назву «я-тексту особистості». Він будується на основі культурно заданих дискурсивних моделей, найбільш розповсюдженою із яких є наративна модель. Наративна модель передбачає відтворення певної історичної канви життя особистості за законами створення оповіді (там само).

Таким чином, особистість можна тлумачити як автора, оповідача та дослідника власного життя, суб'єкта, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок. Однією з провідних функцій створення та трансформації особистих історій є підтримка та

розвиток ідентичності людини, розвиток уявлень про власне Я, а також здатність ефективнішого розуміння інших людей та продуктивної взаємодії з ними. Причому таке конструювання ідентичності особистості відбувається, як вже зазначалося, на основі культурних моделей – прочитаних текстів, оповідей інших людей, образів, поданих у засобах масової інформації тощо.

Процес наративізації сприяє створенню смислового простору особистості, який можна визначити як складне інтегроване психологічне утворення, що є результатом розвитку особистості як активного творця власного життя, по суті, його автора. Цей смисловий простір забезпечує цілісність, автономність та сталість особистості, сприяє збереженню її ідентичності, а також створює умови для самопрезентації людини, її захисту від маніпулятивних та будь-яких інших негативних впливів.

Можна виділити основні характеристики смислового простору особистості, які є результатом розуміння та інтерпретації життєвого досвіду (Чепелева, 2013).

Для смислового простору особистості, який є результатом розуміння та інтерпретації життєвого досвіду, характерним є його *подієва насиченість*, що визначається кількістю подій, інтегрованих, осмислених людиною та відображених в її особистій історії. Маються на увазі події, що стали віхами у житті людини, визначили її подальший життєвий шлях.

Смисловий простір розвиненої особистості характеризується також *структурованістю та узгодженістю*, які визначаються смисловою узгодженістю особистих наративів, що вибудовуються в цілісний особистісний твір, особисту історію. Структурованість пов'язана насамперед із встановленням зв'язків між подіями та їх категоризацією за ступенем значимості для людини, що знаходить своє відображення в тексті автонаративу. Неструктурованість проявляється в поєднанні подій різного ступеня значимості або ж взагалі в неструктурованості особистих оповідей. Значимість подій для особистості співвідноситься з характеристикою значимого індивідуального досвіду, виділеною О.М. Лактіоновим. Дослідник тлумачить значимість індивідуального досвіду особистості як спрямованого в майбутнє, мотивованого майбутніми життєвими завданнями суб'єкта, що

продовжені в часі. Значимий індивідуальний досвід виконує функцію ідентифікації суб'єкта й включає в себе не лише досвід окремої особистості, а й досвід минулих поколінь, культури, в термінах якої суб'єкт також здатен до самовизначення (Лактионов, 1998).

Близькою до структурованості є й *цілісність* смислового особистісного простору. Вона визначається спадкоємністю вражень минулого, теперішнього та майбутнього, при якому теперішнє розглядається як природний перехід від минулих подій до майбутніх. При такому сприйманні свого життєвого шляху людина бачить у своїх сьогоднішніх вчинках наслідки минулого досвіду та вплив майбутніх цілей.

З цілісністю смислового простору особистості тісно пов'язана така його характеристика, як *широта часової перспективи та ретроспективи*. Остання визначається тим, наскільки минулі події впливають на сьогоднішню поведінку людини, тобто наскільки вона усвідомлює минулий досвід та трансформує його в наративних текст. Перспектива визначається тим, наскільки плани, очікування, цілі впливають на реальну поведінку в теперішньому та на її актуальний автонаратив і сприяють подальшому самопроектуванню особистості.

Таким чином, у смисловому просторі суб'єкта починає зароджуватися «Я-потенційне», якого ще немає, але яке вже можливе за умови «розототожнення» з самим собою, віднайдення нових смислових контекстів, створення персональних смислів, ідеальних особистісних проєктів та життєвих стратегій, що відкриває шляхи для формування нових самоідентифікацій, а отже й нові перспективи розвитку.

Суттєвою характеристикою смислового простору особистості є його *відкритість*. Вона проявляється у відкритості людини до інформаційного потоку, здатності засвоювати та інтегрувати основні сенси соціуму та культури. При цьому важливим є й відсутність захисних форм інтерпретації зовнішніх впливів, що призводить до стагнації особистісного розвитку людини.

Однією з ключових характеристик розвиненої особистості є здатність активно управляти власним смисловим простором. Йдеться про здатність переосмислювати, переструктурувати

свій життєвий досвід згідно мінливих життєвих обставин, а також відповідно до особистого наративу, життєвих планів, завдань та перспектив особистості.

Таким чином, незважаючи на тенденції сучасної культури перетворити особистість у простого коментатора, а почасти навіть спостерігача власного життя, який занурений у нескінчений потік різноманітних повідомлень, маніпуляцій, міфологізацій, ми маємо прагнути прямо протилежного – розвитку в людини позиції відповідальності за власне життя, її авторство. Інакше кажучи, сучасна особистість збереже себе, власну ідентичність за умови, якщо вона із «нарації», що захоплюється різноманітними зовнішніми маніпулятивними дискурсами, перетвориться на автора, менеджера себе, здатного турбуватися про себе, свій розвиток, автора власної життєвої історії, яка виникає в процесі інтерпретації, розуміння та осмислення різноманітних життєвих ситуацій, загалом, власного життєвого та соціокультурного досвіду.

Отже, розвиток особистості в контексті психологічної герменевтики – це розвиток здатності до самоосмислення та осмислення світу через освоєння культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію власного життєвого та соціокультурного досвіду, набуття нових сенсів, а також здатності їх трансформувати (через трансформацію особистих наративів). Це також здатність вибудовувати, з одного боку, історію власного життя (особистісний твір), з іншого – сценарій майбутнього, життєвий та особистісний проекти, зберігаючи при цьому гнучкість у трансформації цих історії, сценаріїв, проектів залежно від соціокультурного та особистісного життєвого контекстів.

На основі викладеного вище можна виділити основні шляхи особистісного розвитку з точки зору постнекласичної психології та психологічної герменевтики як невід'ємної її складової:

- Інтерпретація та реінтерпретація особистого і соціокультурного досвіду.
- Побудова власної символіки, яка дозволяє створити особистісний концепт, міф, проект тощо.
- Створення власної життєвої історії на основі побудови життєвих наративів та концепцій власного буття.

- Тезаурусний досвід осягнення життя, який передбачає побудову смислових класів подій, на основі яких створюється концепція власного життя та засоби її втілення в життєвих практиках.
- Вибудовування власного особистісного та життєвого проектів як основи подальшого розвитку (Чепелева, 2013).

Причому важливу роль тут відіграють засвоєні особистістю способи семіотичного опосередкування та регуляції життєдіяльності, що здійснюються за допомогою дискурсивних практик, які дозволяють інтерпретувати, осмислювати, концептуалізувати життєві події, вибудовуючи за допомогою цих процесів власну психічну реальність, створюючи власний життєвий проект, проект Я.

Отже, психологічна герменевтика, яка розвивається в руслі постнекласичної психології, одним із провідних шляхів розвитку особистості вважає занурення її в дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення в текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, власного життєвого шляху. Саме в цьому випадку особистість стає автором власного життя, вибудовуючи його як неповторний особистісний твір.

2.4. Наративне конструювання ідентичності особистості

Процеси розуміння та інтерпретації, за допомогою яких людина усвідомлює, впорядковує та організує власний досвід, впливають на внутрішньо-особистісну узгодженість, забезпечуючи тим самим безперервне відчуття ідентичності. Завдяки означеним вище процесам у людини утворюються стабільні організовані когнітивні структури, які й лежать в основі її ідентичності.

За Е. Еріксоном особистісна ідентичність – це переживання індивідом себе як цілого, «неперервна внутрішня рівність з собою», «неперервність самопереживання індивіда». Як зазначає дослідник, складність досягнення проблеми ідентичності полягає в тому, що тут ми маємо справу із процесом, що локалізований в ядрі не лише індивідуальної, а й суспільної культури, з процесом, який дійсно встановлює ідентичність цих двох ідентичностей (Erikson, 1968).

Формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення та спостереження, процес, що протікає на усіх рівнях психічної діяльності. За допомогою цього процесу індивід оцінює себе з точки зору того, як інші оцінюють його в порівнянні з собою і в рамках значимої для них типології. В той же час індивід оцінює судження інших про нього з точки зору того, як він сприймає себе в порівнянні з ними і з типами, значимими для нього. Цей процес протікає здебільшого неусвідомлено – за виключенням тих випадків, коли внутрішні умови та зовнішні обставини посилюють відчуття ідентичності (там само).

Таким чином, ідентичність особистості багато в чому зумовлена культурою, тими культурними зразками, які індивід засвоює в процесі свого розвитку, трансформуючи їх у власні особистісні утворення, що лежать в основі його ідентичності.

Однак серед дослідників немає єдиної думки щодо умов формування особистої ідентичності, її співвідношення із ідентичністю соціальною, хоча більшість із них приймають тезу про «подвійний зміст» будь-якої моделі культури, про наявність у ній двох основних складових – образу світу та образу людини.

Особистісна ідентичність (іноді її називають особистою або персональною) тлумачиться як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що вирізняються певною сталістю або хоча б наступністю в часі та просторі, що дозволяє диференціювати одного індивіда від інших. Інакше кажучи, під особистісною ідентичністю розуміють набір характеристик, який робить людину подібною самій собі та відмінною від інших. Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої або меншої групи, залученості до якоїсь соціальної категорії. В ній виділяють мов би

два різних аспекти розгляду: з точки зору інгрупової подібності та міжкатегоріальної диференціації.

При цьому, однак, більшість авторів дотримуються думки, що особистісна ідентичність організована соціально, а отже, як й інші соціальні репрезентації, може бути представлена як когнітивна структура, орієнтована мета-системою соціальних регуляцій. Інакше кажучи, персональна ідентичність може розглядатися як соціокультурна репрезентація, оформлена й організована як певна когнітивна структура.

На нашу думку, такою когнітивною структурою є наратив, який, з одного боку, є результатом інтерпретації соціокультурного світу і створення на її основі внутрішньої психічної реальності, з іншого – наслідком самоінтерпретації, вираженої в Я-концепції особистості. Саме історія, яку людина «створює», «пише» протягом усього свого життя, узгоджуючи її з історією країни, культури, суспільства, вписуючи при цьому себе в цей соціокультурний контекст, і дає їй можливість узгоджувати як особисту, так і соціальну ідентичність, відчуті не лише особистісну усталеність, зв'язок між минулим та теперішнім, але й усталеність соціокультурну, можливість адекватно жити й діяти в соціумі.

Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, життєва історія – це соціокультурно зумовлений наратив, що є складовою Я-концепції (або, за Джемсом – «мое»). Модель життєвої історії – це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує виключно важливу роль для визначення «Я». Життєва історія поєднує різноманітні епізоди життя у певний узгоджений патерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими (Caprara & Cervone, 2000). Інакше кажучи, створюючи протягом усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Як зазначає Р. Хараре, уявлення про себе формується та виявляється через історії про себе, що їх створює людина. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи. Діалог, як й будь-яка інша розмова, розвивається у соціокультурному контексті. Тому «Я» –

це вміщений в історичне середовище соціально-культурний конструкт (цит. за Caprara & Cervone, 2000).

На думку багатьох дослідників, нарацію можна тлумачити як особливу практику, за допомогою якої ідентичність змінюється та артикулюється. Тобто ідентичність здійснюється в дискурсі, а не як така, що існує до нього, як рухлива, а не фіксована, як культурно-історична, сконструйована в інтеракціях, постійно змінювана та суперечлива. Крім того, розповідаючи історії, ми не лише усвідомлює себе, власний досвід, а й проектуємо себе в майбутнє, тобто конструюємо різноманітні версії «Я».

Таким чином, якщо виходити із характерного для психологічної герменевтики тлумачення особистості як оповідача історій, то у центрі її уваги повинна бути проблема «Я». Причому, на відміну від традиційного підходу, який розглядає «Я» як сутність, що може бути описана, психологічна герменевтика і наративна психологія, як невід'ємна її складова, акцентують увагу на методах конструювання «Я». Іншими словами їх цікавить не лише природа «Я», а передусім, як воно говорить, як представлено в дискурсі (Crossley, 2000). І, як наслідок, підкреслюється центральна й конструктивна роль мови у формуванні і структуруванні «Я» та ідентичності особистості.

Отже людина – активна істота, що оповідає історії. Вона автор, оповідач, коментатор та дослідник власного життя, що прагне віднайти у ньому смисл та порядок. Як зазначає Т. Сарбін, люди, з одного боку, є авторами Я-наративів та діючими особами у них – з іншого. Багато особистісних феноменів є активними наративними реконструкціями (Sarbin, 1986). Для підтримання і розвитку Я-ідентичності люди реконструюють історії власного життя, використовуючи сформовані в процесі освоєння культури вміння оповідати іншим про події власного життя, а також сприймати історії інших, вибудовуючи на їх основі як уявлення про власне «Я», так й навчаючись розуміти інших, ефективніше взаємодіяти з ними. Як зазначає Т. Сарбін, люди конструюють ідентичність на основі прочитаного, а також образів, викликаних оповіданими казками, або ж сприймаючи поведінку рольових моделей (там само).

Д.П. Макадамс виділив низку характеристик, які відрізняють одну життєву історію від іншої. Історії розрізняються

за своїм типом (оптимізм/песимізм), за використаними образами, цілями та моральними позиціями. Деякі історії виявляються ключовими епізодами – поворотними пунктами в житті людини. Усі вони містять образи – ідеальні варіанти Я, що існують як персонажі в створюваному наративі (McAdams, 2001).

Отже, наратив відіграє виключно важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як наративну конфігурацію, завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються в єдине ціле, надаючи не лише організованості та впорядкованості життю людини, а й сприяючи усталеному відчуттю себе, своєї особистості. Як вже зазначалося, П. Рікер ввів навіть поняття наративної ідентичності, вважаючи, що особистість отримує своє існування лише в процесі оповідання історій. Як зазначає дослідник, встановити ідентичність – значить відповісти на запитання «Хто це зробив?», «Хто автор?». Відповісти на запитання «Хто?», можна, на думку П. Рікера, лише розповівши історію життя. Об'єктивна історія (тобто зовнішні події) не багато говорить про дії цього «Хто». Тому його ідентичність повинна бути наративною ідентичністю. Таким чином, на думку П. Рікера, індивіди конструюються в їх ідентичності, створюючи й розробляючи наративи, які стають для них дійсною історією (Ricoeur, 1984).

Як вже зазначалося, існують певні суперечності між тлумаченнями персональної та соціальної ідентичності. На нашу думку, їх можна подолати, якщо розрізняти особисту (персональну) та особистісну ідентичність. Якщо під першою розуміти сталість рис та характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі, то особистісна ідентичність має тлумачитися з урахуванням соціокультурного контексту та залученості особистості в цей контекст. Інакше кажучи, особистісна ідентичність формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до власних особистих якостей, подій свого життя, тобто на основі власної унікальної особистої історії. Саме таке розуміння особистісної ідентичності знімає протиріччя між персональною та соціальною ідентичністю, на якому наголошує

багато дослідників. Можна припустити, що особистісна ідентичність об'єднує, інтегрує особистісну, культурну, соціальну та національну ідентичність. Тобто людина, що володіє особистісною ідентичністю, відчуває неперервність і цілісність власного життя, його узгодженість з життям свого соціокультурного оточення (Чепелева, 2013).

Таким чином, особистісна ідентичність може бути представлена як соціокультурна репрезентація, оформлена та організована у вигляді певної когнітивної наративної структури. Моделлю ідентичності є модель життєвої історії, оскільки особистісна історія надає сенс досвіду людини і відіграє виключно важливу роль для визначення її Я-концепції. При цьому провідною є здатність людини створювати історії, наративи про себе, світ та за їх допомогою конструювати власну ідентичність та власну картину світу.

Розглянемо питання щодо шляхів формування особистісної ідентичності, точніше, механізмів формування особистої історії на основі базових наративів культури, або метанаративів.

Як зазначає А. Шюц, соціальний світ переживається людиною як щільна мережа соціальних стосунків, що мають особливу смислову структуру систем знаків та символів, інституалізованих форм соціальної організації, систем статусу та престижу тощо. Значення їх приймається як належне (Schutz, 1967). В індивідуальній свідомості уся ця семіотична мережа оформлена у вигляді буденного знання, що є часто неорганізованим, неструктурованим, а іноді й хаотичним. Якщо наука для організації знань використовує систему понять, концепцій, теорій тощо, то для буденної свідомості найбільш прийнятною формою організації знань є форма оповідна, тобто наратив. При цьому замість понять буденна свідомість використовує систему типізацій, що існує в культурі, та трансформовану відповідно до потреб, цілей, особливостей буденних ситуацій кожного конкретного індивіда.

На думку А. Шюца, ці типи в основному сформовані попередниками або сучасниками як придатні засоби пристосування до речей, людей та прийняті групою. Існують ще самотипізації: людина до певного ступеня типізує свою ситуацію

в соціальному світі й ті стосунки, що пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами. Знання цих типізацій та правил їх використання є невід'ємною частиною соціокультурного спадку. Їх сукупність утворює схему співвіднесення, в межах якої слід інтерпретувати не лише соціокультурний, а й фізичний світ. Нею можна користуватися для розв'язання більшості практичних проблем (там само).

При цьому дослідник зазначає, що усяка типізація полягає в прирівнюванні рис, релевантних тій конкретній проблемі, меті, заради яких вона була створена, і в ігноруванні тих індивідуальних відмінностей типізованих об'єктів, які цій меті або проблемі нерелевантні. І, таким чином, у кожний момент часу поле повсякденного досвіду виявляється структурованим на різні області релевантностей, і саме переважаюча система релевантностей визначає, що слід розуміти як однакове або рівне за типом, а що – як відмінне (там само).

Система релевантностей і типізацій є складовою соціального спадку, вона передається членам певної спільноти і виконує ряд функцій, серед яких А. Шюц виділяє такі:

1. З'ясування того, чи є той чи інший факт подія типовими, тобто відповідають ситуації, в якій вони виникли.

2. Трансформація унікальних індивідуальних дій унікальних людей в типові функції соціальних ролей, які впливають із типових мотивів і спрямовані на досягнення типових результатів.

3. Функціонування для кожного члена групи або співтовариства в якості схеми інтерпретації та схеми орієнтації, конструюючи для них загальний універсум дискурсу.

4. Підвищення ефективності взаємодії членів групи або співтовариства завдяки встановленню відповідності між типізованими схемами орієнтації та інтерпретації. З цією метою застосовуються різноманітні засоби соціального контролю – моральні норми, закони, правила, ритуали тощо.

Соціально схвалена схема типізації та релевантностей є джерелом для виникнення схем типізацій та структур релевантностей кожної окремої людини (там само).

На нашу думку, крайнім варіантом такої типізації є центральний міф культури, його раціоналізація у вигляді базових наративів, котрі є провідною схемою самоінтерпретації та самоорієнтації культури, будучи при цьому базою для створення особистих наративів та міфів.

Таким чином на рівні буденної свідомості відбувається процес самотипізації. Остання включає як результат інтерпретації окремою особистістю тих чи інших соціальних, культурних, життєвих подій, так й результат самоінтерпретації. В результаті формується досить стала система типів, що виступають як основа сюжетів та героїв будь-якого індивідуального наративу. Тобто ми запозичаємо із культурних творів типові сюжети типових героїв, однак, пристосовуємо їх до нашого повсякденного життя, нашого розуміння як себе, так і навколишнього. Як зазначав А. Шюц, людина певною мірою типізує свою ситуацію в соціальному світі і ті різноманітні стосунки, які пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами (Schutz, 1967).

На нашу думку, найбільш прийнятними для буденної свідомості форми існування типізацій є наративи, які відбивають типові життєві ситуації та способи реагування на них у так званих типових сюжетах. Ці сюжети можуть бути зафіксовані тими чи іншими способами в культурі, зокрема в літературі, творах кіномистецтва, засобах масової інформації тощо. На їх основі формуються типові індивідуальні сюжети, які й фіксують базові наративи особистості.

Розглянемо у зв'язку з цим як формується новий досвід людини, в конкретних буденних ситуаціях, з якими вона стикається протягом свого життя (Чепелева, 2013).

Якщо ми стикаємося із звичними ситуаціями, то ми, як правило, інтерпретуємо їх майже автоматично, не замислюючись. Це відбувається завдяки накладанню на такі ситуації типових схем та сценаріїв, які відображають найрозповсюдженіші сюжети людського життя. Зазвичай для розв'язання типових проблем у типових ситуаціях ми використовуємо засвоений раніше культурний зразок, який містить «рецепти» типового розв'язання типових проблем. Якщо ж людина потрапляє у незвичну

ситуацію, особливо кризову або травмівну, то звичні схеми та сценарії, типові сюжети не спрацьовують. Такі ситуації часто викликають необхідність випрацювання нових схем інтерпретації та орієнтації, які допомагають переосмислити власний досвід та виробити адекватний стиль поведінки в них.

Як зазначає А. Шюц, якщо ми стикаємося в досвіді з чимось дотепер невідомим, таким, що виходить за межі нашого буденного знання, ми починаємо процес дослідження. Насамперед ми визначаємо новий факт, намагаючись вловити його смисл. Потім ми крок за кроком трансформуємо нашу загальну схему інтерпретації світу таким чином, щоб новий факт та його смисл стали сумісними й узгодженими з усіма іншими фактами нашого досвіду та його смислами. Так ми розширюємо та перебудовуємо наш запас досвіду (Schutz, 1967).

Отже, можна припустити, що в процесі життя базовий наратив, який є засобом фіксації не лише досвіду особистості, але й її ідентичності, весь час трансформується, поповнюється новими фактами, переосмислюється та переструктуровується під впливом різноманітних подій, які, своєю чергою, осмислюються та включаються в особистісний досвід у вигляді різних історій. Інакше кажучи, базовий наратив є відкритим твором, що завершується лише після завершення життя особистості.

Таким чином, зустрічаючись з новими, незвичними, складними ситуаціями, можна спробувати включити їх у старі концептуальні та наративні структури (це можливо за умови, коли старі й нові ситуації мають схожі риси), однак, така спроба може виявитися невдалою і викликати ще більше напруження і навіть певну дезадаптацію особистості. У таких випадках продуктивнішим є вибудовування нових схем та сценаріїв за допомогою двох основних механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду – семіотичного та комунікативного, які були схарактеризовані вище.

Робота семіотичного механізму полягає в тому, що починає трансформуватися старий тезаурус за рахунок формування нових значень, що дозволяє визначити нові денотати. Це сприяє кращому розумінню (означенню) того, що відбувається. Потім, коли новий тезаурус вибудовано, відбувається, з одного боку,

структурування ситуації, а в багатьох випадках її переструктурування відповідно до нового тезаурусу, з іншого – процес розуміння нових ситуацій на основі нової концептуальної структури сприяє створенню нових концептуальних схем, розширюючи тим самим ментальний досвід особистості. Ці схеми включаються в наявні структури досвіду і починають діяти як інтерпретативні схеми в типових життєвих ситуаціях.

Дія комунікативного механізму проявляється в тому, що нова ситуація проговорюється у внутрішньому та зовнішньому мовленні. При цьому на першому етапі її осмислення людина намагається використовувати наявні в досвіді наративні структури, типові сюжети, сценарії тощо. У деяких випадках це спрацьовує, коли, з одного боку, нова ситуація має схожі риси з типовими ситуаціями, з іншого – якщо особистість має достатньо багаті наративні ресурси, що дає можливість пристосувати їх до нової ситуації. Однак частіше розуміння нової ситуації та її адекватна інтерпретація потребують створення нових наративів, які, не порушуючи базовий наратив (особистісну ідентичність), вбудовуються в загальну історію життя особистості. Хоча бувають такі ситуації (наприклад, ситуація гострої кризи), які повністю руйнують базовий наратив, і необхідна складна внутрішня робота, як правило, із залученням спеціаліста, котра й допомагає вибудовувати нову наративну систему, по суті нову особистісну ідентичність. Яскравим прикладом такої ситуації є повномасштабна війна, в результаті якої руйнуються базові особистісні наративи. Як наслідок, людина опиняється в ситуації смислової невизначеності, виходом з якої є, в тому числі, трансформація смислової системи особистості, а отже й вибудовування нових наративів, релевантних поточній ситуації.

Як правило, нові наративи створюються в процесі внутрішнього та зовнішнього проговорювання на основі нових ментальних утворень (тезаурусів, схем, концепцій тощо). Причому нові наративні утворення, з одного боку, використовують новостворені ментальні структури, з іншого – спираються на базові концепції особистості (насамперед Я-концепцію) та на її базовий наратив. Причому саме ці, вже наявні утворення відіграють вирішальну роль у процесі усвідомлення

нового досвіду. Так, наприклад, якщо особистості притаманна негативна Я-концепція, яка може відповідати базовій наративній темі (лейтмотиву) «Я – невдаха», то й нові наративні утворення, незалежно від особливостей незвичної ситуації, будуть будуватися на основі цих особистісних утворень. Інакше кажучи, хоча для осмислення нової ситуації й вибудовуються нові концепти, однак, основний її сенс, який видобуває особистість в процесі інтерпретації, як правило, відповідає сенсу базових складових особистості. Тому нові ситуації, замість того, щоб трансформувати особистісний досвід часто лише підкріплюють вже наявний досвід, тобто базові ментальні конструкти особистості, що вже склалися.

І лише на основі досить складної та напруженої внутрішньої роботи можна трансформувати особистісний досвід і вже на його основі по-іншому осмислювати нову ситуацію. Тобто, якщо вдасться відійти від усталених особистісних утворень, як правило, за допомогою Іншого, діалогу з ним, то старий наратив починає руйнуватися, оскільки новий досвід вступає у конфлікт з наявними базовими структурами особистості. Текст базового наративу (або наративів) втрачає свою цілісність (а іноді й зв'язність), завершеність, і особистість починає складну внутрішню роботу з його відновлення або трансформації. При цьому для розв'язання внутрішнього конфлікту, що виник в результаті необхідності осмислення нової ситуації, можливі два шляхи – новий досвід може бути відкинуто та відновлено старий наратив у всій своїй цілісності та завершеності, або ж він переосмислюється, трансформується, наповнюється новим смислом. У результаті цього відбувається переструктурування, трансформація особистого досвіду і вибудовується новий текст, новий наратив, який відповідає як змінам ситуації, так й особистісним змінам.

Величезну роль у створенні нових наративних утворень відіграють культурні метанаративи, які дозволяють не лише успішніше створювати нові наративи, але й перешкоджають втраті культурної та соціальної ідентичності особистості.

При цьому, усвідомлюючи усю важливість культурних схем, типізацій, закладених у метанаративах, для формування

особистісної ідентичності, не слід забувати про унікальність, неповторність кожної життєвої історії, або хоча б усвідомлення її такою, без чого неможливе стабільне відчуття ідентичності.

Як зазначав Дж. Брунер, функція оповідання – знаходити інтенціональний стан, який пом'якшує або меншою мірою робить зрозумілим відхилення від канонічної культурної схеми. Саме таке відхилення лежить в основі унікальності тієї чи іншої особистої історії, а значить й неповторності кожної особистості, своєрідності її ідентичності. З іншого боку, це створює відчуття приналежності особистості до тієї чи іншої культури, не позбавляючи її при цьому відчуття унікальності своєї особистої історії (Bruner, 1990). Інакше кажучи, наратив відстоює унікальність кожної людини, не позбавляючи її соціокультурного контексту існування.

На думку Дж. Брунера, ментальний простір наративу створюється постійним зіставленням індивідуальних випадків, про які йдеться в оповіді, з нормативними культурними станами. Модель оповіді та її ілюстрація, що відхиляється від нормативної, створюються на ходу. Те, що поєднує персонажі ззовні, є сюжетна рамка – норма, зсередини – їх культурна свідомість. Разом вони, на думку дослідника, створюють ментальність (там само).

Таким чином, одне з найважливіших призначень наративу – підтримання соціальної, культурної та персональної ідентичності, а також їх узгодження в межах особистості, яка створює унікальну особисту історію, узгоджену при цьому з історією свого соціуму, своєї культури. Як зазначає Дж. Ф. Бьюдженталь (Bugental, 1987), у нашому суб'єктивному житті ми розв'язуємо завдання довжиною у життя із створення світу та визначення нашого місця в ньому. Із багатьох джерел ми збираємо матеріали для цієї монументальної роботи із структурування життя. Наші батьки, брати, сестри, родичі, друзі, вчителі, засоби масової інформації та багато іншого постачають матеріали, але кожна людина наодинці плете свій візерунок існування.

Слід також зазначити, що в процесі осмислення особистого досвіду, а отже й формування особистісної ідентичності, величезну роль відіграє діалог – як зовнішній, так і внутрішній,

можна навіть говорити про принципову діалогічність цього процесу. Тільки діалог дозволяє особистості рухатися в просторі свого особистого досвіду, формуючи нові концептуальні схеми та наративні структури, а отже й розвиваючись. Якщо немає діалогу, то наратив може редукуватися до особистого міфу, що є утворенням за визначенням недіалогічним. Це призводитиме до стагнації особистості, призупиненні особистісного зростання, позаяк міф, як правило, не спонукає людину до пошуку нових розв'язків нестандартних проблем, не сприяє розумінню нової ситуації, посилюючи тим самим напругу, призводячи до кризи і навіть особистісної дезадаптації.

Основними функціями наративного конструювання особистісної ідентичності належать визначені вище функції наративу (сміслоутворювальна, конституювальна, розвивальна, інтерпретуюча, захисна) та основні характеристики досвіду особистості (інтегрованість, несуперечливість, самототожність, контекстуальність, діалогічність самоцінності та відкритість).

Все це дозволяє переводити події життя (історію як процес) в узгоджений особистісний наратив (історію як текст), який відбиває результат осмислення, інтеграції та упорядкування особистого досвіду, і створювати, відповідно, особистісну ідентичність, що відображує персональну, соціальну та культурну ідентичність.

Отже, наратив можна розглядати як засіб набуття людиною власної ідентичності. У ньому оповідач об'єктивує власну суб'єктивність. При цьому наратив не лише є засобом самоідентифікації, а й способом досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він має обмежену кількість елементарних функціональних форм, які відрізняються орієнтацією у часі та загальною оцінкою подій. Виходячи з цього К. Джерджен виділяє такі види наративу: «наратив стабільності», який пов'язує події, образи або поняття таким чином, що індивід не стає у своїх очах «гіршим» або «кращим», а залишається таким самим – його самооцінка або самоідентифікація не змінюються; «наратив прогресу», що характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних та схвальною, та «наратив регресу», який свідчить про негативні зміни у розвитку оповідача.

Таким чином, осмислення особистого досвіду відкриває психологічний простір для саморозвитку, вибудовування власної особистості, формування персональної, культурної та соціальної ідентичності. У зв'язку з цим можна визначити й одне з найважливіших призначень наративу – конструювання та підтримка персональної, культурної та соціальної ідентичності, а також узгодження їх у межах однієї особистості, яка створює унікальну особистісну історію, яка узгоджена при цьому з історією власного соціуму та культури.

2.5. Ментальні ресурси особистості в герменевтичному вимірі

У сучасній психології поняття ментальних ресурсів особистості використовується для позначення внутрішніх психічних можливостей суб'єкта, що забезпечують осмислення досвіду, регуляцію діяльності, адаптацію до складних життєвих умов та збереження психологічної цілісності. Інакше кажучи, найбільша необхідність в мобілізації ресурсів виникає в складних травмівних ситуаціях, насамперед пов'язаних з неможливістю прогнозувати їх розвиток, тобто в ситуаціях невизначеності.

У психологічних дослідженнях ресурси традиційно розглядаються як чинники адаптації та подолання стресу (Hobfoll, 1989). Водночас інструментально-функціональне розуміння ресурсів не дозволяє повною мірою пояснити роль смислотворення та інтерпретації досвіду в забезпеченні психологічної стійкості особистості.

Водночас у межах психолого-герменевтичної парадигми особистість постає як активний суб'єкт розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду, що постійно вибудовує смисли власного досвіду. У цьому підході психічні явища постають не як ізольовані процеси, а як смислові структури, вкорінені в життєвому світі суб'єкта (Ricoeur, 1984; Bruner, 1991; Slife & Christensen, 2023; Wagoner & Valsiner, 2023). Ментальні ресурси в цій парадигмі доцільно розглядати як смислово-інтерпретаційні можливості, що забезпечують інтеграцію досвіду та підтримку життєвої цілісності в умовах кризових викликів.

Крім того, психолого-герменевтичний підхід дозволяє концептуалізувати ментальні ресурси не як фіксований набір характеристик, а як динамічні утворення, пов'язані з наративною організацією досвіду, рефлексією та смислотворенням (McAdams, 2001; Frankl, 1985; Syed & McLean, 2022). Саме через наратив особистість відновлює порушену смислову цілісність та актуалізує власні ресурси (Чепелева, Рудницька, & Гуцол, (2020)). Отже у межах психолого-герменевтичної парадигми центральним стає питання не лише «що є ресурсом», а як саме суб'єкт надає досвіду значення, інтегрує його в наратив та перетворює на підґрунтя для дії. Таке розуміння ресурсу дозволяє акцентувати увагу саме на проблемі сприяння розвитку суб'єктності особистості, здатності виступати автором власного життя, власної долі (Чепелева, 2006).

Психолого-герменевтична парадигма зміщує фокус на інтерпретацію: досвід стає «реальністю» для суб'єкта через наративне конструювання та культурні схеми смислу (Bruner, 1991; Ricoeur, 1984). У цьому контексті ментальні ресурси доцільно визначати як сукупність психічних утворень і процесів, що забезпечують смислове означування подій; інтеграцію досвіду в цілісну життєву історію засобами породження наративу; метакогнітивний контроль і рефлексивну дистанцію; здатність перетворювати інтерпретації на дію (зокрема, через життєву компетентність та життєтворення).

Отже, психолого-герменевтична парадигма ґрунтується на ідеї розуміння як фундаментальної форми психічної активності людини. Особистість у цій перспективі розглядається не лише як носій психічних властивостей, а як активний інтерпретатор власного життєвого досвіду. Психічні явища постають не як ізольовані процеси, а як смислові структури, занурені в життєвий світ суб'єкта. З позицій цієї парадигми ресурси не є наперед заданими характеристиками, а набувають статусу ресурсу лише в процесі осмислення конкретної життєвої ситуації. Те, що в одному контексті може виступати як ресурс, в іншому може втрачати свою підтримувальну функцію. Таким чином, ресурсність має релятивний і динамічний характер.

Зазначимо, що в багатьох сучасних дослідженнях поняття ментальних ресурсів вже розглядається не як статичні або

фіксовані характеристики особистості, а як динамічні процеси, що формуються через осмислення та реконструкцію життєвого досвіду. Такий підхід дозволяє інтегрувати когнітивні, емоційні та смислові аспекти психічного життя людини, підкреслюючи її активну роль у саморозвитку та адаптації до соціального середовища (Bandura, 1997; Bruner, 1990; Bruner, 1991; Gergen, 1994; Lazarus & Folkman, 1984; McAdams, 2001).

Особливе місце в психолого-герменевтичній парадигмі посідає наратив. Саме в наративному просторі відбувається інтеграція досвіду, поєднання минулого, теперішнього й майбутнього, а також реконструкція смислів, порушених унаслідок кризових або травматичних подій. Життєвий наратив виступає не лише формою репрезентації досвіду, а й механізмом актуалізації ментальних ресурсів. Паралельно розвиваються моделі смислотворення як механізму ресурсного відновлення після травми. Тобто невідповідність між життєвими переконаннями/цілями та оцінкою події запускає смислотворчі зусилля, які можуть зменшувати дистрес і сприяти адаптації. Емпіричні дані на матеріалі посттравматичних наративів підтверджують, що смислотворення в розповідях пов'язане з посттравматичним зростанням, а «здатність знаходити сенс» може виступати окремим психологічним ресурсом (Mengin et al., 2025; Park & Wilt, 2024).

У клініко-психологічному полі набуває ваги аналіз наративної інтеграції та зв'язності. Зокрема, деякі дослідники розглядають як травматичний досвід може фрагментувати особисті наративи й знижувати їх зв'язність, і пропонує метакогнітивну рамку для розуміння того, як наративи еволюціонують і інтегруються (Wiesepape et al., 2025). Для психолого-герменевтичної парадигми ці результати важливі тим, що «ресурсність» постає не тільки як зміст (які цінності/цілі), а й як форма (наскільки досвід може бути розказаний, пояснений і включений у життєву історію). Інакше кажучи, ментальні ресурси – це результат постійного смислового конструювання реальності, а не стала властивість. А. Бандура тлумачить саморегуляцію і самоефективність як динамічні ментальні ресурси, що формуються в процесі досвіду та рефлексії (Bandura, 1997), тобто

тут підкреслюється процес конструювання ресурсів через взаємодію людини з власним досвідом та рефлексію.

Таким чином, ментальні ресурси в психолого-герменевтичній парадигмі доцільно розуміти як динамічну систему смислових, наративних, метакогнітивних і поведінкових засобів, що забезпечують перехід від сприймання ситуації до її інтерпретації, осмислення та смислової трансформації через породження відповідних наративів та практичної дії.

Структурно вони включають кілька взаємопов'язаних компонентів. Когнітивно-інтерпретаційний компонент забезпечує здатність аналізувати події та будувати пояснювальні схеми. Смыслотворчий компонент пов'язаний із наданням подіям особистісної значущості. Рефлексивний компонент забезпечує усвідомлення власних переживань і позицій. Наративно-інтегративний компонент відповідає за включення окремих подій у цілісну життєву історію.

Нами запропонована структурно-динамічна модель, яка тлумачить ментальні ресурси як багаторівневу систему, що працює в циклі «ситуація → інтерпретація → наратив → осмислення → смислова трансформація → дія». При цьому ми виходили з положення, що ментальні ресурси – це динамічні структури, що підтримують смислову цілісність особистості (McAdams, 2001). Вони формуються в процесі смыслотворення та переосмислення особистісного досвіду (Чепелева, 2026).

Отже, з нашої точки зору, в межах психолого-герменевтичної парадигми провідну роль у розвитку та функціонуванні ментальних ресурсів відіграє смисл, виступаючи метаресурсом, що організує усю ресурсну систему особистості. Саме смисл координує ментальні ресурси, задає їхню ієрархію, визначає умови їх мобілізації та забезпечує перетворення втрат і травматичного досвіду в потенціал розвитку, тобто здатність діяти осмислено в складних життєвих ситуаціях

Можна припустити, що смислові ресурси становлять ядро ресурсної моделі особистості, визначаючи не лише інтерпретацію життєвих подій, а й напрям використання інших психологічних ресурсів. Їх актуалізація забезпечує перехід від переживання

досвіду до його інтеграції в життєву історію та трансформації у свідомий вибір і дію. Тобто в наративно-герменевтичному підході смисл постає як динамічний процес смислотворення, що відбувається через інтерпретацію власного досвіду. Саме тут смисл як метаресурс проявляється найповніше – не як «даність», а як результат активної роботи особистості з власною історією життя.

До структури ментальних ресурсів можна віднести когнітивно-інтерпретаційний, смислотворчий, рефлексивний і наративно-інтегративний компоненти, що узгоджується з ресурсним підходом у психології особистості та наративно-герменевтичною традицією аналізу досвіду (Bruner, 1991; Ricoeur, 1984). Функціонування зазначених компонентів забезпечує психологічну стійкість, життєву компетентність та здатність особистості зберігати смислову й ідентичнісну цілісність у ситуаціях життєвих викликів, що підтверджується дослідженнями смислу, життєстійкості та наративної організації досвіду (Hobfoll, 2001; Bruner, 1990; Ricoeur, 1984).

Таким чином, ментальні ресурси включають:

- Сміслові ресурси, тобто базові переконання, цілі, цінності та відчуття осмисленості, які задають горизонти інтерпретації (Ricoeur, 1984) та забезпечують цілісність усієї ресурсної системи особистості.
- Наративні ресурси як здатність вибудовувати зв'язні оповіді про досвід, що підтримує ідентичність і життєві рішення (Bruner, 1991; Adler et al., 2022; Bauer & McAdams, 2022; Fivush, 2023), інтеграцію особистого досвіду та здатність поєднувати минуле сучасне і майбутнє в певну смислову цілісність.
- Метакогнітивні ресурси: рефлексивна дистанція, здатність утримувати суперечності та працювати з «непрозорістю» досвіду. Саме вони забезпечують постановку актуальних життєвих задач завдяки аналізу та осмисленню наявного особистого та соціокультурного досвіду, створюючи певне герменевтичне коло, тобто повернення до ситуації з новими запитаннями й смислами (Wiesepape et al., 2025).

- Ресурси дії: копінг-стратегії, саморегуляція, самоефективність і оптимізм як «мости» від смислу до практики (Bandura, 1997; Lazarus & Folkman, 1984; Moreno-Montero et al., 2024). Інакше кажучи ці ресурси забезпечують роз'язання нагальних життєвих задач, поставлених у результаті інтерпретації, осмислення та рефлексії набутого досвіду.

До функцій ментальних ресурсів слід віднести:

- Ефективне подолання складних життєвих ситуацій та загрозливих обставин, адаптацію до травмівних стресових ситуацій (Taylor & Brown, 1988 Hobfoll, 2018).
- Підвищення рівня розуміння ситуації, здатність до її аналізу як передумови самостійної постановки задач, спрямованих на подолання труднощів.
- Гнучкість системи ментальних ресурсів завдяки їх смисловій узгодженості. Це дозволяє людині використовувати різноманітні ресурси залежно від типу ситуації та власної ресурсної системи. Інакше кажучи, особистість має можливість постійно перегруповувати ресурси залежно від ситуації і поставленої смислової задачі. В складних життєвих обставинах, до яких, зокрема належить сучасна ситуація повномасштабної війни, постійно змінюється життєвий і ситуаційний контексти, надаючи можливість людині ефективніше діяти в конкретних умовах, розв'язуючи нагальні смислові і життєві завдання.

Таким чином, у межах наративно-герменевтичної моделі ментальні ресурси особистості можуть бути визначені як динамічні смислово-когнітивні утворення, що формуються та актуалізуються в процесі інтерпретації досвіду й наративного конструювання життєвої історії. Це дозволяє розширити розуміння ментальних ресурсів особистості, вийшовши за межі їх суто інструментального трактування. Ментальні ресурси постають як динамічні смислові утворення, що формуються в процесі інтерпретації життєвого досвіду та забезпечують психологічну стійкість і життєву компетентність особистості.

Розділ 3.

САМОПРОЄКТУВННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДИСКУРСИВНОМУ ВИМІРІ

3.1. Самопроектування особистості в контексті постнекласичної психології

Сучасні цивілізаційні та культурні вимоги суспільства потребують від людини здатності до самодетермінації, саморозвитку та самореалізації, індивідуальної відповідальності за власні вчинки та долю суспільства в цілому, що, в свою чергу, є необхідною передумовою успішної адаптації до мінливих сучасних соціокультурних обставин. Одним із шляхів відповіді на зазначені вимоги є звернення до проблеми самопроектування особистості, яка, на наш погляд, є ключовою при тлумаченні людини як автора власної долі, здатного вибудовувати власне життя та власну особистість, спираючись на актуальні виклики сьогодення.

Самопроектування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього (життєвий проект) та власної особистості (особистісний проект), що є однією із провідних детермінант здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого та соціокультурного досвіду шляхом занурення в соціокультурний дискурсивний простір та створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті – це створення нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду (Чепелева, 2016).

Мета самопроектування – сформулювати особистісний проект розвитку, що передбачає створення життєвої стратегії, програми, обрання життєвої перспективи, а також засвоєння способів забезпечення особистісного зростання та втілення їх як в особистісному проекті, так і в проекті власного життя. Ідеальний проект бажаного розвитку будується самою особистістю на основі

власного життєвого та узагальненого соціокультурного досвіду. Він є базисним центром смислоутворення, що дозволяє вибудувати життєві стратегії та сформувати плани перспективи і програми особистісного розвитку та втілити їх у життєвих практиках (там само).

Самопроекування передбачає наявність у внутрішньому плані свідомості певного дискурсивного поля, яке постійно поповнюється за рахунок набутого досвіду й узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів, намірів людини. При цьому людина спирається й на соціокультурні концепти, які організують її особистісний досвід.

Таким чином, у процесі розвитку особистість бере на відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування в дискурсі, насамперед, в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Це, своєю чергою, передбачає постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки в них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах. Саме так створюється наративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується в смисловий простір особистості. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту.

Особистісний проект можна тлумачити як осмислену версію людського буття. Будучи втіленим у дискурсивній формі, він дає можливість особистості усвідомлювати себе, власний досвід, розкривати власні сенси. Реалізація такого проекту дає можливість людині не тільки самореалізуватися в соціумі, а й визначити шляхи власного розвитку в тому напрямі, який здається їй у даних соціокультурних та життєвих умовах найбільш прийнятним, таким, що відповідає власним цілям та

завданням. Іншими словами, обраний проект стає «смісловою домінантою», базисним центром смислоутворення, визначаючи значимість усього, що відбувається з людиною, та відкриваючи перспективи подальшого особистісного зростання.

Таким чином, особистісний проект передбачає:

- 1) створення «задуму себе», тобто конструювання Я-можливого, або Я-бажаного, або ж Я-ідеального;
- 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе у ньому;
- 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму.

Проект базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку, задає зміст проекту, з іншого – вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації.

При цьому можна визначити основні етапи особистісного самопроектування:

- 1) вибудовування протопроєкту як задуму себе бажаного на основі осмислення особистого досвіду та вимог соціуму;
- 2) створення проекту-орієнтиру, що здійснюється завдяки аналізу варіантів себе бажаного та відкиданню альтернативних проєктів;
- 3) проектування подій, які сприятимуть реалізації власного задуму (подієвий проєкт);
- 4) вибудовування сюжету майбутнього життя, який сприятиме реалізації особистого задуму (життєвий проєкт);
- 5) створення плану реалізації життєвого проєкту на основі особистісних трансформацій залежно від внутрішніх та зовнішніх смислових реалій (проєкт зміни особистісних характеристик) (Чепелєва, 2016).

Невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроектування особистості є тексти культури, оскільки в них зафіксовані соціокультурні норми, програми, способи освоєння реальності, представлені різні культурно прийнятні варіанти особистісного розвитку та шляхи самоконструювання, а також

версії «ідеальної» для даної культури особистості. Інакше кажучи, тексти культури є одним із універсальних засобів саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку. Насамперед це стосується оповідальних текстів (наративів). При цьому дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки створювані у ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень.

Як зазначає більшість дослідників, у цій функції провідну роль відіграють передусім класичні літературні тексти, що протягом тривалого часу набули широкого поширення в культурі, до якої належить суб'єкт. Здебільшого вони засвоюються в процесі первинної соціалізації під впливом як мікро-, так і макросоціального середовища. Такі тексти структуруються навколо «сильних», системоутворювальних вимірів людського буття і своєрідно «наперед» окреслюють часове поле життя для кожного нового покоління. У них акумульовано узагальнений досвід людства щодо життєбудування, життєтворчості та пошуку сенсу існування.

Крім того, до цього ресурсу належать тексти, значущі для конкретного етапу культурно-історичного розвитку суспільства, а також для окремих вікових і соціальних груп у межах певних економічних та ідеологічних умов.

Нарешті, семіотичний ресурс охоплює тексти, які індивід свідомо обирає для себе в процесі дорослішання, оскільки вони репрезентують його власні смисли та переживання. Відтак ці тексти можна розглядати як продукти персонального культурного соціогенезу зрілої особистості.

На основі текстів культури та закладених у них особистісних проєктів будуються персональні тексти, що відображують особистісний та життєвий проєкти, а також можливі шляхи самоінтерпретації, сомоосягнення та самоконструювання.

У процесі засвоєння культурних наративів відбувається «вращення» особистості в наративну структуру, оскільки наратив є вираженням перетину індивідуального та соціального полюсів людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду, співвіднесення його з досвідом

особистим вибудовувати власну біографію, власну долю. Наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно яких структуруються не лише оповіді, але й вчинки людей (Freedman & Combs, 1996).

Тексти, що постають у дискурсивному просторі культури, виконують не лише функцію фіксації найбільш значущих для неї подій у соціальній пам'яті, а й забезпечують їх ієрархізацію за рівнем важливості, наділення оцінними смислами та подальшу трансляцію кожному індивіду як носієві цієї культури. Унаслідок цього ключові культурні події починають осмислюватися водночас як елементи зовнішнього середовища і як складові внутрішнього світу людини. Водночас дискурсивний простір має подвійний характер: з одного боку, він забезпечує сталість культури, адже тексти, що в ньому формуються, акумулюють і передають культурну традицію; з іншого — відкриває можливості для виникнення нових смислів і, відповідно, продукування нових культурних повідомлень.

Таким чином, одним із провідних шляхів розвитку особистості є занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення в текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, створення проекту власного життєвого шляху.

Можна припустити, що освоюючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду, розвитку здатності до самопроекування через розуміння, інтерпретацію та інтерналізацію основних текстів культури.

Як вже зазначалося вище, дискурсивний суб'єкт — це суб'єкт, що є певним інтегрованим семіотичним утворенням з центром «Я», утворення, яке не існує саме по собі поза символічної взаємодії з іншими людьми. Він живе в просторі мовних практик,

тобто фактично становить місце зустрічі різних дискурсів (Масієнко, 2006). Стаючи дискурсивним суб'єктом, особистість набуває здатності створювати дискурси, а не підкорюватися їм або репродуктивно їх відтворювати. Інакше кажучи, дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе в тексті. Такий текст отримав назву «я-тексту особистості». Він будується на основі культурно заданих дискурсивних моделей, найбільш розповсюдженою із яких є наративна модель. Наративна модель передбачає відтворення певної історичної канви життя особистості за законами створення оповіді (там само).

Потреба в самоосмисленні, уточненні чи навіть переозначенні власного життєвого проекту особливо посилюється в періоди переломних подій, коли людина стикається з ситуаціями так званої «перерваної ідентичності». Йдеться про досвід, пов'язаний із глибоким осмисленням і переосмисленням себе та власного життя, що потребує значних особистісних зусиль для подолання складних обставин, а інколи – і відмови від усталених соціальних норм. Такі ситуації передбачають вихід за межі вже сформованої ідентичності та становлення нової. Яскравим прикладом таких ситуацій, що зумовлюють появу переломних подій є ситуація повномасштавної війни, яка розпочалася 2022 року.

Нами було виділено наступні соціокультурні особистісні проекти, які пропонуються культурою і відображені в її текстах:

- Homo faber (людина, що працює).
- Людина, що чинить спротив.
- Homo ludens (людина, що грає).
- Людина, що творить.
- Людина, що розвивається.
- Людина, що розмірковує (рефлексивна).
- Людина, що споживає.

На основі текстів культури та закладених у них соціокультурних проектах будуються персональні тексти, що відображають особистісний та життєвий проекти, а також можливі шляхи самоінтерпретації, самоосягнення та самоконструювання.

Ми вважаємо за можливе говорити про дискурсивне самопроекування, оскільки людина самовизначається, самопроекується в дискурсі. У цьому контексті ми спираємося на позицію дослідників, які підкреслюють, що знак, символ і текст виступають не лише засобами засвоєння культури, а й інструментами особистісного самовизначення індивіда в її межах, розширення його смислових горизонтів і виходу за власні межі. Специфіка текстових утворень як психічних інструментів полягає в їхній подвійній спрямованості: вони одночасно адресовані як соціокультурній реальності (через них людина прагне трансформувати світ і впливати на інших), так і власній суб'єктивності (оскільки слугують засобом внутрішнього самоперетворення) (Wertsch, 1998).

Дискурсивне самопроекування можна тлумачити також як імовірнісний процес. Різноманітні життєві події не лише можуть мати різні смислоутворювальні центри та по-різному осмислюватися на окремих життєвих етапах, а й відкривають у кожної людини внутрішні смислові простори, які створюють можливість для реалізації свого внутрішнього потенціалу (Epstein, 1995).

Своєю чергою, смисловий простір забезпечує цілісність, автономність та сталість особистості, сприяє збереженню її ідентичності, а також створює умови для самопроекування, віднайдення шляхів подальшого особистісного розвитку. У ньому зароджуються нові смисли, створюються ідеальні проекти та життєві стратегії, формуються нові самоідентифікації. Цьому сприяють усі визначені вище характеристики смислового простору особистості – подієва насиченість; цілісність, структурованість та відкритість; узгодженість особистих наративів, їхня відпорядкованість провідному лейтмотиву особистісної історії; широта часової перспективи та ретроспективи.

Таким чином, у смисловому просторі суб'єкта починає зароджуватися «Я-потенційне», якого ще немає, але яке вже можливе за умови «розототожнення» з самим собою, віднайдення нових смислових контекстів, створення персональних смислів, ідеальних особистісних проектів та життєвих стратегій, що

відкриває шляхи для формування нових самоідентифікацій, а отже й нові перспективи розвитку.

Провідними дискурсивними формами, в яких може втілюватися проект «Я», є наративи, міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. При цьому, створюючи власний особистісний та життєвий проекти, людина ставить перед собою «завдання на смисл», у процесі розв'язання якого створює власну ментальну модель світу і самої себе, вибудовує власні життєві стратегії.

Інакше кажучи, самопроектування – це завдання для самої особистості (насамперед завдання на смисл), у процесі розв'язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію в ціннісно-смыслових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе. У свою чергу, реалізація особистісного проекту спрямована на впорядкування та визначення самого себе не лише для самоздійснення в соціальному світі, а й для саморозвитку, вибудовуванню власних канонів, нормативів, цінностей. Як вже зазначалося, обраний проект стає «смысловію домінантою», базисним центром смыслоутворення, визначаючи значимість усього, що відбувається з людиною, та відкриваючи перспективи подальшого особистісного зростання.

Здатність до саморозвитку та самопроектування великою мірою визначається такими, схарактеризованими вище якостями особистості, як: контекстуальність, чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст; відкритість світу, довіра до нього; гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, здатність її відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту; усвідомлення унікальності, своєрідності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому в соціокультурний та історичний контексти; відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій та усвідомленні свого включення у

соціокультурний контекст; вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір.

Як вже зазначалося, особистісний проект може втілюватися в різноманітних дискурсивних формах. Провідною з них є наратив, але, крім нього, у якості таких форм можуть виступати міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. Інакше кажучи, у процесі створення особистісного проекту людина або «програє» себе, створюючи міфи та легенди про себе, або розповідає про себе, створюючи власну історію, або концептуалізує себе, створюючи особистісний гіпертекст, який базується на тезаурусному осмисленні життя. Під останнім М. Епштейн розуміє створення концептуальної моделі, яка покладається особистістю в основу свого світогляду та самоопису (Epstein, 2012).

На основі викладеного вище можна виділити основні шляхи особистісного самопроекування:

- Інтерпретація та реінтерпретація особистого та соціокультурного досвіду.

- Побудова власної символіки, яка дозволяє створити особистісний концепт, міф, проект тощо.

- Створення власної життєвої історії на основі побудови життєвих наративів та концепцій власного буття.

- Тезаурусний досвід осягнення життя, який передбачає побудову смислових класів подій, на основі яких створюється концепція власного життя та засоби її втілення у життєвих практиках.

- Вибудовування власного особистісного та життєвого проєктів як основи подальшого розвитку (Чепелева, 2016).

Таким чином, розвиток особистості в межах постнекласичного герменевтичного підходу передбачає формування здатності до самоосмислення та осмислення світу через засвоєння основних культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду, а також вміння переосмислювати, трансформувати власний життєвий досвід залежно від мінливих зовнішніх обставин, а також життєвих планів, завдань та перспектив особистості. Велику роль у цьому

процесі відіграють дискурсивні практики, які дають можливість людині вибудовувати власну психічну реальність, власний життєвий проект залежно від соціокультурного та особистісного контексту.

3.2. Дискурсивні практики самопроектування особистості

Осмислення соціокультурного та індивідуального досвіду і втілення його в дискурсивній формі є основою для вибудовування власного особистісного проекту, що в свою чергу, є базою для формування життєвої стратегії, життєвого проекту особистості та його втілення в різних формах життєвих практик.

Як зазначалося вище, самопроектування передбачає наявність у внутрішньому плані свідомості деякого дискурсивного поля, яке постійно поповнюється за рахунок набутого досвіду, що узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів, намірів людини.

У зв'язку з цим усе більш затребуваним є розуміння дискурсу як конституювального елемента культури, соціальних відношень, образу Я та Інших. В дискурсі випрацьовуються та відтворюються системи значень, які приймаються членами суспільства, створюючи таким чином соціальний світ. Функціонуючи в певних соціальних та індивідуальних просторах, дискурс не лише відображує процеси, що відбуваються в цих просторах, а й формує соціальну та індивідуальну ідентичність, думки, уявлення, відношення та настановлення.

Дискурс постає як активний чинник формування ментальних репрезентацій реальності у свідомості людини. Мовні конструкції, вибудовані відповідно до його правил, інтеріоризуються та трансформуються в ментальні моделі (van Dijk, 2008). У взаємодії з когнітивними процесами дискурсивні механізми визначають структурування й функціонування семантичних мереж і ментальних просторів індивіда (Faucconnier, 1994). У сучасному соціальному житті людина взаємодіє з множиною спеціалізованих дискурсів, що належать до різних

сфер соціального простору, причому окремі види діяльності мають переважно дискурсивну природу (Gee, 2014).

Отже, самопроектування реалізується в процесі різноманітних дискурсивних практик. Водночас становлення особистості зумовлюється не лише соціальними впливами, спрямованими на індивіда, а й його власною активністю – практиками самодії, що включають управління, осмислення та інші форми рефлексивної взаємодії, в межах яких людина залучає себе до власної діяльності й спрямовує її на саму себе. При цьому, здійснюючи більшість практик самостійної поведінки, суб'єкт орієнтується на практики осмислення, інтерпретації та розуміння, які, як правило, є дискурсивними.

Отже, дискурсивні практики відіграють значну роль у процесі самопроектування особистості. Розглянемо докладніше підходи до розуміння таких практик.

У соціологічному підході дискурсивну практику розглядають як категорію, що позначає мовленнєву діяльність, яка здійснюється відповідно до норм і правил певного типу дискурсу в процесі його продукування та відтворення. Вона передбачає, що повсякденна реальність не є однорідною: у ній одночасно функціонує множина різноманітних дискурсів, які пронизують соціальний простір у вигляді автономних, гетерогенних і безперервних інформаційних потоків. Відтак у суспільному житті не існує єдиного «дискурсу як такого» = натомість реально діють різноманітні дискурсивні практики, тобто конкретні форми мовленнєвої діяльності. У соціології також розрізняють два підходи до їх розуміння: як імпліцитного знання й уміння (фонового ресурсу) та як конкретної діяльності, що поєднує мовлення і дію. У зв'язку з цим аналіз дискурсивних практик передбачає звернення до повсякденності = до типових, рутинних і непроблематизованих мовленнєвих дій та подій, які становлять основу соціального життя (Foucault, 1972).

Таким чином, дискурсивну практику можна тлумачити як один із видів соціальної практики, основним засобом реалізації якої є певний набір текстів.

У літературознавстві дискурсивна практика розглядається як дослідження неявних правил або колективних норм, за якими

те або інше наукове співтовариство встановлюють значимі факти, прийнятні пояснення, смисли текстів. Інакше кажучи, аналіз дискурсивної практики сконцентований на тому, як автори текстів використовують вже існуючі дискурси та жанри, щоб створити повідомлення та зробити його доступним для реципієнта. Дискурсивна практика, таким чином, тлумачиться як процес породження та сприймання текстів (Fairclough, 1992).

Дискурсивну практику можна також представити як упорядкований набір таких елементів: висловлювання (тексти), тема, правила побудови висловлювань, цілі та очікування аудиторії, процедура прийняття висловлювань, канали розповсюдження інформації, просторово-часові характеристики.

З лінгвістичної перспективи дискурсивну (мовленнєву) практику можна визначити як безпосереднє й безперервне втілення дискурсів у множині текстів і комунікативних подій, що розгортаються в різних контекстах і референтних ситуаціях (Fairclough, 1992). Вона ґрунтується на відносно стабільних, але варіативних наборах мовних засобів, за допомогою яких здійснюється інтерпретація дійсності. Отже, дискурсивна практика постає як процес розвитку й трансформації дискурсу, що фіксується у появі нових правил, понять, зв'язків, а також у текстах і теоретичних побудовах, збагачуючи й змінюючи сам дискурс (Foucault, 1972).

Дискурсивну практику можна також розглядати як сталу традицію способів оперування мовою для зміни психічної реальності, що дозволяє тлумачити її як один із провідних процесів саморозвитку особистості, допомагаючи їй, крім усього іншого, в розв'язанні психологічних проблем та актуалізації резервів особистісного зростання.

Якщо звернутися до запропонованого Л. Вітгенштейном поняття мовної гри (мова в дії), то дискурсивні практики можна тлумачити як дискурсивні ігри (до яких входять й наративні ігри), котрі розігруються за певними правилами та пов'язані з комунікацією, розумінням, інтерпретацією, діалогом. Своєю чергою, дискурсивні ігри можна розглядати як ігри з можливими, бажаними або відхилюваними реальностями. Їх можна також розглядати як «ігри з самостями».

Можна також припустити, що самопроекування багато в чому передбачає «ігри з ідентичністю», що дозволяє вибудувати себе-потенційного. Такі ігри або експерименти, за Макадамсом, починаються в період ранньої дорослості, коли люди починають зводити своє життя воедино та вибудовувати його згідно з деякою «Я-визначальною» (self-defining) історією. Саме ця історія організує самість синхронічно та діахронічно (McAdams, 2001). Звідси випливає, що психічні якості людини не є органічними, що всі вони були сформовані та конституційовані в певних дискурсах, у тому числі й здатність до рефлексії, мислення, розуміння тощо.

На нашу думку, дискурсивні практики можна розглядати як один із видів особистісно орієнтованих практик, тобто практик, які актуалізують процеси особистісного зростання. До них, насамперед, належать практики самопроекування, які є переважно дискурсивними. Ми виділяємо такі види дискурсивних практик самопроекування особистості: практики інтерпретації, розуміння та трансформації Я-тексту особистості. Розглянемо їх докладніше.

Як вже зазначалося (див. 1.1.), інтерпретацію ми розглядаємо як осмислення тексту, «накидання смислу на текст» (Х.-Г. Гадамер), яке призводить до вбачання в повідомленні деякого смислу, відсутнього в самому тексті. Інтерпретація є механізмом смислового збагачення тексту, що здійснюється завдяки зануренню у контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. Саме він і задає ті чи інші інтерпретаційні рамки (або схеми), котрі, з одного боку, обмежують смисловий простір тексту, дозволяючи відкинути несуттєві смисли, з іншого – розширюють його, збагачуючи новим розумінням змісту повідомлення, сприяючи тим самим породженню, синтезу нових смислів. Інтерпретаційні схеми допомагають формувати інтенції та думки, спрямовувати дії людей. Дозволяючи осмислювати ситуацію, вони сприяють виробленню альтернативних способів здійснення цих дій та реалізації інтенцій.

Таким чином, інтерпретаційні схеми є по суті тими рамками, які обмежують особистий контекст суб'єкта і задають межі «зустрічному тексту», тобто тексту, котрий він будує, спираючись на свої знання, смисли, культурні зразки, власний досвід

діяльності. Інакше кажучи, характерне для семіотики тлумачення тексту як засобу інтерпретації дійсності, а також інших творів може бути, на нашу думку, застосовано й у психологічних дослідженнях.

Включення інтерпретації в комунікативний контекст перетворює діалог на засіб прояснення особистісних смислів, значень партнерів комунікації. Неусвідомлювані інтерпретаційні схеми одного з учасників взаємодії стають предметом аналізу, рефлексії, обговорення. Це потребує від співрозмовників усвідомлення та роз'яснення не лише результатів розуміння висловлювань іншого, а й власних контекстів та тих інтерпретаційних схем, у які ці контексти були включені. В цьому випадку інтерпретація перетворюється у втлумачування, яке передбачає розгорнуту рефлексію не лише повідомлення, що сприймається, а й власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення іншому.

Практики інтерпретації можна також визначити як неявні правила або колективні норми, за якими те чи інше «інтерпретативне» співтовариство встановлює значимі факти, прийнятні пояснення, смисли текстів. Тут підкреслюється, що практики інтерпретації мають не лише індивідуальний, а й колективний характер, що визначає соціальні норми та обмеження індивідуального досвіду.

Розуміння, як друга практика дискурсивного самопроектування, – це процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відтворення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез нового смислу, що здійснюється в результаті взаємодії, зіткнення смислу, який був закладений в текст його автором, і смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення.

Третій вид дискурсивних практик – трансформація Я-тексту особистості. Як вже зазначалося, Я-текст – це семіотичне утворення, в якому відображено загальні уявлення людини про себе, відбита її особиста історія та загальна концепція як себе самої, так й власного життя. На основі такого тексту будується бажаний текст-проект себе майбутнього, в якому відображаються наміри, сподівання, цілі людини відносно власного життя та

уявлення про свою особистість, яка б дозволила втілити їх у життєвому проекті. Трансформація такого тексту відбувається на основі процесів розуміння та інтерпретації особистого і соціального досвіду та є основою для вибудовування власного життєвого й особистісного проектів.

Таким чином, одне з найважливіших завдань сучасної культури – вибудовувати такий дискурсивний простір, який сприяв би включенню людини у різні види дискурсивних практик, що є необхідною умовою розвитку її як автора власної особистості, свого життя, а значить і долі.

3.3. Самопроектування як процес створення потенційної особистої історії

Самопроектування тлумачиться нами як процес збагачення й трансформації смислового простору особистості, що відбувається в результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини, а також спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід. Воно спрямовано на створення особистістю ідеальних моделей себе, причому зміст цих моделей може багаторазово трансформуватися залежно від завдань, які ставить перед людиною соціум, та які вона приймає й включає у власний смисловий простір.

Ми розрізняємо нормативні та особистісні проекти. Перші задаються культурою і соціумом та містять типові для тієї чи іншої культури автобіографічні події, вимоги до особистісних якостей тощо, другі – створюються людиною на основі засвоєння соціокультурного досвіду та його корегування відповідно до власної життєвої ситуації, власних можливостей (як життєвих, так і психологічних) та наявних обмежень, які не дозволяють людині втілити бажаний проект. Якщо в соціумі створено вимоги до самодетермінованої особистості та умови для її самореалізації, то людина починає ретельніше осмислювати власний та соціокультурний досвід, прагнучи до створення власних смислів та віднайдення шляхів до їх реалізації. Цей процес можливий і за умови зміни соціального та культурного контекстів, що спонукає

людину до переосмислення власного досвіду та власної особистості та усвідомлення необхідності створення особистісного проекту або ж його трансформації. Особливо гостро проблема впливу соціального контексту на процес самопроектування особистості постає в сучасних військових умовах.

Результатом самопроектування є особистісна зрілість, яку можна визначити як здатність людини адекватно життєвим викликам ефективно реалізовувати власні ресурси та індивідуально-типологічні особливості. Іншими словами, саме зріла особистість спроможна свідомо спрямовувати хід власного життя, перетворювати себе й життєві обставини на об'єкт змін, виступаючи активним суб'єктом самопроектування і, відповідно, автором власної життєвої історії.

Як вже зазначалося, провідними дискурсивними формами, в яких може втілюватися проект «Я», є наративи, міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток.

На нашу думку одним із провідних засобів самопроектування та особистісного зростання постає наратив. Він є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Оповідальний текст діє як відкрита та здатна до змін дослідницька рамка, що дозволяє нам наблизитися до меж реальності, що вічно змінюється та вічно відтворюється (Crossley, 2000). Крім того, наратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

На думку Дж. Капрари та Д. Сервона, люди здатні впливати на власну долю. Здатність передбачати майбутнє та регулювати дії відповідно до особистих цілей робить можливим вплив людини на свій досвід, свої дії та особистісне зростання. Самоінструкції засновані на певній системі уявлень про власні можливості та про відповідальність за власні дії. Завдяки здатності до саморефлексії, людина може створювати умоглядні моделі не лише зовнішнього світу, а й себе самої. Умоглядні моделі Я

містять уявлення про розумові процеси або метакогнітивні уявлення (Caprara & Cervone, 2000).

Трансформуючи знання в мовлення, наратив не тільки стає основоположною формою надання сенсу людському досвіду, а й надає можливість поєднувати наші минулі Я з теперішніми і навіть з майбутнім Я, що проектується (Polkinghorne, 1988), узгоджуючи між собою різноманітні версії себе та створюючи завдяки цьому неперервне відчуття ідентичності, з одного боку, з іншого – її реконструювання, втілення «рефлексивного проекту ідентичності» (Giddens, 1991), котрий є наслідком неперервного процесу рефлексії як однієї із вагомих процедур самопроектування. Тобто, оповідаючи історії, ми конфігуруємо «Я-яким-я-міг-би-бути», конструюючи таким чином різноманітні версії себе. У процесі створення історії, завдяки символічному моделюванню реальності, може бути створений такий уявний образ, що зможе реалізуватися.

Таким чином, особиста історія – це історія, котра одночасно розповідає і про минуле, і про теперішнє, і про процес, у якому вони об'єднуються; але вона також і про майбутнє, яке починається в той момент, коли оповідається історія. Отже, мова йде про змішування усіх трьох модусів або модальностей людського часу. Це дозволяє одночасно утримувати в свідомості історію реального життя разом з історіями про можливе життя і себе в ньому, а також велику кількість їх комбінацій. Як наслідок, життя наративу можна розглядати як відкрите, нескінчене, тобто як твір. (Brockmeier & Harré, 2001).

Виходячи з викладеного вище, ми розглядаємо наративізацію як одну з провідних дискурсивних технологій самопроектування особистості. Оволодіння такими технологіями може стати важливим життєтворчим ресурсом у процесі становлення зрілої особистості в сучасному непередбачувано мінливому світі. Дискурсивні технології тлумачаться нами як технології виробництва, упакування, розшифрування та впровадження смислів. Вони забезпечують зберігання, репрезентацію і передачу (доставку, транспортування, поширення) ціннісно-смыслового ресурсу, інкорпорованого в певну знаково-символічну форму (Чепелева, Рудницька, 2017).

Наративізація відповідає основним характеристикам дискурсивних технологій, виділених Джердженом: гнучкість точки зору; усвідомлення конструювання; орієнтація на діалог; комунікація; співробітництво; орієнтація на дискурс; орієнтація на багатоголосся (тобто різноманіття Я). Зупинимося на цих характеристиках докладніше.

Безперечно, орієнтація на дискурс є ключовою характеристикою наративізації як технології самопроектування з огляду на те, що наратив є одним із видів дискурсу. Що стосується гнучкості точки зору, то породження наративу як складової дискурсивної технології передбачає перегляд різноманітних бажаних «версій себе» або ж таких, що за будь-яких умов є неприйнятними. Можливо це лише за умови включення рефлексивних процесів та децентрації як здатності прийняти до уваги різні можливі точки зору, зіставленні часто протилежних позицій, що спонукає особистість до трансформації власних смислів. Джерелом децентрації є діалог (у тому числі й внутрішній), який і веде до породження нових смислів, а отже й до створення смислової основи потенційної особистісної історії. Звідси впливає також і орієнтація на діалог як важлива характеристика дискурсивних технологій, у тому числі й наративізації, та орієнтація на багатоголосся як комунікацію різноманітних «версій себе».

Згідно розробленої нами нормативної моделі самопроектування особистості (Чепелева, Рудницька, 2017), наративізація підключається на таких етапах:

Побудова життєвого проекту на основі передбачуваних особистістю життєвих подій та породження сюжету бажаного життя. У побудові сюжету важливу роль відіграють базові соціокультурні сюжети, що можуть мати надзвичайно важливе значення для людини при розв'язанні «задач на Я потенційне», які вона ставить перед собою в процесі самопроектування. Особистість мов би виводить себе за межі наявного смислового поля і, тим самим, породжує можливість своєї внутрішньої трансформації.

Моделювання різноманітних варіантів (сюжетів) життєвого проекту й оцінки їх життєздатності на основі аналізу власних особистісних ресурсів та соціокультурних умов.

Створення особистісного проекту. Його можна тлумачити як проект зміни особистісних характеристик на основі обраних людиною «версій себе» (особистісних моделей), необхідних для втілення життєвого проекту, подальше доопрацювання на цій основі бажаного «Я-тексту» особистості. Тут людина вже менше звертається до соціокультурних зразків, більше спрямована на свій внутрішній світ, власні ресурси, інтереси, цілі, орієнтири і, як наслідок, переходить до самостійної постановки смислових завдань самопроектування.

Таким чином, наративізація є однією з технологій дискурсивного самопроектування особистості. Однак, щоб засвоїти дану технологію, особистість повинна володіти наративною компетентністю, однією з характеристик якої є вміння побудувати автонаратив, який відповідав би усім вимогам, що ставляться до оповідального тексту. Звичайно, умінням розповідати історії ми оволодіваємо ще з дитинства, слухаючи розповіді дорослих, читаючи казки та інші твори художньої літератури, однак цей процес відбувається стихійно, і, як свідчить практика та наші дослідження, не всі люди, будуючи оповідь про себе, дотримуються всіх канонів побудови наративу. Це стає особливо актуальним, коли вибудовується історія «себе потенційного», тобто коли створюється наратив майбутнього. Звернення до минулого полегшується тим, що людина спирається на подієву канву свого життя, певної мірою й на свої особистісні характеристики, які б дозволи розв'язати ті чи інші життєві проблеми, виконати поставлені завдання. Іншими словами, вже є смислова основа для побудови автонаративу. При породженні наративу себе потенційного таку смислову основу треба створити, звичайно, спершись на власний досвід та соціокультурні зразки, однак треба віднайти й нові життєві та особистісні смисли, базуючись на яких можна створити власний проект та спробувати його реалізувати.

Характеризуючи наративізацію як технологію самопроектування особистості, ми спиралися на схарактеризовану

вище модель «правильно структурованої історії», Т. Габермаса та С. Блак (Habermas, Bluck, 2000), які вважали, що наративна компетентність як процес вибудовування автонаративу включає такі уміння:

- вибудувати події в хронологічній послідовності;
- включити в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв;
- відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб»;
- організувати історії навколо головної «теми», цінності або життєвого принципу ілюстрацією до якого й буде конкретний життєопис. Розглянемо їх докладніше.

Вибудовування подій у хронологічній послідовності є однією з характеристик наративу. Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, історія поєднує різноманітні епізоди життя в певний узгоджений паттерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими (Caprara & Cervone, 2000). Інакше кажучи, створюючи впродовж усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Що ж стосується наративу як життєвого проекту, то тут важлива, з одного боку хронологічна послідовність потенційних подій, яка великою мірою спирається на соціокультурні зразки, тобто включає в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв. З іншого боку, вибудовуючи таку послідовність, людина має підключати рефлексивні процеси та засоби саморозуміння, аналізуючи свої можливості та обмеження, уявляючи своє бажане потенційне життя.

Зазначимо також, що людина може повністю прийняти соціокультурний зразок (культурно-типовий життєвий сценарій), нічого не змінюючи в ньому, за наявності в неї бар'єрів саморозвитку, зокрема, уникнення відповідальності за власне життя, нерозвиненість здатності до саморозуміння, несформованість процесів розуміння та інтерпретації власного досвіду, вплив стереотипів та настановлень, що склалися впродовж життя. У цьому випадку побудова наративного особистісного проекту стає неможливою.

Уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб» також вимагає гнучкості в побудові сюжету тексту «себе-потенційного». Насамперед особистість має ввести в такий наратив персонажі, в тому числі й саму себе, їх оцінку та можливі життєві обставини, в яких ці персонажі можуть діяти. Як вже зазначалося вище, розповідь наративного характеру – це завжди розповідь про себе. Головний герой її – це сам оповідач. До того ж, незважаючи на велику кількість чинних осіб, що можуть бути присутніми в розповіді, усе ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з одним із персонажів. Крім того, різні персонажі можуть втілювати різні тенденції особистості, тобто розповідь може містити проєкції різноманітних граней самого себе, а різні герої виступають як засіб їх представлення (Чепелева, 2018). Тобто тут повинен підключатися процес зміни особистісних характеристик на основі обраних людиною «версій себе» (особистісних моделей), необхідних для втілення особистісного проєкту, подальше доопрацювання на цій основі бажаного «Я-тексту» особистості. Тут людина має менше звертатися до соціокультурних зразків, бути більше спрямованою на свій внутрішній світ, власні ресурси, інтереси, цілі, орієнтири.

І, нарешті, уміння організувати історії навколо головної «теми» майбутнього життя та себе в ньому. Тема або тематична структура є головною одиницею наративу, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Вона присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме наратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється в тексті-оповіді. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють, а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості та є відображенням як її ментальної моделі, так і загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка великою мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід, як вже зазначалося, є лейтмотив. Саме він поєднує наративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що

хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми (Чепелева, 2011). Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який пов'язує основні смислові теми, що відображають події життя особистості в упорядковану послідовність. Ю.М. Лотман розглядає сюжет як могутній засіб осмислення життя, а отже й розвитку особистості. У свою чергу, автобіографічний наратив становить сюжетно-оповідальне зображення життєвого досвіду, індивідуальної історії окремої особистості (Lotman, 2009). При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам перебіг життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе як частину нашого світу (Brockmeier & Harré, 1997).

Наостанок зазначимо, що наративізація як складова процесу самопроектування особистості не є завершеною. Упродовж життя відбувається трансформація особистісного проекту на основі внутрішньої оцінки реалізації основних життєвих та смислових задач, досягнення як життєвих цілей, так і цілей саморозвитку. Якщо ж така оцінка є незадовільною, вона може стати підґрунтям для виходу на нові простори смислотворення та знаходження нових стимулів для саморозвитку, а отже, й для створення нових історій себе-потенційного.

3.4. Спрямованість особистості на власний розвиток як підґрунтя дискурсивного самопроектування

Як вже зазначалося, ключовою передумовою розвитку особистості є оволодіння власною поведінкою, формування системи внутрішньої регуляції діяльності, яка забезпечує здатність людини до саморозвитку та самореалізації, що в свою чергу, є необхідною передумовою успішної адаптації до мінливих умов ринку праці, цивілізаційних та культурних вимог суспільства. Особливо актуальною ця проблема є в сучасних кризових соціокультурних умовах, коли все гострішою постає соціальна потреба в особистостях, які усвідомлюють індивідуальну відповідальність за власні вчинки, свою долю та долю суспільства у цілому.

Самопроектування як вагомий чинник розвитку особистості передбачає звернення до власних спогадів, когнітивних зразків власних атрибутів та до теорій «Я» (Caprara & Cervone, 2000). Причому останні по суті інтегрують попередні складові, забезпечуючи провідні особистісні зміни, що лежать в основі реалізації особистісного проекту. При цьому самопроектування вимагає від особистості створення власних моделей розвитку та власних поглядів на динаміку змін, а не орієнтації на готові моделі майбутнього, які пропонує соціум.

У сучасних психологічних підходах «Я» та особистість, що формується на його основі, розглядаються як особливий тип організації та регуляції поведінки, у якому ключову роль відіграють образи себе (self-images) і операції з ними (Markus & Wurf, 1987). До таких операцій належать уподібнення та регуляція природної поведінки через образи себе, що забезпечує свідому, вольову й цілеспрямовану поведінку (self-regulated, intentional action) (Bandura, 2001); ототожнення попередньо сформованих образів себе з актуальними, що лежить в основі спогадів про власне минуле (autobiographical memory, self-continuity) (Conway & Pleydell-Pearce, 2000); а також підтримка й відтворення образів себе, що проявляється в процесах реалізації та самоактуалізації особистості (self-realization, self-actualization) (Ryan & Deci, 2000; McAdams, 2001).

Водночас розвиток особистості передбачає не лише вплив соціальних практик, спрямованих на індивіда, але й активне розгортання практик самовіднесеної діяльності (self-directed practices), в межах яких людина включає себе як об'єкт і суб'єкт власної активності, здійснює управління собою та осмислення власного досвіду (self-governance, self-reflection) (Bandura, 2001; McAdams, 2001).

Отже, поняття особистісного самопроектування тісно пов'язане з розвитком особистості, оскільки є необхідною умовою даного процесу.

Як відомо, є декілька вимірів розвитку. У першому людина виступає як біологічна одиниця, такий розвиток є універсальним, і його результатом є морфологічне та функціональне дозрівання, яке дозволяє оптимально пристосуватися до навколишнього. На

нашу думку, – це досеміотичний рівень розвитку людини, тут ще немає потреби у символізації, яка є однією з основних психологічних потреб людини, (Maddi 2004), немає знакового опосередкування власної діяльності та розвитку. Дискурси на цьому рівні задаються ззовні, причому вони є нормованими згідно тієї чи іншої соціокультурної епохи.

Другий вимір розвитку – соціальний, результатом якого є соціальний індивід тобто людина, що належить до певної культури і діє відповідно до її основних реалій. Така особистість не створює власний «Я-текст», а запозичає тексти, міфи, сценарії тощо із соціокультурного оточення. Вона ще не є автором, а, скоріше читачем соціокультурного дискурсу та навіть його «плагіатором». Тому базова особистість не створює власні життєві та особистісні проекти, а користується тим, що їй пропонують соціум і культура. На цьому рівні немає також саморозвитку, а є розвиток, що визначається основними соціокультурними інститутами – сім'єю, школою, ЗМІ тощо.

На цьому рівні розвиток особистості визначає фундаментальний дискурс, який виступає в ролі соціальної норми й сприймається людиною як сама реальність. Приймаючи певний фундаментальний дискурс, особистість починає діяти в його межах, вводячи в них будь-який матеріал і власні дії та вчинки. Засвоюється фундаментальний дискурс через соціальні дискурсивні практики, до яких належать освіта, засоби масової інформації, мистецтво, професійні заняття, образ та стиль життя тощо. Ці дискурси задають також сценарії поведінки, а також життєві та особистісні проекти.

Таку особистість можна назвати особистістю конформістського типу (Maddi 2004), якій нічого більше не потрібно: є біологічні нужди та соціальні ролі, вона цілком задоволена життям у цих двох вимірах, третього для неї просто не існує. Людина пливе за течією, тобто будує життя адаптивним чином. Коли ж на перше місце виходять психологічні, а особливо екзистенційні потреби, тоді перед людиною постає питання про сенс життя, вона починає будувати образ майбутнього, що дає їй могутню опору для опосередкування свого життя у вигляді

життєвих цілей, смислів, завдань і відкриває шлях до переходу на наступний, особистісний рівень розвитку.

На думку С. Мадді, універсальними психологічними потребами людини є потреба в символізації, уяві та судженні (там само). Якщо в людини наявні усі ці потреби, то вона налаштована аналізувати, інтерпретувати та реконструювати власний досвід, категоризуючи, трансформуючи та оцінюючи його, що, в свою чергу відкриває шляхи до виходу на третій, особистісний рівень власного розвитку. Це й спонукає людину до самовиховання, самоосвіти, саморозвитку – усіх процесів, що лежать в основі як життєвого, так й особистісного самопроекування. Завдання, що розв'язує людина на цьому рівні – не обов'язкові, не нормативні, а факультативні, насамперед – це завдання на смисл.

Якщо на другому етапі розвитку смислові орієнтації дитини великою мірою зумовлені виховними впливами та характеристиками середовища, то та третьому рівні визначальну роль у породження смисложиттєвих орієнтацій починає відігравати самовиховання, самоосвіта та власна активність людини. Умовою цього є, насамперед, розвиток у людини здатності до самостійної постановки завдань власного розвитку, не приймаючи пасивно завдання, що ставить перед нею соціум, а перевизначаючи та довизначаючи їх відповідно до власного життєвого та особистісного проєктів. Мета розвитку в цьому випадку – власний життєвий шлях, побудова власної траєкторії розвитку.

Отже, як вже зазначалося, якщо на другому рівні розвитку особистість є читачем, інтерпретатором «тексту життя», до якого належать сімейні оповіді, легенди, міфи, чужі біографії тощо, то на третьому (його можна назвати авторським) рівні особистість стає творцем власного тексту, власної біографії, базуючись не лише на інтерпретації соціокультурних дискурсів, а насамперед на їх розумінні.

На відміну від інтерпретації як процесу «накидання смислу на текст» за допомогою відповідних інтерпретаційних схем, які почасти запозичаються ззовні (із культури, соціального оточення, минулого досвіду взаємодії з оточуючим тощо), розуміння – чисто внутрішній процес. Воно базується на смислових трансформаціях

власних смислових схем, розширенні власного смислового простору, створенні нових смислових схем та утворень, переосмисленні як самого себе, так й власної соціокультурної ситуації, власного життя та власної особистості.

Можливим стає таке розуміння тільки у діалозі з самим собою, з Іншим, соціумом та культурою за допомогою соціокультурних дискурсів, що сприяє розширенню та зміні внутрішнього контексту особистості через взаємодію з контекстом зовнішнім. При цьому для людини як особистості поряд з контекстом минулого важливу роль відіграє контекст майбутнього, який можна тлумачити як процес смислоутворення минулого через майбутнє.

Поняття авторства, характерне для вищого рівня розвитку особистості, тісно пов'язане з її автономією та самодетермінацією – як здатністю самостійно орієнтувати власну поведінку в полі можливостей. У разі жорсткої причинної зумовленості людських дій автономія втрачає свій практичний зміст. Натомість визнання існування простору можливого передбачає необхідність самодетермінації, адже перехід від можливого до дійсного здійснюється лише через вільний, внутрішньо зумовлений вибір і рішення суб'єкта. Коли людина свідомо протиставляє власне рішення автоматизованим механізмам реагування, вона вводить у регуляцію своєї життєдіяльності нові, більш високі принципи організації діяльності, що означає перехід на якісно новий рівень особистісного розвитку.

Отже, на вищому, особистісному рівні розвитку з'являється самопроектування як здатність ставити й розв'язувати завдання на смисл, вибудовувати власний смисловий простір, що втілюється в авторський задум, сюжет, текст. У процесі розв'язання таких завдань людина створює власну ментальну модель світу й самої себе, вибудовує власні життєві стратегії. Інакше кажучи, самопроектування – це завдання для самої особистості (насамперед, завдання на смисл), у процесі розв'язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію в ціннісно-смислових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе.

Ці завдання попервах запозичуються із соціуму, але у процесі життя та власного розвитку людина може їх перевизначувати та довизначувати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню та внутрішню реальність, так й результати інтерпретації та реінтерпретації особистого досвіду.

Спираючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довизначення учінневих задач (Машбиць, 1988), під перевизначенням завдання на смисл, котре ставить перед особистістю соціум, ми будемо розуміти зміну структури завдання, що пропонує соціум, з метою адаптації його до власної психічної реальності без зміни його внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток.

У свою чергу, довизначення завдання на смисл – це привнесення особистісного сенсу в завдання, що залежить як від об'єктивних, так й від суб'єктивних чинників. Такий особистісний смисл залежить, насамперед, від розуміння та інтерпретації особистого досвіду, а процес довизначення завдання веде до трансформації смислового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроектування.

При цьому, зважаючи на той факт, що функціональне призначення проектування полягає у створенні ідеальних моделей об'єктів (Машбиць, 1988), у процесі самопроектування може багаторазово змінюватися зміст ідеальних або бажаних моделей «Я» та власного життя залежно як від зовнішніх, так й від внутрішніх чинників. Причому згідно нашої концепції ці моделі є переважно дискурсивними.

Основними моделями особистісних проєктів, на нашу думку, є наратив (як замислення себе, створення власної ідеальної історії) та тезаурус (як створення ідеальної, особистісно неповторної картини світу). Розглянемо як діють ці моделі в процесі засвоєння основних життєвих цілей і завдань, які ставить перед собою особистість, спираючись на соціокультурні стандарти.

Якщо говорити про наратив, то в процесі перевизначення смислових завдань змінюється лише зовнішня структура Я-тексту, тобто інакше komponуються події, деякі вилучаються, інші, навпаки – додаються та стають ключовими у той чи інший

період життя, але внутрішня (сміслова) структура тексту залишається незмінною.

У процесі довизначення трансформується внутрішня (сміслова) структура тексту про себе. Наратив трансформується в тезаурус, котрий можна визначити як різновид внутрішнього дискурсу, що передбачає зміну картини світу в свідомості людини. У цьому випадку людина починає відчувати себе автором власного життя. Можна припустити, що трансформація досвіду в тезаурусний стан сприяє самопроектуванню.

Гіпотетично можна припустити також, що перевизначення смислових завдань формує наративне уявлення про своє минуле, теперішнє та майбутнє життя, а довизначення – тезаурусне, створюючи рухливий смисловий простір, в якому викристалізовується майбутня особистість. Саме на його основі вибудовується особистісний досвід, який спрямовує весь хід розвитку людини та здійснює його ціннісно-сміслову регуляцію. В цьому випадку відображається людське буття, яке було осмислене й привласнене суб'єктом, тобто досвід постає не лише як інтерпретований і переінтерпретований, а як такий, що став зрозумілим самій людині. У цьому ракурсі суб'єкт ставить перед собою запитання іншого типу, ніж ті, що виникають у межах наративного осмислення досвіду. Їх фокус зміщується з уточнення того, що саме відбулося або може відбутися і яким чином це розгорталося, на з'ясування того, яке значення це має для розуміння та які суб'єктивні сенси і цінності при цьому актуалізуються. Тобто тут мова йде про справжнє смислове розуміння, що базується на діалогічній взаємодії не лише з навколишнім світом, а насамперед з самим собою.

На думку Дж. Капрари та Д. Сервона, люди здатні впливати на власну долю. Здатність передбачати майбутнє та регулювати дії відповідно до особистих цілей робить можливим вплив людини на свій досвід, свої дії та особистісне зростання. Самоінструкції засновані на певній системі уявлень про власні можливості та про відповідальність за власні дії. Завдяки здатності до саморефлексії, людина може створювати умоглядні моделі не лише зовнішнього світу, а й себе самої. Умоглядні моделі «Я»

містять уявлення про розумові процеси або метакогнітивні уявлення (Caprara & Cervone, 2000).

При цьому, на думку тих же авторів, люди ставлять перед собою два види цілей – цілі оцінки та цілі розвитку. Перші передбачають перевірку або підтвердження певної особистісної характеристики. Люди, що мають цілі розвитку, прагнуть набувати або розвивати певні особистісні якості (там само). На нашу думку, люди, що орієнтуються на цілі оцінки, великою мірою залежать від думки оточуючих та на відповідність власної особистості зовнішнім стандартам. Тому при інтеріоризації соціальних завдань на смисл вони, як правило, орієнтуються на їх перевизначення, з тим щоб підігнати себе до існуючого у соціумі стандарту. У випадку самостійної постановки завдань на саморозвиток задіюється інша стратегія – довизначення.

Спираючись на викладені вище положення, можна припустити, що основними стратегіями реалізації особистісного проекту є стратегії стабільності і розвитку. Перша базується на цілях оцінки і перевизначенні основних життєвих завдань і передбачає засвоєння проектів і стандартів їх реалізації, які пропонує соціум, таких, що відповідають типовому для тієї чи іншої культури життєвому плану та вимогам до особистості, здатної його реалізувати. Друга – спирається на цілі розвитку та довизначення основних життєвих завдань, які пропонує особистості соціокультурне середовище.

Хоча деякі дослідники говорять про баланс між стабільністю та зміною людиною самої себе, зазначаючи, що характерним для цього підходу є тлумачення самооповіді як засобу досягнення здорового балансу між стабільністю та зміною самого себе. Трансформація та переструктурування життєвого досвіду через створення історій про себе дозволяє розкрити ще один аспект рушійних сил саморозвитку. Більш емоційно зрілими в середньому віці, на їхню думку, показали себе люди гнучкі й відкриті досвіду в ранньому віці, і такі, що не уникають розповідей про важкі життєві події у період ранньої дорослості. Інакше кажучи, саморозвиток відбувається через проговорювання та переосмислення негативних емоційних подій життя.

Можна певною мірою погодитися з таким підходом, беручи, однак до уваги той факт, що саморозвиток, як й самопроектування, передбачають не лише «перетравлення» минулого досвіду, а на основі його усвідомлення, трансформації, реконструкції віднайдення нових смислів і створення на цій основі нового простору власного розвитку. Крім того, в процесі життя можливе корегування стратегій, наприклад у складних (кризових) ситуаціях, коли стратегія утримання стабільності втрачає свою дієвість, і людина вимушена переглянути (реконструювати) свої проекти, змінивши при цьому й стратегію їх реалізації. Інакше кажучи, людина здатна впливати на своє життя, спираючись на створені нею проекти, які дозволяють спрямовувати весь перебіг власного розвитку.

Нами було виділено три види особистих проектів, які відповідають схарактеризованим вище півням розвитку особистості – біологічному, соціальному та особистісному.

Соціально-орієнтований проект, що виникає на другому рівні особистісного розвитку (рівні соціалізації). Такі проекти засвоюються в процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийнятну в даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає, як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає в свій майбутній життєпис.

Особистісно-орієнтований проект є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння та задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку і лінію особистісних трансформацій. Хоча, безумовно, ці проекти є результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Альтернативний проект. Це коло імовірно-значимого, що складає найбільш творчу частину життя, в якому задумуються ідеальні шляхи саморозвитку, обираються бажані стратегії самореалізації. Таким чином, альтернативний проект готує

майданчик для свого нового старту від «Я-наявного» до «Я-іншого». Такі задуми (можливо, їх можна визначити як мрії) зазвичай не проговорюються вголос, а формуються у внутрішньому смисловому просторі особистості.

Отже, самопроектування можна тлумачити як процес збагачення й трансформації смислового простору особистості, що відбувається в результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини, а також спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід. Розгортання цього процесу можна схарактеризувати, спираючись на такі основні цикли:

Подієвий цикл. Залежно від того, включає чи не включає людина ті чи інші події в історію свого життя, в його базовий наратив. Як правило, тут частково задіяні процеси інтерпретації життєвих подій, основні життєві, а тим паче, смислові завдання не ставляться.

Створення життєвого проекту, який визначає інтегральну організацію життя на певному етапі розвитку людини та може виступати у вигляді плану на найближче і віддаленіше майбутнє. Його реалізація потребує звернення до смислових завдань, аналізу соціальних та альтернативних проектів, а також спонукає людину до створення особистісно-орієнтованого проекту.

Побудова особистісного проекту, що передбачає створення індивідуальної смислової конфігурації, тобто сукупності смислів, цінностей, ставлень, принципів, яких дотримується особистість. Тут відбувається усвідомлення необхідності створення «задуму себе» та його послідовної реалізації шляхом довизначення основних життєвих завдань та постановки нових.

Трансформація особистісного проекту, яка відбувається на основі внутрішньої оцінки реалізації основних життєвих та смислових завдань, досягнення як життєвих цілей, так й цілей саморозвитку, що слугує основою для переживання задоволеності життям. Якщо ж така оцінка є незадовільною, вона може стати

підґрунтям для виходу на нові простори смислотворення та знаходження нових стимулів для саморозвитку.

Як вже зазначалося, особливості побудови особистісних проєктів на різних етапах розвитку людини мають свою специфіку. Зокрема, на першому, біологічному, етапі особистість діє за нормативними проєктами, що задаються дорослими. На другому – соціальному, запозичує проєкти, що задані соціокультурним простором. І лише на третьому, особистісному етапі з'являється здатність до створення власних проєктів, що дозволяють вибудовувати траєкторію власного життя і власного розвитку.

Розглянемо докладніше особливості самопроєктування особистості на різних етапах розвитку, базуючись на основних характеристиках прийняття та розв'язання життєвих та смислових завдань, що постають перед людиною на різних етапах розвитку (Чепелева, 2019). Як вже зазначалося, такі завдання великою мірою запозичуються в культури та трансформуються залежно від вікових та індивідуальних особливостей людини. У випадку смислового перетворення культурних сенсів, а також перевизначенні та довизначенні зразків розв'язання життєвих завдань, що пропонуються культурою, виникають особистісні новоутворення, які свідчать про формування в людини того чи іншого життєвого та особистісного проєктів.

Характерним для молодшого шкільного віку, на нашу думку, є опора не на смислові, а саме на життєві завдання, що постають перед дитиною в процесі соціалізації. На цьому етапі розвитку дитина в основному занурена в соціокультурні дискурси, які надаються дорослими. Здатність до створення складних дискурсів тільки починає зароджуватися. Можна припустити, що в цьому віці виникає насамперед здатність до приймання та породження наративів, у змісті яких можуть відображатися результати перевизначення тих чи інших життєвих завдань. Смислових трансформацій досвіду ще немає (та й не може бути), є лише певне переструктурування культурних зразків, які надаються соціумом. Основне новоутворення у цьому віці – розвиток наративної компетентності як здатності сприймати наративи та породжувати власні, що базуються на особистому досвіді дитини.

У підлітковому віці відбувається розвиток здатності до довизначення основних життєвих завдань та поява на цій основі власне смислових завдань. Відбувається цей процес великою мірою в результаті внутрішнього смислового конфлікту, пов'язаного з характерним для цього віку розвитком самосвідомості. З'являється потреба в саморозумінні, котра й стимулює формування особистісних сенсів та створення на цій основі власних життєвих та особистісних проєктів. Суттєво розширюється репертуар дискурсивних практик підлітка, що також веде до розвитку здатності до самопроєктування. Основним новоутворенням цього віку є розвиток дискурсивної компетентності як здатності особистості засвоювати зовнішні дискурси, досить успішно здійснювати власні дискурсивні практики, а також вести внутрішній діалог як важливий засіб саморозуміння.

В юнацькому віці як і в дорослому, багато що залежить від того, на якому рівні знаходиться людина – соціальному або ж особистісному. Інакше кажучи, якщо перед юнаком постає запитання «Ким бути?», але не з'являється запитання «Яким бути?», то він у своєму розвитку зупинився на соціальному рівні. У цьому випадку юнак орієнтується на зовнішні зразки, відображені в соціокультурних дискурсах, і на життєві (кар'єра, гроші, оточення, сім'я тощо), а не на смислові завдання. Причому в процесі розв'язання цих завдань в основному відбувається їх перевизначення, смислова сфера майже на задіяна. Основний проєкт у цьому випадку – життєвий, який може трансформуватися лише в зовнішній, а не у внутрішній (смисловій) структурі. Якщо ж для юнака основним завданням стає саморозвиток як умова успішного розв'язання життєвих завдань, то він починає створювати смислові особистісні проєкти, активно задіюючи довизначення таких завдань, ставлячи перед собою, в першу чергу, завдання на смисл та орієнтуючись на власний внутрішній діалог (особистісний дискурс) і на діалог із значимими дорослими. Основним новоутворенням у першому випадку (соціальний рівень розвитку) стає професійне самовизначення, у другому – особистісне, на базі якого формується й професійне.

Для дорослого віку характерним є втілення життєвих та особистісних проєктів, а також їхня трансформація, коригування та смислова перебудова. Це стає можливим за умови переходу дорослого на особистісний рівень розвитку (що не є обов'язковим) та за наявності сформованих дискурсивних практик (інтерпретації, розуміння, діалогу тощо) і розвиненої на попередніх етапах розвитку дискурсивної компетентності. Якщо ж дорослий не переходить на особистісний рівень розвитку, то результатом цього є особистісна стагнація та незадоволеність життям, яка у похилому віці сприяє ще й розвитку гострого страху смерті.

Отже, самопроектування можна тлумачити як здатність особистості діяти за власним задумом, проєктом, планом. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого та соціокультурного досвіду, що здійснюється шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створення власного смислового простору, який виступає як вагомий чинник особистісного зростання.

Таким чином, вираженням авторської позиції людини по відношенню до себе та власного життя є її життєбудівнича активність, яку можна тлумачити як дію за власним планом, задумом, проєктом, пов'язану з інтерпретацією попереднього досвіду, що здійснюється шляхом занурення в соціокультурний дискурсивний простір та створення власного смислового простору як вагомого чинника самопроектування й саморозвитку. Людина в процесі самопроектування звернена на саму себе й на трансформацію власних сенсів, інакше кажучи, можна припустити, що саморозвиток і самопроектування – тісно пов'язані процеси, орієнтуючись на тезу Л.С. Виготського, що людина не лише розвивається, а й будує себе.

ПІСЛЯСЛОВО

За межами традиційних психологічних підходів нерідко залишалося проблема – яким чином людина переживає власне життя, як вона надає значення подіям, як розуміє себе, інших і світ, як із фрагментів досвіду вибудовує відносно цілісну історію свого існування. Інакше кажучи, перед психологією постає актуальна дослідницька перспектива, в межах якої людина розглядається насамперед як істота, що розуміє, інтерпретує, осмислює і переосмислює власний досвід. Саме в цьому смисловому вимірі людського буття відкривається проблемне поле психологічної герменевтики. Її предметом є не лише готові психічні утворення чи зовнішні форми поведінки, а процеси породження смислу, становлення внутрішніх позицій, створення життєвих наративів, через які особистість підтримує власну тотожність і водночас змінюється.

Одним із центральних положень, на які спирається психологічна герменевтика, є розуміння мови як провідного засобу доступу до психічної реальності людини. Людський досвід не існує для нас у безпосередньо даному вигляді; він відкривається через слово, висловлювання, текст, символічну дію, мовчання, метафору, сюжет. Те, що не отримало такої форми вираження, часто лишається неусвідомленим або слабо структурованим. Натомість вимовлене, записане, розказане, переказане набуває визначеності, стає предметом рефлексії та можливої трансформації. Саме тому текст у широкому герменевтичному сенсі є не лише об'єктом аналізу, а способом організації внутрішнього світу людини.

Особливе місце в проблемному полі психологічної герменевтики посідає наратив. Людина у межах власної повсякденності осмислює життя переважно не в формі абстрактних схем, а в формі історій. Вона розповідає про втрати й перемоги, випадковості й вибори, зустрічі й розриви, страхи й надії, тим самим поєднуючи розрізнені події у відносно цілісний життєвий сюжет. У цих історіях виявляється не лише пам'ять про минуле, а й актуальна позиція особистості, її спосіб бачення себе,

міра відповідальності, горизонти майбутнього. Змінюючи оповідь про себе, людина нерідко змінює і себе саму.

Звідси випливає одна з найважливіших тез: психологічна допомога, освіта, розвиток особистості, подолання криз і травмівних переживань значною мірою пов'язані не лише зі зміною поведінки чи емоційного стану, а зі зміною способів інтерпретації досвіду. Подія сама по собі не вичерпує її психологічного значення; вирішальним часто стає те, як вона включена в життєву історію людини, яке місце посідає в її системі смислів, чи бачиться як остаточна поразка, випробування, урок, втрата, початок нового етапу або як початок нового етапу, нового задуму власного життя і самотворення. У цьому сенсі психологічна герменевтика має безпосередню прикладну цінність. Вона створює підґрунтя для розвитку сучасного консультування і психотерапії, де робота здійснюється не лише з симптомом, а з життєвим текстом людини; для педагогіки, яка має формувати не лише знання, а здатність до розуміння; для соціальної психології, що досліджує колективні наративи суспільства; для психології кризових станів, де особливо гостро постає проблема відновлення смислу після втрат і руйнувань.

Для українського суспільства значення такого підходу сьогодні набуває особливої ваги. Досвід війни, вимушених переміщень, втрат, невизначеності та тривалого напруження не може бути вичерпно схарактеризований лише мовою стресу чи адаптації. Це також досвід радикального переосмислення життя, цінностей, стосунків, меж людської витривалості й солідарності. У таких умовах особистість потребує не тільки підтримки, а й можливості проговорити пережите, вписати його у власну історію, знайти слова для того, що здавалося невимовним. Саме тут психологічна герменевтика відкриває простір для відновлення суб'єктності та внутрішньої цілісності.

Разом із тим герменевтичний підхід не обіцяє остаточних і раз назавжди завершених відповідей. Будь-яке розуміння історично обмежене, контекстуально зумовлене й відкрите до перегляду. Людина змінюється – і разом із нею змінюється осмислення її минулого, бачення сучасного та очікування майбутнього. Тому психологічна герменевтика спрямована не

стільки на володіння істиною про людину, скільки залишатися у відповідальному діалозі з нею – в соціокультурному, педагогічному, психотерапевтичному контекстах. Саме діалог – із собою, з Іншим, з культурою та власним досвідом – постає головним механізмом смислотворення. Там, де діалог переривається, виникають жорсткі схеми, стереотипні самовизначення, псевдосмисли, внутрішня закритість. Там, де діалог відновлюється, з'являється можливість нового бачення, нового тексту, нового вибору. У цьому полягає не лише психологічний, а й гуманістичний потенціал герменевтики.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що психологічна герменевтика повертає психологію до її глибинного предмета – людини як носія досвіду, смислу й свободи. Вона дає змогу побачити особистість не як автора й водночас інтерпретатора власного життя, що не просто живе серед подій, а постійно означає та осмислює їх; не лише згадує минуле, а щоразу заново його трансформує; не лише входить у майбутнє, а творить його через ті смисли, які обирає сьогодні.

Водночас психологічна герменевтика відкриває широкі перспективи подальших наукових пошуків. Йдеться про розроблення методів дослідження смислотворення в умовах суспільної нестабільності та війни, вивчення наративних механізмів життестійкості й посттравматичного зростання, аналіз колективних історій пам'яті та ідентичності, створення психодіагностичних інструментів інтерпретації життєвого досвіду, а також впровадження герменевтичних підходів у консультування, психотерапію, освіту й соціальну практику. Особливого значення набуває вивчення того, як людина відновлює внутрішню цілісність після втрати, як знаходить нові смисли після руйнування звичних життєвих структур, як переосмислює себе у зміненому світі.

Саме тому розуміння людини є водночас шляхом до її розвитку. І саме тому психологічна герменевтика має всі підстави посісти важливе місце у сучасній психологічній науці та практиці.

ЛІТЕРАТУРА

Балл, Г. О. (2017). *Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства*. ПП «СКД».

Берк, П. (Ред.). (2004). *Нові перспективи історіописання*. Ніка-Центр.

Бурлачук, Л. Ф., & Михайлова, Н. Б. (2002). До психологічної теорії ситуації. *Психологічний журнал*, 23(1), 5–17.

Лактіонов, О. М. (1998). *Координати індивідуального досвіду*. Бізнес Інформ.

Масієнко, Ю. О. (2006). *Структурно-динамічні ознаки «Я-тексту» особистості* [Кандидатська дисертація, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].

Рубінштейн, С. Л. (1946). *Основи загальної психології*. Учпедгиз.

Смульсон, М. Л. (Ред.). (2015). *Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі*. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/10064/>

Чепелева, Н. В. (1999). Життєва ситуація особистості. У В. Г. Панок та ін. (Ред.), *Основи практичної психології* (с. 112–136). Либідь.

Чепелева, Н. В. (2007). Психологічні основи діалогічної взаємодії з текстом. У Г. О. Балл & М. В. Папуча (Ред.), *Діалогічність як форма існування і розвитку особистості* (с. 17–57). Міланік.

Чепелева, Н. В. (2011). Лейтмотив як провідна лінія розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Серія II: Психологічна герменевтика*, 7, 5–14.

Чепелева, Н. В. (2015). *Текст і читач*. Вид-во ЖДУ імені І. Франка.

Чепелева, Н. В. (2018). Особистість як оповідач історій. У Н. В. Чепелева & М. В. Папуча (Ред.), *Особистість та її історія: колективна монографія* (с. 7–22). НДУ імені М. Гоголя.

Чепелева Н.В. (2026) Ментальні ресурси особистості в психолого-герменевтичній парадигмі. *Технології розвитку інтелекту*, 10,1 (39).

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2004). *Проблеми психологічної герменевтики*. Міленіум.

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2008). *Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду*. Педагогічна думка.

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2009). *Проблеми психологічної герменевтики*. НДПУ імені М. Драгоманова.

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2013). *Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості*. Імекс-ЛТД.

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2016). *Самопроектування особистості у дискурсивному просторі*. Педагогічна думка.

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2019). *Дискурсивні технології самопроектування особистості*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <http://lib.iitta.gov.ua/717132/>

Чепелева, Н. В. (Ред.). (2022). *Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/731506/>

Чепелева, Н. В., Рудницька, С. Ю., & Гуцол, К. В. (2020). Теоретико-методичні основи та структурно-змістові складові програми тренінгу наративної компетентності особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Серія II: Психологічна герменевтика*, 12, 113–131.

Шюц, А., & Лукман, Т. (2004). *Структури життєсвіту*. Центр духовної культури.

Abels, H. (1997). *Interaktion, Identität, Präsentation: Kleine Einführung in interpretative Theorien der Soziologie*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Adler, J. M., Lodi-Smith, J., Philippe, F. L., & Houle, I. (2022). Narrative identity: The psychological and cultural construction of self. *American Psychologist*, 77(2), 175–189. <https://doi.org/10.1037/amp0000893>

Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination: Four essays*. University of Texas Press.

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman.

Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>

Barthes, R. (1970). *S/Z*. Éditions du Seuil.

Barthes, R. (1975). *The pleasure of the text* (R. Miller, Trans.). Hill and Wang.

Barthes, R. (1977a). Introduction to the structural analysis of narratives. In R. Barthes, *Image, music, text* (pp. 79–124). Hill and Wang.

Barthes, R. (1977b). From work to text. In R. Barthes, *Image, music, text* (S. Heath, Trans.; pp. 155–164). Hill and Wang.

Bauer, J. J., & McAdams, D. P. (2022). Eudaimonic growth: Narrative growth goals predict increases in ego development and subjective well-being over time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 123(1), 229–250. <https://doi.org/10.1037/pspp0000389>

Bem, S. L. (1993). *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. Yale University Press.

Benveniste, É. (1966). *Problèmes de linguistique générale*. Gallimard.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books.

Bremond, C. (1966). La logique des possibles narratifs. *Communications*, 8, 60–76.

Brockmeier, J., & Harré, R. (1997). Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. *Research on Language and Social Interaction*, 30(4), 263–283. https://doi.org/10.1207/s15327973rlsi3004_2

Bruner, J. S. (1991). The narrative construction of reality. *Critical Inquiry*, 18(1), 1–21. <https://doi.org/10.1086/448619>

Bruner, J. S. (2004). Life as narrative. *Social Research*, 71(3), 691–710.

Bruner, J. S. (1990). *Acts of meaning: Four lectures on mind and culture*. Harvard University Press.

Bugental, J. F. T. (1987). *The art of the psychotherapist*. W. W. Norton.

Bullik, R. (2024). *Leitmotifs in life stories: Developments and stabilities of religiosity and narrative identity* (BiUP General). Bielefeld University Press. <https://doi.org/10.14361/9783839471227>

Caprara, G. V., & Cervone, D. (2000). *Personality: Determinants, dynamics, and potentials*. Cambridge University Press.

Carr, D. (1986). *Time, narrative, and history*. Indiana University Press.

Cassirer, E. (1955). *The philosophy of symbolic forms: Vol. 2. Mythical thought* (R. Manheim, Trans.). Yale University Press.

Conway, M. A., & Pleydell-Pearce, C. W. (2000). The construction of autobiographical memory. *Psychological Review*, 107(2), 261–288. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.107.2.261>

Crossley, M. L. (2000). *Introducing narrative psychology: Self, trauma and the construction of meaning*. Open University Press.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2018). *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed.). SAGE.

Derrida, J. (1978). Structure, sign, and play in the discourse of the human sciences. In J. Derrida, *Writing and difference* (pp. 278–293). University of Chicago Press.

Dilthey, W. (1927). *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. B. G. Teubner.

Eco, U. (1979). *The role of the reader: Explorations in the semiotics of texts*. Indiana University Press.

Eco, U. (1994). *Six walks in the fictional woods*. Harvard University Press.

Eliade, M. (1959). *The myth of the eternal return: Cosmos and history*. Princeton University Press.

Eliade, M. (1963). *Myth and reality*. Harper & Row.

Epstein, M. (1995). *After the future: The paradoxes of postmodernism and contemporary Russian culture*. University of Massachusetts Press.

Epstein, M. (2000). The act and the accident: Toward the theory of fate. *Voprosy Filosofii*, 9, 65–77.

Epstein, M. (2012). *The transformative humanities: A manifesto*. Bloomsbury Academic.

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton.

Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.

Fauconnier, G. (1994). *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge University Press.

Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.

Fisher, W. R. (1984). Narration as a human communication paradigm: The case of public moral argument. *Communication Monographs*, 51(1), 1–22. <https://doi.org/10.1080/03637758409390180>

Fivush, R. (2023). Accuracy and reconstruction in autobiographical memory: (Re)consolidating neuroscience and sociocultural developmental approaches. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, e1620. <https://doi.org/10.1002/wcs.1620>

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. Pantheon Books.

Foucault, M. (2005). *The hermeneutics of the subject: Lectures at the Collège de France, 1981–1982* (F. Gros, Ed.; G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan.

Frankl, V. E. (1985). *Man's search for meaning*. Washington Square Press.

Freedman, J., & Combs, G. (1996). *Narrative therapy: The social construction of preferred realities*. W. W. Norton.

Gadamer, H.-G. (1960). *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Gasparov, B. (2010). *Speech, memory, and meaning: Intertextuality in everyday language*. De Gruyter.

Gee, J. P. (2014). *An introduction to discourse analysis: Theory and method* (4th ed.). Routledge.

- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. Basic Books.
- Genette, G. (1980). *Narrative discourse: An essay in method*. Cornell University Press.
- Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40(3), 266–275. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.40.3.266>
- Gergen, K. J. (1994). *Realities and relationships: Soundings in social construction*. Harvard University Press.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Polity Press.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Harvard University Press.
- Goodman, N. (1978). *Ways of worldmaking*. Hackett.
- Haas, V., Eskinazi, R. H., & Jodelet, D. (2025). Collective memory and social representations. *Current Opinion in Psychology*, 63, Article 101982.
- Habermas, T., & Bluck, S. (2000). Getting a life: The emergence of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*, 126(5), 748–769. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.5.748>
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. SAGE.
- Harré, R., & Gillett, G. (1994). *The discursive mind*. SAGE.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513–524. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513>
- Hobfoll, S. E. (2018). *Stress, culture, and community: The psychology and philosophy of stress*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0115-6>
- Jameson, F. (1981). *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*. Cornell University Press.
- Kintsch, W. (1998). *Comprehension: A paradigm for cognition*. Cambridge University Press.
- Kristeva, J. (1980). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art* (T. Gora, A. Jardine, & L. S. Roudiez, Trans.). Columbia University Press.
- Kristeva, J. (1984). *Revolution in poetic language* (M. Waller, Trans.). Columbia University Press.

Labov, W. (1972). *Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular*. University of Pennsylvania Press.

Labov, W., & Waletzky, J. (1967). Narrative analysis: Oral versions of personal experience. In J. Helm (Ed.), *Essays on the verbal and visual arts* (pp. 12–44). University of Washington Press.

Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470993.001.0001>

Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.

Lindsay, P. H., & Norman, D. A. (1972). *Human information processing: An introduction to psychology*. Academic Press.

Lorenzer, A. (1970). *Sprachzerstörung und Rekonstruktion: Vorarbeiten zu einer Metatheorie der Psychoanalyse*. Suhrkamp.

Lotman, Y. M. (1977). *The structure of the artistic text*. University of Michigan Press.

Lotman, Y. M. (1990). *Universe of the mind: A semiotic theory of culture*. I. B. Tauris.

Lotman, Y. M. (2009). *Culture and explosion*. De Gruyter Mouton.

Lytard, J.-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. University of Minnesota Press.

Maddi, S. R. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 44(3), 279–298. <https://doi.org/10.1177/0022167804266101>

Markus, H., & Wurf, E. (1987). The dynamic self-concept: A social psychological perspective. *Annual Review of Psychology*, 38, 299–337. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.38.020187.001503>

May, R. (1983). *The discovery of being: Writings in existential psychology*. Norton.

McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 5(2), 100–122. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.5.2.100>

Mengin, A. C., Clemenson, M., Weiner, L., Rolland, B., Luca, L. D., Brunault, P., Trojak, B., Graziani, P., & Bacon, E. (2024). Efficacy of

the My Health Too online cognitive behavioral therapy program for healthcare workers during the COVID-19 pandemic: A randomized controlled trial. *Internet Interventions*, 36, Article 100736. <https://doi.org/10.1016/j.invent.2024.100736>

Mills, S. (2004). *Discourse* (2nd ed.). Routledge.

Mobilis in mobili: Особистість в епоху змін. (2018). Видавничий Дім МСК.

Moles, A. A. (1967). *Sociodynamique de la culture*. Mouton.

Moreno-Montero, E., Ferradás, M. D. M., & Freire, C. (2024). Personal resources for psychological well-being in university students: The roles of psychological capital and coping strategies. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 14(10), 2686–2701. <https://doi.org/10.3390/ejihpe14100177>

Murray, H. A. (1938). *Explorations in personality*. Oxford University Press.

Ortega y Gasset, J. (1962). *History as a system and other essays toward a philosophy of history*. W. W. Norton.

Park, C. L., & Wilt, J. (2024). Meaning making coping and post-traumatic growth following trauma: Current knowledge and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 55, Article 101743. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101743>

Peseschkian, N. (1986). *Positive family therapy: The family as therapist*. Springer.

Polkinghorne, D. E. (1988). *Narrative knowing and the human sciences*. SUNY Press.

Pritz, A., & Teufelhart, H. (1996). Psychotherapie – Wissenschaft vom Subjektiven. In A. Pritz (Ed.), *Psychotherapie – eine neue Wissenschaft vom Menschen* (pp. 1–18). Springer.

Ricoeur, P. (1965). *De l'interprétation: Essai sur Freud*. Éditions du Seuil.

Ricoeur, P. (1970). *Freud and philosophy: An essay on interpretation*. Yale University Press.

Ricoeur, P. (1974). *The conflict of interpretations: Essays in hermeneutics* (D. Ihde, Ed.). Northwestern University Press.

Ricoeur, P. (1977). *The rule of metaphor: Multi-disciplinary studies of the creation of meaning in language* (R. Czerny, K. McLaughlin, & J. Costello, Trans.). University of Toronto Press.

Ricoeur, P. (1981). *Hermeneutics and the human sciences: Essays on language, action and interpretation*. Cambridge University Press.

Ricoeur, P. (1984). *Time and narrative* (Vol. 1). University of Chicago Press.

Rogers, C. R. (1959). A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A study of a science* (Vol. 3, pp. 184–256). McGraw-Hill.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>

Sarbin, T. R. (Ed.). (1986). *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. Praeger.

Schleiermacher, F. D. E. (1998). *Hermeneutics and criticism and other writings* (A. Bowie, Ed. & Trans.). Cambridge University Press.

Schmid, W. (2010). *Narratology: An introduction*. De Gruyter.

Schutz, A. (1962). *Collected papers I: The problem of social reality*. Martinus Nijhoff.

Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world*. Northwestern University Press.

Slife, B. D., & Christensen, T. R. (2023). Hermeneutic realism: A theoretical groundwork for mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 17(1), 71–88.

Syed, M., & McLean, K. C. (2022). Master narrative methodology: A framework for analysis and application. *Journal of Research on Adolescence*, 32(1), 148–162. <https://doi.org/10.1111/jora.12711>

Taylor, S. E., & Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103(2), 193–210. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.2.193>

- Todorov, T. (1981). *Introduction to poetics*. University of Minnesota Press.
- Toolan, M. (2001). *Narrative: A critical linguistic introduction* (2nd ed.). Routledge.
- Valsiner, J. (2014). *An invitation to cultural psychology*. SAGE.
- van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in discourse*. John Benjamins.
- van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and context: A sociocognitive approach*. Cambridge University Press.
- van Dijk, T. A., & Kintsch, W. (1983). *Strategies of discourse comprehension*. Academic Press.
- Wagoner, B., & Valsiner, J. (2023). Making sense of experience through the cultural affordances of meaning. *Culture & Psychology*, 29(1), 3–21.
- Watzlawick, P. (1976). *The reality of reality: Confusion, disinformation, communication*. W. W. Norton.
- Wells, G. (1999). *Dialogic inquiry: Towards a sociocultural practice and theory of education*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511605895>
- Wertsch, J. V. (1998). *Mind as action*. Oxford University Press.
- White, M. (1995). *Re-authoring lives: Interviews and essays*. Dulwich Centre Publications.
- Wiesepape, C. N., Smith, E. A., Muth, A. J., & Faith, L. A. (2025). Personal narratives in trauma-related disorders: Contributions from a metacognitive approach and treatment considerations. *Behavioral Sciences*, 15(2), Article 150. <https://doi.org/10.3390/bs15020150>
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Blackwell.

Наукове видання

Чепелева Наталія Василівна

ПСИХОЛОГІЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА

Монографія

Підписано до друку 29.05.2026. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 13,3. Наклад 300. Зам. 160.

Надруковано у «Видавництво Людмила»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 5303 від 02.03.2017
«Видавництво Людмила». 03148, Київ, а/с 115
Тел./факс: +380504697485, 0683408332.
E-mail: lesya3000@ukr.net